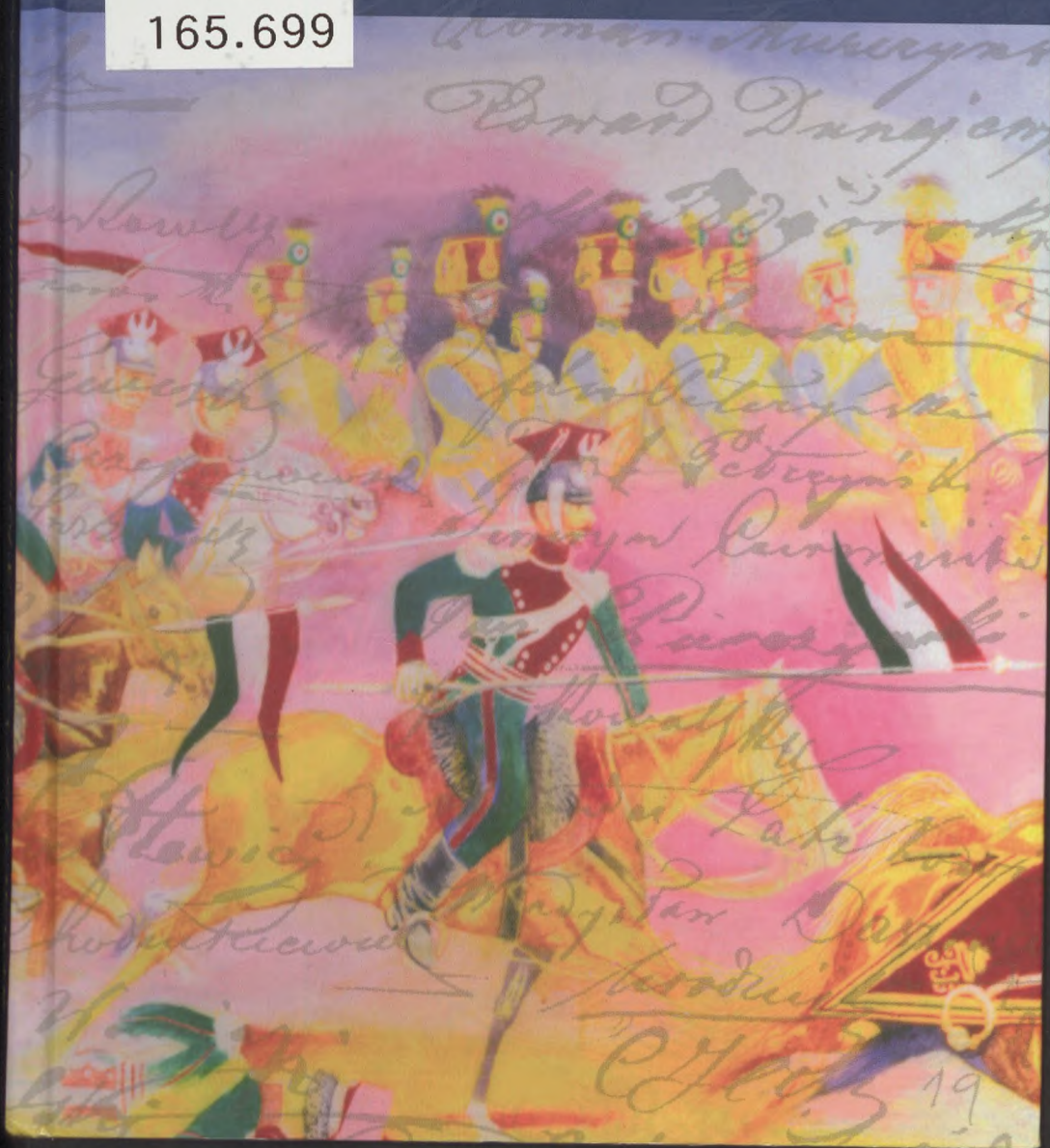

KOVÁCS ISTVÁN

A barátság anatómiája

MC
165.699

Első könyv

Kovács István
A BARÁTSÁG ANATÓMIÁJA

KOVÁCS ISTVÁN

A barátság anatómiája

Első könyv

Írások a magyar–lengyel kapcsolatokról
és a lengyel kultúráról

Budapest

A kötet megjelenését a

és az

támogatása tette lehetővé.

A borítólapon Somogyi Győző
Az I. lengyel dzsidásezred rohama a szolnoki csatában
című festménye és a lengyel légionisták
aláírásjegyzéke látható.

MC 105.699

2008

© Kovács István,
Széphalom Könyvműhely

ELŐSZÓ

Ötvenöt évvel ezelőtt kaptam meg karácsonyra Rákosi Viktor *Hős fiúk* című regényét, amelynek *Bem apóról* szóló fejezete határozta meg az életemet. Ebből következően szinte természetes, hogy a gimnáziumban – magánszorgalomból – lengyelül tanultam, s a Bölcsészettudományi Kar történelem és lengyel szakát végeztem el. Természetes, és szerencse egyszerre. Vannak nyelvek, amelyekben a szerencsére vonatkozó szó egyben boldogságot is jelent. Ilyen a lengyel is.

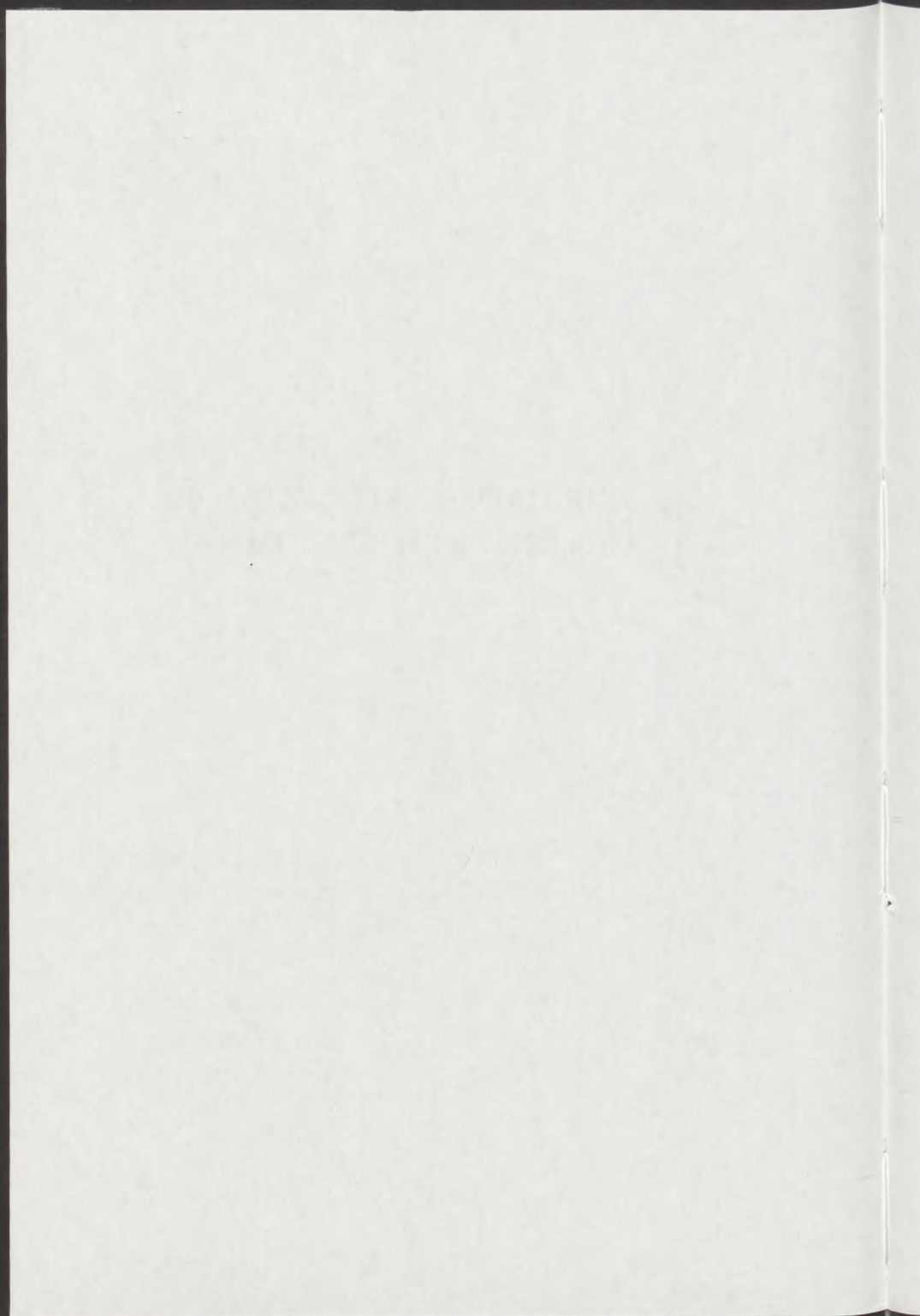
Az első könyv, amelyet lengyelül elolvastam – Andrzej Wajda megrendítő filmjének hatására – Jerzy Andrzejewski regénye, a *Hamu és gyémánt*. Bölcsészdoktori értekezésemet e film- és regénycímet versével sugalló Ciprian Kamil Norwid költői indulásáról, kandidátusi munkámat az 1848–49-es magyarországi lengyel légió történetéről írtam. Az első könyv, amelyet lengyelből fordítottam, az Edward Stachura által írt *Szekercelárma* című regény volt. (Az 1970-es években többen e regény hatására jelentkeztek lengyel szakra. Tanúja voltam, ahogy Stachura lassan elmúlt a földi létből.) Életem legmaradandóbb színházi élménye a Konrad Swinarski által rendezett *Ősök* a krakkói Régi Színházban. Az első prózakönyvemet Bem életéről írtam a Móra Könyvkiadó híres Így élt sorozatának.

Az 1990-es évek első felében és az ezredfordulón diplomataként – hivatali háttértámogatással – végezhettem azt, amit addig nemegyszer ellenszélben, gyanakvástól övezve tettem. Tömören a magyar–lengyel barátság építéséről van szó, amely páratlan jelensége a világtörténelemnek. Megőrzése elsősorban a mi érdekünk: hozzátartozik nemzeti önazonosságunkhoz. Időnként talán ezért indul ellene hevesebb vagy leplezettebb támadás. A háború parlamentjében a nyilas képviselők szónokoltak ellene – a németek iránti hűség jegyében. A hatvanas és nyolcvanas években a szovjetek iránti lojalitásnak is engedve próbálták aláásni különféle eszközökkel – részben 1956 miatt, részben a Szolidaritástól való félelemből. (Emlékezhetünk a Szolidaritás elleni tömegkommunikációs hecckampányra, az éhező lengyeleken és

a pápán gúnyolódó rádiókabarés viccekre.) Ma mintha a globalizmus volna a rombolás hívószava.

Ez a két részből álló könyv a barátság történelmi bizonyítékain túl arról is meggyőzni igyekszik az olvasót, hogy a lengyelek irántunk lépten-nyomon tanúsított rokonszenvükön túl irodalmuk, színházuk, filmjük, vagyis a kultúrájuk által is érdemesek szeretetünkre... Érdemesek arra, hogy akár a 16. századi nagy elődök – a költő Balassi Bálint és a király Báthory István – nyomdokaiba lépve, felfedezzük az ismert nagyvárosokon túli testvérházát és magyar emlékeit is.

KIRÁLYOK ÉS FELOSZTÁSOK,
KITÜNTETÉSEK ÉS HIMNUSZOK

A LENGYEL ÁLLAM ÉS NEMZETI SZIMBÓLUMAI

Hivatalos név: Lengyel Köztársaság, Rzeczpospolita Polska

Terület: 312 685 km²

Lakossága (2003): 38 230 080

Főváros: Varsó

Államforma: parlamentáris köztársaság

Közigazgatás: 16 vajdaság

Kisebbségek: német, ukrán, belorusz, lemák, cigány, litván, szlovák, zsidó, örmény, kasub, tatár, óhitű orosz, cseh

Nyelvek: lengyel, litván, német, orosz, ukrán

Kis lengyel történelem

A lengyel állam bölcsője a Poznan és Gniezno térségét magában foglaló Ólengyelhon (Wielkopolska), amelynek lakói az ún. polánok voltak. Krakko térségét, amelyet Újlengyelhonnak (Małopolska) hívunk, a viszlánok lakták, tőlük keletre, északkeletre Przemyśl és Halics térségében a lendzsánok éltek. A honfoglaló magyarság velük érintkezett először. A Piast-dinasztia első történelmileg számon tartott uralkodójának, I. Mieszko fejedelemnek a nevéhez fűződik a lengyel állam megalapítása, amelynek jelképes dátuma, 966 a kereszténység felvételének az éve. Fiát, az ország határait minden irányban kitágító Vitéz (I.) Boleszlót uralkodásának (992–1025) utolsó évében koronázták királlyá.

Ferdeszájú (II.) Boleszló (1038–1085) halálának évében Lengyelországot felosztotta három nagykorú fia között. Ezt követően az ország, különösen annak Szilézia nevű tartománya, tovább aprózódott. Az 1320-ban királlyá koronázott Lokietek (I.) Ulászló egyesítette az országot, amely Nagy Kázmér uralkodása (1333–1370) idején emelkedett az európai középhatalmak sorába. Az örökösödési szerződés értelmében unokaöccse, Nagy Lajos követte őt a trónon (1370–1382). Halála után az ő legkisebb leányát, Hedviget választották lengyel

királlyá (1384), aki nagykorúságának elérése után 1386-ban férjhez ment Jogaila (Jagelló) litván nagyfejedelemhez. Jagelló megkeresztelésekor a „szentéletű magyar lovagkirály”, Szent László emlékére vette fel az (U)lászló nevet. A lengyel–litván állam a Jagelló-dinasztia 1572-ig tartó uralkodása idején emelkedett az európai nagyhatalmak sorába. Ehhez az is hozzájárult, hogy Jagelló Ulászló 1410-ben Grunwaldnál legyőzte a lovagrendi állam hadseregét, majd később eredményesen háborúzott a Moszkvai Állammal is.

A 15. század közepétől formálódó lengyel parlamentarizmus sajátos eszköze volt az egyhangú döntéshozatal kikényszerítésére szolgáló liberum veto. A szabad királyválasztás mellett ezzel is a központi hatalmat akarták korlátozni. 1652-ben éltek először vele. Ettől fogva a liberum veto az anarchia szinonimája; az ezt követő ötnegyedszázad esztendőben több mint hetvenszer oszlatták fel vele a szejmet.

A Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség 1569-ben újjította meg és korszerűsítette unióját. Ettől kezdve az államszövetség neve: (Nemesi) Köztársaság – Rzeczpospolita. A lengyel–litván állam virágkora a 16. századra Öreg (I.) Zsigmond és (II.) Zsigmond Ágost, valamint a Rettegett Iván cárt a Baltikumból kiszorító Báthory István uralkodására (1576–1586) esett.

A 17. század első felében végzetesen megbomlott a köznemesség, a főnemesség és az uralkodó közötti hatalmi egyensúly, s mindinkább néhány kiemelkedő főnemesi dinasztia akarata érvényesült. Ehhez a 17. század elejétől Oroszországgal, Svédországgal és a Török Birodalommal folytatott állandó háborúk és a meg-megismétlődő kozák felkelések is hozzájárultak. Kevés hiányzott ahhoz, hogy az 1655 és 1660 között folyó svéd–lengyel háború során szomszédjai (többek között II. Rákóczi György erdélyi fejedelem) fel ne osszák a Nemesi Köztársaságot. A lengyel–litván állam részleges felosztására végül 1772-ben került sor. II. (Nagy) Frigyes Poroszországa, Mária Terézia Ausztriája, II. (Nagy) Katalin Oroszországa növekedett a területeivel. Az 1780-as évek az oktatási, politikai, társadalmi, katonai reformok időszaka a lengyel–litván államban. (A lengyel történetírás az utolsó lengyel királynak, (Poniatowski) Szaniszló Ágostnak a kulturális építkezés területén szerzett érdemeit emeli ki.) Az e szellemben működő

szejm munkálatainak eredményeként 1791. május 3-án hirdették ki az ország modernizálásának alapot adó alkotmányt. A targowicai reakcióssokkal szövetkező II. Katalin katonai erővel számolta fel a reformerek táborát, majd egy évre rá Poroszországgal együtt újabb területet kanyarított ki a lengyel–litván államból. Az országot a Kościuszko-szabadságharc leverését követő esztendőben, 1795-ben osztották fel teljességgel szomszédai, Poroszország, Ausztria és Oroszország.

A Francia Köztársaság, majd Császárság oldalán hozott lengyel áldozatokat méltányoló (és továbbra is igénylő) Napóleon 1807-ben a Porosz Királyság korábbi lengyel területeinek egy részén létrehozta a Varsói Hercegséget, amely két év múlva tovább nagybodott az Ausztriától elcsatolt Új-Galíciával. Az 1815-ös bécsi kongresszuson a Varsói Hercegség megszűnt, területét három részre osztották. Nyugati felét Poznani Nagyhercegség néven a Porosz Királysághoz csatolták, Krakkó és környéke Krakkói Köztársaság néven önálló városállam lett, amely hivatalszervezetét és kulturális–oktatási intézményeit egészen 1846-ig megtarthatta lengyelnek. (Ezért nevezték „a lengyelség Mekkájának”.) A Varsói Hercegség nagyobb részén hozták létre az Oroszországgal perszonálunióban lévő Lengyel Királyságot, amelyet az 1830/31-es (novemberi) lengyel szabadságharcot követően I. Miklós cár számolt fel. A lengyelek ezt követően 1846-ban Ausztriában, 1848-ban Poroszországban, 1863-ban Oroszországban robbantottak ki felkelést hazájuk helyreállításáért.

A lengyel politikai elit mind diplomáciai síkon, mind katonai erő szervezésével készen állt arra, hogy az I. világháború kínálta lehetőségeket – bármilyen változatban – kihasználja. Ez 1918 őszén következett be: felosztóit „külsőleg” katonai vereségek érték, „belsőleg” pedig forradalmak bomlasztották fel. Az osztrák és magyar hadsereg szövetségeseiként légioi élén az oroszok elleni harcban kitűnt szocialista indulású Józef Piłsudski, akit 1917-től a német szellemű katonai eskü megtagadása miatt bebörtönöztek, 1918. november 11-én Varsóban kikiáltotta a független lengyel államot.

Az újjászülető lengyel állam 1919. január végéig az egykor Oroszországhoz tartozó (bécsi kongresszusi) Lengyel Királyság területén és az Ausztriához tartozó Nyugat-Galíciában rendezkedett be parlamen-

ti választások útján. A január közepén a világhírű zongoraművész, Ignacy Paderewski miniszterelnök vezetése alatt létrejött kormányt a lengyel pártok többsége mellett az antanthatalmak is elismerték. A Törvényhozó Szejm február 20-án elfogadta az ún. kis alkotmányt, amelynek értelmében Józef Piłsudski lett az államfő. Az 1919. június 26-i versailles-i békeszerződés Lengyelországnak ítélte Kelet-Pomerániát (Gdańsk nélkül, amelyből Szabad Várost alakítottak), a Poznań környéki ÓLengyelhon (Wielkopolska) nagy részét, míg Felső-Sziléziában, Warmiában és Mazuriában népszavazást rendelt el. Az 1920 első felében megrendezett warmiai és mazúriai népszavazás eredményeként összesen 8 körjegyzőség – a vitatott területek 2%-a, illetve 8%-a – került Lengyelországhoz. A Felső-Sziléziában kirobbant két felkelés nyomán 1921. március 20-án megrendezett népszavazáson 479 ezren szavaztak Lengyelország mellett, 706 ezren Németország mellett. Ennek eredményeként a szavazást felölelő csaknem egész területet Németországhoz javasolta csatolni a Szövetségesek-közötti Bizottság. Ez ellen robbant ki 1921. május végén a harmadik sziléziai felkelés. Ennek nyomán hozta meg a Nagykövetek Tanácsa 1921. november 21-én azt a döntését, amelynek értelmében Felső-Szilézia iparilag fejlettebb, s a lakosság 46%-át magába foglaló csaknem egyharmad része Katowicével és környékével, valamint Chorzów-val és környékével Lengyelországhoz került. 1919 novemberében, miután a csehszlovák haderő az év első hónapjában a Białá folyón túlra szorította a Tesseni Sziléziában állomásozó lengyel csapatokat, arra vonatkozóan is nemzetközi határozat született, hogy Tesseni Szilézia valamint Árva és a Szepesség hovatartozásáról népszavazás dönt Lengyelország és Csehszlovákia között. A népszavazás elmaradt, s a területek hovatartozásáról 1920 júliusában Párizsban a Nagykövetek Tanácsa döntött. Ennek következtében két, többségében lengyelek által lakott járás – az Olzántúl – került Csehszlovákiához. Árva és a Szepesség északi részeit Lengyelországhoz csatolták.

Lengyelország keleti határaitól az ukránokkal és a Szovjet-Oroszországgal vívott háborúk döntöttek. Velük kapcsolatban két markáns politikai elképzelés csapott össze. Részben a Lengyel Szocialista Párt nemzetközi elveit, de főként a Jagelló Birodalom föderációs hagyományait a lengyel nemzeti érdekekkel összhangba hozó,

nagy politikai, katonai és erkölcsi tekintélynek örvendő Józef Piłsudski azt vallotta, hogy a hajdani lengyel–litván államot úgy kell helyreállítani, hogy területén az egymással szövetséget kötött államok eredményesen izolálják a bolsevik Oroszországot. A szövetséget egyenrangú államok élén persze Lengyelország állna. A Lengyel Nemzeti Demokrácia befolyásos vezetője, a nacionalista Roman Dmowski az elfoglalt keleti területek lakosságának semmiféle önállóságot sem akart adni, s mielőbbi asszimilációjukat hirdette, követelte. A lengyel hadsereg a többségében ukránok által lakott Kelet-Galíciából és Volhíniából közel nyolc hónapig tartó háború után 1919 derekára szorította ki a Nyugat-Ukrán Népköztársaság haderőit. A békekonferencia Legfelső Tanácsa 1919. november 25-én huszonöt évre Lengyelországnak ítélte Kelet-Galíciát, ezt követően népszavazásnak kellett volna döntenie a terület hovatartozásáról.

A Vörös Hadsereggel 1919 februárjában robbantak ki a harcok. A háború váltakozó szerencsével egészen 1920 őszéig tartott. Ennek során Piłsudski 1920 áprilisának derekán elfoglalta Vilnát és környékét, majd a független Ukrajna megteremtésére törekvő Semen Petlurával szövetséget kötött lengyel hadsereg 1920. május 7-én Kijevbe is bevonult, de a rövidesen meginduló szovjet–orosz ellentámadás egészen a Visztula középső és felső vonaláig vetette vissza a lengyeleket. A fordulópontra a háború menetében az 1920. augusztus derekán vívott varsói csata hozta meg, amelynek következtében a Vörös Hadsereg a Nyemanyig vonult vissza, ahol szeptember végén újabb vereség érte. Délen Bugyonnij lovashadseregének kezdeti támadó sikerei után a Vörös Hadsereg minden fronton vereséget szenvedett. Az októberben létrejött fegyverszüneti egyezmény végül a Rigában 1921. március 18-án szovjet Oroszországgal és szovjet Ukrajnával megkötött békéhez vezetett.

A többségében lengyelek által lakott Vilna-vidéken Piłsudski sugallatára – megrendezett katonai puccsal – 1920 októberében Közép-Litvánia néven látszólag független államrész jött létre. A litván fél tiltakozott a korábban lengyelekkel megkötött egyezmény megszegése, vagyis Litvánia területének megcsonkítása ellen. A Népszövetség közvetítése sikertelen maradt. Az 1922 elején kihirdetett – s a litvánok által bojkottált – szavazás következtében Közép-Litvániát – Vilnával

együtt – Lengyelországhoz csatolták. Ezt a Nagykövetek Konferenciája 1923-ban jóváhagyta.

A II. Lengyel Köztársaság területe 388 600 km²-t tett ki, lakóinak száma 27,2 millió volt. Lengyel források szerint a lakosság 65 %-a volt lengyel, 15 %-a ukrán, 10 %-a zsidó, 5 %-a belorusz, 2 %-a német, a többi 4 % (beleértve a Polesie magukat „itteninek” valló lakóit is) orosz, litván, örmény, tatár, cseh, szlovák, román.

Az 1921. március 17-én megszavazott alkotmány kimondta, hogy minden állampolgárnak joga van nemzetiségének megőrzéséhez, anyanyelvének és nemzeti tulajdonságjegyeinek ápolásához, s a nemzeti, vallási és nyelvi kisebbségeknek joguk van jótékonyági, társadalmi és vallási egyesületek, vállalkozások létrehozásához, iskolák és más tanintézetek alapításához – anyanyelvük használatával és vallási előírásaik betartásával együtt. 1922-ben a Lengyel Szocialista Párt törvényjavaslatot nyújtott be a három vajdaságot magába foglaló Kelet-Galíciai Autonóm Terület létrehozására. Ezt elvetették, s csupán a vajdasági önkormányzatok önállóságának jogállását szavazták meg.

A müncheni egyezmény utáni feszült légkörben a lengyel kormány 1938. szeptember 30-án ultimátumot intézett a csehszlovák kormányhoz az Olzán túli Szilézia átadását követelve. Két nap múlva lengyel csapatok szállták meg a 906 km²-t számláló területet, ahol 258 ezer ember lakott. (Közülük 1930-ban 108 ezren vallották magukat lengyelnek.) 1939 őszén ezt a területet is a III. Birodalomba olvasztották. (1945-ben az 1938 szeptembere előtti határt állították vissza. 1991-ben a terület 45 ezer lakója vallotta magát lengyelnek.)

A Lengyel Köztársaság sorsáról húsz év elteltével az 1939. augusztus 23-án megkötött Molotov–Ribbentrop paktum döntött. Szeptember 1-jén előbb a hitleri Németország indított támadást ellene, majd a brit és francia szövetségeseik tétlenségéről meggyőződve szeptember 17-én a szovjet csapatok is átlépték a II. Köztársaság keleti határait. A két „baráti ország” közös tervet dolgozott ki a lengyel értelmiség kiirtására. Lengyelország sohasem kapitulált; a világháború összes frontjain folytatta a harcot. Katonái az angliai légitábasban, az afrikai Tobruknál, a Bismarck óriáscirkáló elsüllyesztésénél, az itáliai Monte Cassinónál és Berlin bevételénél egyaránt kitűntek helytállással.

Az 1943 novemberében Teheránban tárgyaló három nagyhatalom képviselői Lengyelországot szovjet érdekerületté nyilvánították. Ez meghatározta jövőjét. 1944. július 20-án Sztálin ellenőrzésével megalkult a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság, amely mint ideiglenes végrehajtó szerv két nap múlva körvonalazta a Szovjetunióval együttműködő leendő Népi Lengyelország berendezkedését.

A II. világháború befejezésének pillanatában még nem rajzolták meg Lengyelország új határait. Sztálin, H. Truman és C. Attlee az 1945. júliusi potsdami konferencián állapodtak meg abban, hogy Lengyelország új nyugati határát a Odera és a Neisse folyók képezik, Csehszlovákiával a határ változatlanul az 1938. szeptemberi marad, és Kelet-Poroszország déli részét Gdańsk Szabad Várossal együtt Lengyelországhoz csatolják. A keleti határról szóló megállapodást a szovjet féllel 1945. augusztus 16-án Moszkvában írta alá a lengyel Ideiglenes Nemzeti Egység Tanácsa. (Ezt a határt 1951-ben egy déli határszakaszon kismértékben módosították.) Ennek révén a nyugatra „eltolt” Lengyelország háború előtti területéből 180 ezer km²-t csatoltak a Szovjetunióhoz. Kárpótlásul 103 ezer km²-t kapott Németországtól. (A lengyelek elszenvedői és nem kezdeményezői voltak ezeknek a határváltozásoknak, bár háborús áldozataik és rendíthetetlen harcuk révén az ötödik szövetségesnek számítottak.) A potsdami konferencián döntöttek arról, hogy a lengyeleknek juttatott német területekről a németeket kitelepítik. 1947-ig 4 millió németet telepítettek ki a szövetségesek által megszállt zónákba. Az 1939 szeptembere után a Német Birodalomba bekebelezett lengyel területekre, valamint az ún. Főkormányzóságba nagy számban telepítettek be mind birodalmi, mind pedig ún. népi németeket. (Az utóbbiakat főleg a Szovjetunió és Románia területeiről.) Ezek nagy része a front közeledtével elmenekült, ahogy elmenekült Kelet-Poroszország lakosságának jelentős része is. A Potsdamban és Moszkvában meghúzott határok között létrejött Lengyelországot elhagyó németek összlétszámát – az elmenekülteket és a kitelepítetteket együtt – jelentősen eltűlőzva 9–10 millióra teszik. (A valósághoz inkább közel áll a 7 millió). A Belarusz, Ukrán és a Litván Szovjet Szövetségi Köztársaságokkal kötött szerződések értelmében 1945 és 1947 között 1,2 millió lengyel

állampolgárt (köztük 55 ezer zsidót) telepítettek át Lengyelországba, míg a Szovjetunió belsejéből 248 ezer lengyel állampolgár (köztük 136 ezer zsidó) térhetett vissza Lengyelországba. A zsidók nagyobb része rövidesen emigrált. 1950-re Lengyelországot nemzetállamnak mondta ki a kommunista hatalom, amely mindössze 480 ezer főt (a lakosság 1,8 %-át) tüntetett fel valamely nemzeti kisebbség tagjának.

A szovjet rendszer évtizedei és válságai után (1956 júniusa: poznańi munkásfelkelés, 1968 márciusa: varsói diákmegmozdulások, 1970 decembere: véres tüntetések a tengerparti városokban; 1976 júniusa: ursusi és radomi munkásmegmozdulások, 1980 augusztusa–szeptembere: tengerparti és sziléziai sztrájkok eredményeként létrejön a Szolidaritás öngazgató és szabad szakszervezet, amely Jaruzelski tábornok 1981. december 13-i katonai hatalomátvétele (a hadiállapot bevezetése) után föld alá kényszerült.

Wojciech Jaruzelski országlásának következménye: a gazdasági, politikai, erkölcsi válság elmélyülése. Az 1989 februárja és áprilisa között folyó kerekasztal-tárgyalások eredményeként 1989 júniusában korlátozottan szabad választásokat tartanak, amelyen a Szolidaritás elsőprő győzelmet arat. 1989 decemberében megalakul a III. Köztársaság, s röviddel ezután feloszlik a LEMP. Az ország 2004-ben vált az Európai Unió tagállamává.

Állami himnusz

Dąbrowski induló (Dąbrowski mazurka)

*Lengyelország nem vészett el,
Mindaddig, míg élünk,
Honnan önkény üldözött el,
Karddal visszatérünk.*

*Jöjj, jöjj, Dąbrowski,
Olasz földről te hozz ki,
Véled meg sem állnánk,*

Lengyel népünk vár ránk.

*Visztulánk vár és a Warta,
Lengyelek leszünk mi,
Bonaparte megmutatta,
Hogy lehet ma győzni.*

Jöjj, jöjj, Dąbrowski...

*Mint Czarniecki vívta Poznant
Svéd hadaktól hajdan,
Behajózta lovasságát,
Megtudván, hogy baj van.*

Jöjj, jöjj, Dąbrowski...

*Lengyel lányhoz szól az apja,
Arcán könny pereg le –
„Mintha ők jönnének, hallga’,
Mintha dob peregne.”
Jöjj, jöjj, Dąbrowski...*

(Csordás Gábor fordítása)

Jan Długosz krónikaíró jegyezte fel, hogy az 1410. július 15-én vívott grunwaldi csata előtt a lengyel lovagi sereg az *Istenszüllő* (Bogurodzica) címen ismert Mária-himnusz énekelt, amelynek keletkezési idejét a 13–14. század fordulójára teszik. A lengyel lovagok a várnai csata előtt is ezt énekelték, de Sobieski János nehézpáncélos (szárnyas) huszárai is ezzel az énekkel fohászkodtak a Bécset ostromló török had ellen indított döntő roham előtt 1683-ban. A 18. század utolsó harmadáig az *Istenszüllő* volt a háborúzó lengyel nemesek himnusza.

A lengyel–litván állam 1795-ös végleges felosztása után a Franciaországba emigrált lengyel tábornokok és politikusok javaslatára a Direktórium engedélyezte, hogy az osztrák hadsereg itáliai hadszín-

téren fogságba esett galíciai sorozású katonáiból lengyel légiót szerveznek. Ennek parancsnokává az 1794-es Kościuszko-szabadságharc legsikeresebb tábornokát, Jan Henryk Dąbrowskit nevezték ki. 1797 májusában már 6500 lengyel légionista állt fegyverben Milánó térségében. Júliusi díszszemléjükön részt vett a költőként és színműíróként, operazeneszerzőként egyaránt ismert Józef Wybicki (1747–1822) is, aki ezt követően írta meg az *Itáliai Lengyel Légiók Dalát*, más címmel a *Dąbrowski indulót* vagy *Dąbrowski mazurkát*.

A napóleoni korszak után a *Dąbrowski induló* – az 1830 végén kitört ún. novemberi szabadságharcig – elhalványult a lengyel köztudatban. Helyét Alojzy Feliński 1816-ban nyomtatásban megjelent *Isten, ki Lengyelhont* kezdetű *Himnusa* foglalta el, de az eredetihez képest némileg megváltoztatott szöveggel. Feliński ugyanis a bécsi kongresszuson létrehozott s az Orosz Birodalomhoz perszónálunióban kapcsolódó Lengyel Királyság urának, az 1816-ban lengyel királlyá koronázott I. Sándor cárnak az oltalmazásáért írta a himnuszt – *A Lengyel Királyság kikiáltása első évfordulója alkalmából* címmel. (Refrénje – a God save the King mintájára – : *Szent oltárodnál térden állva kérünk, királyunkat óvjad meg minékünk!*) Ahogy az uralkodó személyéhez fűződő lengyel remények szertefoszlottak, ismert és ismeretlen szerzők révén módosult a *Himnusz* címe és szövege is. Az 1830/31-es lengyel szabadságharc leverése után a címe: *Himnusz az Istenhez a szabadság oltalmáért*, alig két évtizeddel később: *Ima a hazáért*. Az 1863/64-es lengyel szabadságharc idején lesz ismert és népszerű Magyarországon is, ahol a lengyel himnuszként ismerik és énekelik még a két világháború között is. (Az államiság helyreállítása után Lengyelországban megváltozott a refrén – *Szent oltárodnál térden állva kérünk, Szabad hazánkat, ó, áldjad meg értünk* –, Magyarországon azonban ennek régi, 1863-as változatát énekelték):

*Isten, ki Lengyelhont sok századéven
övezted fénnyel és dicső karoddal.
Megóvtad őt a számtalan veszélyben
s ő bátran küzdött az ostromló bajjal.*

*Szent oltárodnál térden állva kérünk,
szabad hazánkat, ó, add vissza nekünk.*

*Te védtél minket, ó, ne hagyj el, Isten!
Midőn jogáért küzd remélve néped,
látja a világ, és tudja, milyen híven
áldoztunk mindent, vagyont, vért és éltet.*

*Szent oltárodnál térden állva kérünk,
szabad hazánkat, ó, add vissza nekünk.*

Az *Ima* apránként úgy gyökeresedett meg a lengyel köztudatban, hogy ez a lengyelség nemzeti értékeit is hordozó és hirdető egyházi himnusza. Mint ilyen, komoly esélye volt arra, hogy az 1918 őszi helyreállított Lengyelország állami himnusza legyen. Az 1921-es alkotmány azonban ezt a kérdést nem érintette. Erre vonatkozó döntés 1926-ban és 1927-ben született. Előbb a Közoktatási és Vallásügyi Minisztérium, utóbb a Belügyminisztérium határozott úgy, hogy az állami himnusza a *Dąbrowski mazurka* legyen. 1948-ban némi dallam-módosítással – az ünnepélyesen hömpölygő ének pattogósan „indulós” lett – továbbra is a *Dąbrowski mazurka* maradt az állami himnusza.

Állami címer

A jaltai rend szovjetizált országai közül Lengyelország volt az az állam, amely leginkább meg tudta menteni szimbólumait, legtöbbet meg tudott őrizni történelmi, nemzeti, társadalmi hagyományai közül. A vallási szokásokra ez ugyanúgy vonatkozik, mint a városcímerekre vagy a katonai egyenruhára.

A lengyel állam címerének 1945 után is megmaradt a piros címermezőbe illesztett fehér sas. Fejéről lekerült ugyan a korona, de nem illesztettek a helyébe vörös csillagot.

1990-től a Lengyel Köztársaság címere ugyanaz a címerváltozat, amely 1927-ben az állam címere lett: a koronás fehér sas. (Bevezetéséről az 1989. december 27-én hozott törvény döntött.) A fehér sas jobbra for-

dített fején a korona és a csőr arany színű, akárcsak terpesztett lábainak karmai. A sas téglalap alakú, alsó részein enyhén kerekített, hosszanti tengelyében alul kicsúcsosodó, piros mezős pajzsban helyezkedik el.

A sas a Piastok dinasztikus címere. Első megjelenése a 11. század első évtizedeire datálható: az uralkodásának utolsó évében, 1025-ben királlyá koronázott Vitéz Boleszló egyik dénárváltozatán látható. (Jóllehet vita folyik arról, hogy az nem galambot vagy kakast ábrázol-e sas helyett.) A feudális széttagoltság (1138–1320) idején Ólengyelhont (Wielkopolska: a Poznań környéki Nyugat-Lengyelország) a Danckai Pomerániával rövid időre egyesítő s 1295-ben királlyá koronázott II. Przemysław, ólengyelhoni herceg dinasztikus címere: alul kicsúcsosodó, vörös alapú pajzsban, fejét jobbra feszítő koronás fehér (pontosabban ezüst) sas. A lengyel állam címere tehát ikonográfiaiilag 700 éves múltra tekint vissza. E koronás sas változatai láthatók már a Lengyel Királyságot egyesítő Łokietek Ulászló 1312-es és Nagy Kázmér 1336-os pecsétjén. A Jagelló-dinasztia megjelenésével a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség perszonáluniót, majd 1569-től egy államot alkot: a Két Nemzet Köztársaságát (Rzeczpospolita Obojga Narodów). A Lengyel Királyság címere továbbra is a koronás fehér sas marad, a Litván Nagyfejedelemségé a vágató lovag. Őreg (I.) Zsigmond 1521-től saját dinasztikus címerének is használta a koronás fehér sast, s ezt azzal tette egyértelművé, hogy elhelyezte rajta S (Zygmunt Stary) monogramját. Báthory István lengyel királyként sárkányfogás családi címerét illesztette a fehér sas mellére. Ezt a mintát követték a svéd Vasa-dinasztia tagjai, majd Sobieski János és a lengyel királlyá, litván nagyfejedelemmé választott szász uralkodók is. Az utolsó lengyel király, Szaniszló Ágost Poniatowski idején a sas jobb lába jogarat, a bal lába országalmát markolt.

A lengyel–litván állam végleges felosztása után a Fehér Sas az emigránsokkal élt tovább, hogy majd a napóleoni lengyel légiók lobogóin, katonai jelvényein térjen vissza lengyel földre. A Napóleon által létrehozott Varsói Hercegség címerének egyik eleme a koronás fehér sas, másik eleme Szászország címere lett.

Napóleon bukása után 1815-ben a bécsi kongresszuson a Varsói Hercegség Oroszországhoz csatolt részén létrehozták a Lengyel

Királyságot. Az önállóságát megőrző lengyel hadsereg jelvényein, zászlain díszítőelem maradt a koronás fehér sas.

1848-ban és az 1863/64-es lengyel szabadságharcban a koronás fehér sas a harcoló lengyelek lobogóit díszítette.

Az I. világháború idején a Franciaországban szervezett lengyel csapatok zászlain megjelent a lengyel sas. A hajdani, 1815-ös Lengyel Királyság német és osztrák–magyar haderők által megszállt területein engedélyezett volt a fehér sas használata. Az 1916-ban – a német és osztrák–magyar uralkodó által – hivatalosan kikiáltott Lengyel Királyság 1917-ben bevezetett pénzjegyein szintén megjelent a koronás fehér sas. Ezt a lengyel állam címerének is tekintették.

Sajátos, de miután 1918. november 11-én kikiáltották Lengyelország függetlenségét, kísérlet történt a korona eltávolítására. Végül azonban Szaniszló Ágost Poniatowski idejének fehér sasát stilizálták az ország állami címerévé. Ezt módosították 1927-ben Zygmunt Kamiński tervei alapján. Noha címertanilag elmarad a követelményektől, s ez nagy vitát váltott ki, 1989-ben ezt a címerváltozatot tették meg hivatalosan az állam címerének.

A lengyel zászló és lobogó

A Lengyel Köztársaság zászlószínei: a fehér és a piros. Keletkezésük forrása a lengyel címer: a fehér sas és a címerpajzs piros mezeje. Nemzeti színekként – kokárdaként – először 1792 májusában jelentek meg, amikor az 1791. május 3-i alkotmány kikiáltásának évfordulóját ünnepelték. A színárnyalat és a színek sorrendje a napóleoni időkben változó volt. A gárda lengyel dicsőítőesze pl. málnavörös-fehér hadilobogót vitt a csatákba. Az 1830. november 29-én I. Miklós cár uralma ellen szabadságharcot kirobbantó Lengyel Királyság szejmje 1831. február 7-én hozta meg azt a döntést, hogy a fehér és a piros a nemzeti színek, „annak jeléül, hogy a fehér sas a piros mezőben az újjászülető haza címere”. A 19. század ezt követő megmozdulásain, tüntetéseiben, felkeléseiben, szabadságharcaiban fehér-piros színű kokárdát viseltek és zászlót használtak.

A függetlenségét visszanyert Lengyelország Szejmje 1919. augusztus 1-jén döntött úgy, hogy „a Lengyel Köztársaság színeinek hivatalosan a vízszintesen nyújtott, párhuzamos sávban elhelyezett fehér és piros színt ismerik el, úgy, hogy a felső mező fehér, az alsó piros legyen”. A zászló szélességének és hosszúságának aránya 5:8.

A diplomáciai testületek, a tengerjáró hajók, a polgári repülőterek és kikötők, a kikötő-kapitányságok (bosmanat) lobogója színeiben és arányában ugyanolyan, mint a nemzeti zászló, de a fehér mező közepén elhelyezést nyer az állami címer.

A hadiflotta lobogója és a szárazföldi hadilobogó két vízszintes sávjának színei a fehér és a piros. Szélességének és hosszúságának aránya 10:21. A fehér mező közepén az állam címere látható. A lobogó szabad végében egyenlő szárú háromszög alakzatú bevágás van.

Kitüntetések, rendjelek

A lengyel kitüntetési rendszer egyes elemei a 18. században keletkeztek, s az egykori Lengyel Királyság történelmi hagyományaira utalnak (pl. Fehér Sas Rend). Egyes további elismerések a 20. században, a nemzeti függetlenség elnyerését követően jöttek létre (pl. a Lengyelország Újjászülése Érdemrend 1921-ben). Megjegyzendő, hogy a szocialista korszakban is – ilyenformán egyedülként – a korábbi hagyományos formákat követték. A Köztársasági Érdemrendet (a klasszikus jelleget követve) eredetileg 1974-ben alakították meg.

FEHÉR SAS REND (ORDER ORŁA BIAŁEGO): A legnagyobb hagyományú rendjel Lengyelországban. 1704-től kezdődően, különböző időszakokban újra és újra megújították. Ez számított a legfontosabb lengyel rendjelnek. Így például a nemzeti függetlenség visszaállítását követően, 1920-ban is megújították, és a két világháború közötti Lengyel Köztársaság legfontosabb rendjele is ez volt. Jelenlegi változatát az 1992. november 10-i elnöki rendelet szabályozza. Egy osztálya van.

Rendjel: Aranyszegélyű, fehér szegélyes, vörös máltai kereszt. Keresztszárának csúcsain aranygömböcskével. A keresztszárak között

arany sugárnyalábokkal. A keresztre ráhelyezve a kiterjesztett szárnyú, heraldikai jobbra tekintő aranykoronás lengyel sas.

Rendi csillag: Nyolcágú, sima sugarú ezüst rendi csillag. Közepén aranszegélyű, fehér szegélyes vörös máltai kereszt. A kereszt felületén aranybetűkkel felirat: „ZA OJCZYZNĘ I NARÓD” (A hazáért és a nemzetért). Fehér középmedalionban arany „PLR” betűkkel. A körgyűrűben zöld zománcozású, alul összekötött babérkoszorúval.

A szalag színe kék.

Az 1990-es években 69 személyt tüntettek ki Fehér Sas Érdemrenddel. Többek között II. János Pált, Vaclav Havelt, Göncz Árpádot (1994-ben), a zeneszerző Witold Lutoslawskit, a költő Czesław Miłoszt, a miniszterelnök Tadeusz Mazowieckit, a filozófus Leszek Kołakowskit, az 1943-as gettófelkelés parancsnoki karának életben maradt tagját, Marek Edelmant, az emigráns író Gustaw Herling-Grudzińskit, Beatrix holland királynőt, II. Margit dán királynőt, Norvégia királyát, V. Haraldot, Nagy-Britannia királynőjét, II. Erzsébetet, Litvánia köztársasági elnökét, Algirdas Brazauskait, Franciaország köztársasági elnökét, Jacques Chiracot.

VIRTUTI MILITARI (KATONAI ÉRDEMREND): Az 1792-es alkotmányvédő háborúban az orosz hadak ellen Želeńcénél aratott győzelem emlékére alapította (Poniatowski) Szaniszló Ágost király. Ez követően különböző időszakokban többé-kevésbé folyamatosan fenntartották a különböző lengyel rendszerekben. Világviszonylatban ezt tekintik a legrégebb, folyamatosan adományozott katonai érdemrendnek. (A kommunista diktatúra alatti adományozást ma érvénytelennek tekintik, így többek között Leonyid Iljics Brezsnyevet is megfosztották ettől az érdemrendtől.) Jelenlegi változatát az 1992. november 10-i elnöki rendelet szabályozza. Kiemelt katonai érdemrend, hőstettek, vezetési érdemek elismerésére adományozzák. Hazaiak és külföldiek is elnyerhetik. I–V osztálya van.

Rendjel: Az egyes osztályoknak megfelelően eltérő méretű. A IV. osztály Aranykereszt, az V. osztály: Ezüstkereszt. Az előoldalon aranszegélyű, fekete zománcozású máltai jellegű kereszt, a kereszt-szárak csúcsain aranygömböcskével. A kereszt-szárakon „VIRTUTI

MILITARI” – (*Becsület és haza*) – aranybetűs felirattal. Arany körgyűrűben zöld zománcozású babérkoszorú.

Rendi csillag: Nyolcágú, sima sugaras ezüst rendi csillag. Ráhelyezve a rendjel. A szalag azúrkék, széles fekete sávokkal, azúrkék szegélyekkel.

További kitüntetések: *Helytállásért Érdemkereszt, Önfeláldozásért és Bátorságért Érem, Tartós Házasságért Érem.*

Állami–nemzeti ünnepek

1990 óta – a két világháború közötti hagyományokat életre keltve – állami ünnep: *május 3. és november 11.* (Eddig minden ötödik esztendőben május 9. is munkaszünettel egybekötött állami ünnep volt, mint a náci Németország fölött aratott *Győzelem Napja.*)

Május 3-án az 1791. május 3-án a Négyéves Szejm reformmunkálatainak eredményeként kihirdetett alkotmányra emlékeznek, amely megteremtette annak alapját, hogy a nemesi állam korszerű polgári-nemesi állammá alakuljon át. Ez az ünnep – jellegét tekintve – március 15-re emlékeztet, jóllehet nem ivódott bele a lengyel köztudatba oly szervesen, mint a magyarokéba március idusa.

November 11-én Lengyelország függetlenségének 1918-ban történt kikiáltását ünneplik. Magdeburgi börtönéből az előző napon érkezett Varsóba Józef Piłsudski, a lengyel légiók parancsnoka, aki 1917-ben nem volt hajlandó letenni a német szellemű katonai esküt. A függetlenség kikiáltásának ténye a kikiáltás napja által jelképesen is kapcsolódott Piłsudski személyéhez.

1945 után november 11-ét tilos volt ünnepelni, s május 3-át is kiiktatták a lengyel köztudatból. Állami ünnep július 22. lett, annak emlékére, hogy a Moszkva ellenőrzésével létrejött Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság (PKWN) 1944-ben ezen a napon tette közzé programnyilatkozatát Lublinban. (November 7. nem szerepelt a Lengyel Népköztársaság ünnepei között.)

Augusztus 1-jén Varsóban mindig nagy tömegeket mozgatóan emlékeznek meg az 1944-ben a fővárosban kitört és 63 napig tartó felkelésről, jóllehet ez a nap hivatalosan nem ünnep. Országos

megemlékezéseket tartanak szeptember 1-jén, a náci Németország Lengyelország ellen indított támadásának napján, de 1989 óta megemlékeznek szeptember 17-ről is, amikor a Szovjetunió 1939-ben hátba támadta Lengyelországot. Új keletű emléknap december 16., amikor az 1970-es tengerparti sortüzek áldozataira emlékeznek – központilag – a Gdański Hajógyár bejáratánál emelt emlékműnél. Ez a nap közel esik december 13-hoz, amikor Wojciech Jaruzelski bevezette a hadiállapotot Lengyelországban – csökkenő érdeklődéssel ugyan, de megemlékeznek róla. Poznańban az 1956-os munkásfelkelés emlékhelye a Szabadság téren állított emlékmű, amelynél mindig június 29-én tartanak ünnepséget.

Továbbra is él a nők napja (március 8.), az anyák napja (május 26.), a nagymamák napja (január 21.) és a gyermeknap (június 1.) – bár ezek nem hivatalos ünnepek.

A *Karácsonyon* és a *Húsvéton* kívül munkaszünettel egybekötött egyházi ünnep az *Úrnapja* (a Pünkösöd nyolcadát követő csütörtökön), augusztus 15., *Mária mennybemenetelének napja* és november 1., *Mindenszentek napja*.

„Szakrális terek”, nemzeti emlékhelyek

Miután 1815-ben a bécsi kongresszuson Krakkóból és környékéből létrehozták az ún. Krakkói Köztársaságot, amely 1846-ig megőrizhette lengyel oktatási és közigazgatási intézményeit, Krakkót „a lengyelség Mekkájának” hívták. Ma is az, ahová minden lengyelnek illik életében legalább egyszer elzarándokolnia. Az általános és középiskolák számára kötelező program a krakkói kirándulás.

Krakkó az 1040-es évektől volt Lengyelország fővárosa az 1580-as évekig. A Báthory István halálát követő években III. Vasa Zsigmond, aki egyúttal Svédország királya is volt, a szejm hozzájárulása nélkül tette meg a Lengyel Királyság fővárosának Varsót. A királyok koronázási és temetkezési helye azonban továbbra is a krakkói Wawel dombon emelt székesegyház volt. A lengyel–litván állam felosztása után itt temették el a nagy hadvezéreket, államférfiakat és politikusokat, valamint köl-

tőket is: Tadeusz Kościuszkót, Józef Poniatowskit, Józef Piłsudskit, Władysław Sikorskit, illetve Adam Mickiewiczet és Juliusz Słowackit. Magában a székesegyházban található Szent Szaniszló, a Merész Boleszló király által meggyilkoltatott krakkói püspök ezüstkoporsója, a Várnánál elesett Ulászló király sírját jelképező márványszarkofág és a Szent Hedvig királynő hamvait tartalmazó bronzládika. (A Zsigmond kápolnával szemben látható fehér márványkoporsója üres.)

Kultikus látványosságnak számít a toronyban található hatalmas Zsigmond-harang is, amelyet akkor kondítottak meg, amikor II. János Pál pápa Krakóba érkezett.

Szent Hedvig királynő és Báthory István sírja révén a székesegyház magyar turisták zarándokhelye is.

A székesegyház szomszédságában álló 16. században épült (és később tovább épített) reneszánsz királyi palotát is illik meglátogatni. A magyar turista itt Szent Hedvig királynő, Nagy (Magyar) Lajos és Báthory István portréit fedezheti fel.

Kötelező ellátogatni a Főtéren álló Nagyboldogasszony (Mária) templomba is, amelynek legvonzóbb látványossága Wit Stwosz (Veit Stoss) nürnbergi mester 25 éven át készített főoltára. A főtér másik nevezetessége a Szoknyás ház, amelynek első emeleti galériájában láthatók Jan Matejko gigantikus történelmi festményei.

A *Schindler listája* című film óta a nemzetközi érdeklődés középpontjába került Krakó egykori zsidó negyede, Kázmérváros, Kazimierz is.

Varsó Óvárosa és a Királyi Vár a világörökség része. Elismerése ez annak az élni akarásnak, amelynek jegyében a varsói felkelés alatt és azt követően – a hitleri bosszú jegyében – a földig rombolták mind az Óvárost, mind a Királyi Várat, s csaknem a Visztula bal partján fekvő egész várost. Az Óváros helyreállítását az 1960-as években fejezték be, a Királyi Várat a politika jegyében az 1970-es és 1980-as években építették újjá. A lengyelek Varsó iránti érdeklődésének a Királyi Vár és a willanóvi királyi palota, valamint a Łazienki-park áll a homlokterében. A külhoni érdeklődés újabban a szocialista realizmus jegyében épített objektumokra, így a Kultúra és Tudomány Palotájára, „Sztálin ajándékára” is kiterjed.

Nem véletlen, hogy a kulturális zarándokhelyek listáján élen áll Fryderyk Chopinnek a Varsótól 60 kilométerre fekvő Żelazowa Wolában látható szülőháza. II. János Pál pápa mellett alighanem Chopin a legismertebb lengyel a világon.

Lengyelország leghíresebb zarándokhelye a Częstochowához tartozó Jasna Góra-i kolostor, amely a magyar alapítású pálos rend székhelye és a lengyelországi Mária-kultusz központja. A kolostort Opuliai Ulászló alapította, és feltehetőleg az ő és Hedvig királynő révén került a Csodatevő Fekete Madonna képe Erdélyből vagy Máramarosból Częstochowába. Miután Kordecki atya vezetésével a Jasna Góra-i kolostort 1655-ben megvédték a svédek ellen, a sikerben Mária csodatevő bizonyosságát látták. Ez alapozta meg a kolostor népszerűségét és növekvő látogatottságát. Évente 3–4 millió ember keresi fel.

Krakkó és Częstochowa mellett a leglátogatottabb kegyeleti és történelmi emlékhely Auschwitz – Oświęcim. (Auschwitzet és körzetét 1939 őszén közvetlenül a III. Birodalomhoz csatolták.) A város külvárosának lakosságát 1940 tavaszán eredetileg lengyel politikai foglyok számára rendezték be koncentrációs tábornak. Később ezt kibővítették és távolabb felépített altáborokat csatoltak hozzá. Auschwitz fogalmába így az eredeti koncentrációs lágeren kívül hozzávetőleg 40 altábor tartozik. 1942 februárjára épült fel az auschwitzi koncentrációs tábortól néhány kilométerre a legnagyobb „halálgyár”, a birkenau (brzezinkai) láger, amely a magyar zsidóság (és mintegy 5000 magyar roma) megsemmisítésének is színtere lett. (Hamvaik szétszórásának pontosan behatárolható helyén máig nincs magyar emléktábla, s az auschwitzi koncentrációs táborban álló magyar múzeum-blokk kiállítása is bezárt egy időre: a megújított kiállítás 2004-ben nyílt meg.) Auschwitzban és altáborokban mintegy másfél millió embert gyilkoltak meg, 90%-uk zsidó volt.

A Lengyel Népköztársaság Szejmje 1967-ben az auschwitz–birkenau tábor egész területét a Lengyel Nemzet és Más Nemzetek Mártírsága Emlékművének nyilvánította. Azóta áll a birkenau lágerben a Nemzetközi Mártírság Emlékműve.

Lengyelországban 1960 júliusában ünnepelték nagy pompával a grunwaldi csata 550. évfordulóját. (Ezen ünnepség jegyében született a *Keresztesek* című film is.) A csata skanzenszerűen kialakított színhelye ezt követően mind látogatottabb lett. A rendszerváltozás óta minden év júliusában nagyszabású nemzetközi középkori hadijátékkal emlékeznek a 15. század legnagyobb csatájára. A napokig tartó látványos rendezvény több tízezer embert vonz.

A tipikus Hanza-városban, Gdańskban (Dancákában) a II. világháború után eredeti formájában helyreállított Óváros mellett két emlékművet illik meglátogatni. Az egyik a kikötőt őrző Westerplattén áll, amelynek helyőrsége 1939. szeptember 1-jétől 7-ig dacolt a Schleswig-Holstein csatahajó ágyútűzével és a szárazföldi csapatok rohamával, s a II. világháborús lengyel helytállás egyik szimbóluma lett. A másik emlékművet a Gdanski Hajógyár kapujában állították 1980 decemberében. Ezzel jelezni kívánták, hogy az 1970 decemberében meggyilkolt munkások áldozata alapozta meg a Szolidaritás létrejöttét 1980 augusztusában-szeptemberében.

Lengyelország egyik legszebb városa ma Wrocław–Borosló. Nemcsak épen megmaradt Városháza vonzó látványosság, amelyben egyébként Mátyás király címere és domborműve is látható, hanem az ún. Raławicei csatakörkép is. A Kościuszko által győztesen megvívott raławicei csata jeleneteit lengyel mesterek a 100. évforduló alkalmából, 1894-re örökítették meg 120x15 méteres vásznon. Bemutatásához külön körpavilont építettek Lembergben. (Ez adta az ötletet a magyar honfoglalás hasonló méretű vásznon történő megörökítéséhez.) A csatakörkép rendkívül látogatott és népszerű volt. A II. világháború alatt erősen megsérült. A „területátolással” Wrocławba került. Ideológiai kényes témája miatt – oroszok elleni győzelemről van szó – az 1980-as évekig nem restaurálták, nem állították ki – az erről szóló korábbi határozatok ellenére sem, jöllehet a körcsarnokot megépítették. A kiállítás megnyitására végül 1985. április 14-én került sor. A Feszty-körkép renoválásán az a szakembergárda dolgozott, amely a Raławicei csatakörképet rendbe hozta.

A határon túl két olyan emlékhely van, amelynek látogatását szinte minden lengyel tervezi. Az egyik Ukrajnában a „Lembergi sasfiak” temetője. Ezt az 1920-évek első felében alakították ki, s parcelláiba temették azokat a lengyeleket, akik Lemberg 1918 novemberében az ukránok s 1920-ban a bolsevikok ellen vívott védelmi harcaiban elestek. A temetőt 1971-ben bulldózerek tették a földdel egyenlővé, s helyén szemétlerakót alakítottak ki. A független Ukrán Köztársaság megalakulása után a lengyel fél azonnal tárgyalásokat kezdeményezett a temető újjáépítéséről. Az érzelmi indulatoktól sem mentes megbeszélések végül eredményre vezettek, s 2001-re csaknem eredeti formájában született újjá a temető. (Miután a lengyelek honvédő hősiességét kiemelő, eredeti központi felirata körül a vita elült, 2005. június 24-én Viktor Juscenko ukrán és Aleksander Kwaśniewski lengyel köztársasági elnök közösen avatták fel a sírkertet.)

A másik emlékhely az Adam Mickiewicz által a Pan Tadeusz bevezető soraiban is megénekelt vilnai (vilnusi) Ostrobramai Szűzanya, amely a Jasna Góra-i kolostor után a második leghíresebb lengyel zarándokhely volt. Ma 270 ezer lengyel él a 3 millió lelket számláló Litvániában, s a város lakosságának 20%-a lengyel.

Hosszabb tárgyalások eredményeként az elmúlt évtizedben tarták fel Ukrajnában és Oroszországban az 1940 tavaszán Katyńban, Mjednojében és Harkovban legyilkolt mintegy 15 000 lengyel katonatiszt, rendőr és határőr tömegsírjait is, s alakítottak ki a helyükön lengyel temetőket, emlékhelyeket.

A MAGYAR–LENGYEL BARÁTSÁG ANATÓMIÁJA

A lengyel költészet talán legnagyobb alakja, Cyprian Kamil Norwid leveleiben nem egy alkalommal szólt elismerően a lengyelbarátságával is tüntető Kossuth Lajosról, akinek nagy visszhangot kiváltó beszédeit az Egyesült Államokban több ízben is alkalma volt meghallgatni. De Norwid azokhoz a lengyel tábornokokhoz is verset írt, akik az 1848/49-es magyar szabadságharcban részt vettek. A lengyel költészet legszebb poémája a *Gyászrapszódia Bem emlékének*. Henryk Rodakowski életnagyságú vásznon honvéd egyenruhában festette meg a szomorúan elrévedő Henryk Dembiński altábornagyot. Norwid versben állított emléket a festő által megörökített portrénak (*Dembiński tábornok portréjára*), míg az 1856-os keletkezési dátummal jelzett *Béke* című vers egyik ajánlotta Józef Wysocki tábornok, aki hét-nyolc évvel azelőtt a magyarországi lengyel légio főparancsnoka volt. Ők – többek között – azért is harcoltak Magyarországon, hogy az 1848-as rendszerváltozás visszavonhatatlanul tartós legyen. E vonatkozásban a magyar forradalom nem szenvedett vereséget. Leverése ellenére sikeres volt abban a vonatkozásban is, hogy a lengyel–magyar barátságnak korszerű mítoszt teremtett, amelynek mozgósító energiájából még a 20. századra is futotta.

Norwid szellemében szólva talán nem érezhető fennköltnek és túlzónak, ha leszögezzük: a magyar–lengyel barátság példátlan fenomen a világtörténelemben, olyan érték, amelyet továbbra is őrizni – s az Európai Unió békés, „szélárnyékos” körülményei között –, napi aprómunkával építenünk kell.

A magyar–lengyel barátság történelmi jelentőségét, érzelmi–politikai mozgósító erejét, mitikus jegyeit egyetlen nap krónikájában és ikonográfiájában fel lehet mutatni. Ez a nap: 1956. október 23., az antisztálinista magyar forradalom és szabadságharc kirobbanásának napja. Róla írta az éppen Magyarországon tartózkodó lengyel költő, Adam Wazyk a *Qui tacet clamant* című versében:

*Veletek voltam aznap, mikor a Bem szobornál
Magyar és lengyel zászlók alatt ujjongtatok.
Nem tudom, közületek ki él még és ki holt már,
Midőn elnémult minden, csupán a tűz ropog.*

(Gömöri György fordítása)

Ez a vers is Cyprian Kamil Norwidot juttathatja eszünkbe... Az ő *Chopin zongorája* című poémájának harmadik szakaszát:

*A végső napokban ott voltam nálad, Fryderyk,
Kinek keze... fehérek akár az
alabástrom – mozdulata – bája –,
s érintése structollas ár:
szemünkben összefolyt már
az elefántcsont-billentyűkkel.**

A magyar „kis októberi forradalom” tizenhárom napja, amelyet a világ addig rendíthetetlennek hitt kommunista mozgalma ezt követően már sohasem tudott kiheverni, eseményeiben, hangulatában, közösségi szeretet-élményében és önfeláldozás-készségében megmagyarázhatatlan szürreális lebegés, a szabadság lehetőségének teremtés előtti látomása, a Norwid által prózában is megjelenített haldokló Chopin lázálomzenéje: a történelem „érintése”.

Szokás összevetni az 1944. augusztus 1-jén kirobbant varsói felkelést és 1956 magyar drámáját. Nem elsősorban a nyugati hatalmak részéről tapasztalt cinikus cserbenhagyottság miatt. A politikai rációnak nevezett önzéshez hozzá lehetett szokni a történelem folyamán. A két eseményt köldökszinórként összekapcsoló – Zbigniew Herbert szavaival – „véres köteléket” a megalázottság pányvája jelenti. A varsói felkelés kirobbanása után három-négy nap múlva kihunyt volna, ha nem áll mellé a lengyel fővárosnak az öt éves náci megszállás minden

* A fordító, ha a nevet nem jelezzük, Kovács István.

pillanatában lenézett, untermenschként kezelt, halállal fenyegetett s a szabadság órájától megmámorosodott népe. Az értelmiségi körök, központok által szervezett október 23-i budapesti tüntetések ki tudja, milyen eredménnyel értek volna estére véget, ha az anyagi és szellemi javaiból kiforgatott, kifosztott, létezésének minden pillanatában meg-alázott és létében fenyegetett magyar nemzetet képviselő budapestiek, az üzemek és gyárak délutáni és éjszakai váltásának munkásai tizen-hat és húsz óra között nem kapcsolódnak be a szabadság lehetőségétől megkísértve radikalizáló módon az események menetébe.

A kezdeti lökést, a „gyúanyagot” 1956 magyar forradalmához az október 19. és 21. között Varsóban, a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának VIII. plénümán végbement alapvető válto-zás adta, amelynek során Moszkva előzetes hozzájárulása nélkül az 1940-es évek végén a hatalom partvonalán túlra rugdosott pártvezért, Władysław Gomułkát választották első titkárrá.

Az október 23-ra meghirdetett budapesti tömegtüntetés célja: a lengyelországi változások támogatása, a lengyel néppel való szolidaritás kinyilvánítása volt, és annak kikényszerítése lett volna, hogy a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségében a lengyelországihoz hasonló szellemű radikális hatalmi átrendeződés következze be. Megszületik a jelszó: „Lengyelország utat mutat...”. Ezért vonulnak a magyar fiatalok lengyel zászlók és lengyel címersasok alatt is. Ezért olvashatók az égboltot felszántó táblákon olyan jelmondatok, mint: „Éljen a bátor lengyel ifjúság”, „Éljenek a lengyelországi változások”, „Bem, Kossuth, Petőfi”. És ezért célpontja a Pest és Buda különböző kerületeiből, egyetemeiről, főiskoláiról induló tüntető meneteknek a Duna-partján álló jól ismert Bem-szobor.

Ma már tudjuk, a véres magyar felkelés, amelynek során a legyőz-hetetlen Vörös Hadsereg néhány nap alatt 2600 elesettet és sebesültet veszített (míg magyar oldalon a halottak és sebesültek száma megköze-lítette a 20.000 főt), megmentette és konszolidálta a Lengyelországban október utolsó harmadában végbement politikai változásokat. Moszkva a drámai magyar események nyomasztó erkölcsi és politikai súlya alatt lemondott arról, hogy fegyveres erővel vonuljon Varsó..., és egyáltalán Lengyelország ellen. Amikor egy évvel később Gomułka, egyedüli kom-

munista vezetőként megpróbált közbenjárni Hruscsovnál, hogy Nagy Imrét megmentse, ezt abban a tudatban tette, hogy rosszabb esetben – a magyar forradalom nélkül – esetleg neki ácsolhatták volna a bitófát.

Azt, hogy a magyar fiatalok 1956. október 23-án lengyel zászlók és lengyeleket éltető jelmondatok alatt lengyel tábornok szobránál tün-
tessenek, a valóban létező barátság szerves hagyományai, a politikai
hatóerővé váló lengyel–magyar történelmi és kulturális kapcsolatok
alapozták meg. Ez a 10. században gyökerező hagyomány a pillanat-
nyi érdekellentétek, esetenkénti összeütközések – az 1470-es években
Mátyás király és Jagelló Kázmér közötti háború vagy II. Rákóczi
György erdélyi fejedelem szerencsétlen 1657-es lengyelországi hadjárá-
ta – következményeit is elsimította.

A lengyel–magyar politikai és kulturális kapcsolatok 1100 éves
múltra tekintenek vissza. A kiváló krakkói régészprofesszor, Michał
Parczewski és przemysli kollégája, Andrzej Koperski, valamint a kora
középkor avatott szakértője, Elżbieta Dąbrowska ásatásaiból, illetve
tanulmányaiból tudjuk, hogy Przemysł, Halics és Lodomér térségében
– közvetlenül a 896-os honfoglalás után vagy annak részeként – egy
magyar katonai törzs rendezkedett be a 10. század derekáig. E magya-
rok által elfoglalt és megszervezett területen és tőle nyugatra, észak-
nyugatra lendzsánok éltek. Ennek az együttélésnek az eredményeként
hívják a magyarok a polákokat lengyeleknek. E népnév már a 11. szá-
zad magyar okleveleiben mai helyesírással szerepel.

A magyarok és a lengyelek szinte egy időben, a 10. század máso-
dik felében szervezték meg államukat. Mindkét nép politikai elitje
a nyugati kereszténység mellett döntött, s a Német–Római Császárság
túlzott politikai befolyásának elhárításához nemcsak Rómában,
a pápában, hanem egymásban, egymás uralkodó házaiban is támo-
gatást kerestek és találtak.

A 15. század lengyel krónikaírója, Jan Długosz írja le a *Lengyel
–magyar krónikában* a jelenetet, amikor két küldöttség: a lengyel és
a magyar jelentkezik 1000 táján II. Szilveszternél Rómában királyi
koronáért. A lengyel történész a pápa szájába adva saját morális érve-
it, megőrja a lengyeleket, s a koronát a magyar követnek nyújtja át.
Lelkére köti azonban mindkét nép képviselőinek, hogy az egymás

íránti szeretetet őrizték meg, egymás ellen soha ne forduljanak, mert aki ezt teszi, nagy szerencsétlenséget zúdít magára. Jan Długosz számára, aki elsőnek dolgozta fel az általa szentnek tartott Kinga életét, egyébként teljesen természetes volt, hogy Vitéz János püspök nagyváradi levéltárába járt a lengyel források után kutatni. Természetes volt az is, hogy az egykori krakkói professzor, Olkuszi Marcin Bylica, aki hosszú időn át dolgozott Mátyás király udvarában, 1493-as végrendeletében egyetemére hagyta Budán készült csillagászati eszközeit, amelyek ma is láthatók a krakkói egyetemi múzeumban.

A magyar–lengyel kapcsolatok történetét tekintve leszögezhetjük, hogy a két szomszédos ország között a középkorban alapozódott szétrombolhatatlanná a lengyelek és magyarok közötti kulturális, társadalmi és politikai együttműködés. Akkori gazdasági és kulturális kapcsolatainkhoz képest mintha ilyen napjainkban nem is léteznék.

A II. András király által 1222-ben kiadott Aranybulla, amely a nemesek jogait rögzítette (beleértve a király elleni fellépés jogszerű lehetőségét is), valamint a Nagy Lajos által kiadott budai és kassai ediktumok meghatározó módon járultak hozzá a lengyel nemesség társadalmi szerkezetének, jogtudatának és mentalitásának kialakulásához. Míg Magyarországon és társországaiban, Horvátországban a nemesek számaránya a társadalmon belül 5 százalék körül volt, ez az arány a lengyel–litván államban 8–10 százalék körül mozgott. Vagyis a két szomszédos királyság politikai életének irányításába elvileg olyan arányban szólhatott bele a „társadalom”, mint Európában a 14. és 16. század között sehol másutt.

1999. június 16-án II. János Pál Kinga hercegnő ószandeci szentté avatásakor kiemelte, hogy a „nemes magyar nemzet”, az Árpád-ház adta a katolikus egyháznak és az egyetemes történelemnek a legtöbb boldogot és szentet; számuk meghaladja a negyvenet. Arcképcsarnokuk a gyönyörű oravkai templomban látható. (A chyźnei határátkelőhelyet követően a második helység Krakókba menet.) Közülük többeket a lengyel nemzet is boldogjai és szentjei között tart számon: Szent Hedvig királynő jelképes alakján kívül Szent Kinga nővérét, Boldog Jolánt is. Ők ketten Szent Margittal együtt a tatárjárással elpusztított magyar állam újjáépítőjének, a második honalapítónak tartott IV. Béla

király lányai. IV. Béla öccsét, a tatárok elleni döntő csatában Muhinál 1241-ben halálos sebet kapott Kálmán herceget is a boldogok sorában találjuk. Az ő özvegye a szintén boldoggá avatott Szalomea hercegnő, akinek sírja a krakkói ferencesek templomában látható.

Szólhatunk a középkori Európa egyik legjelentősebb lovagkirályáról, Szent Lászlóról is, aki a három tenger térségének királyai és hercegei számára a 17. századig példaképnek számított. Ő, akinek édesanyja II. Mieszko lánya, Rycheza hercegnő volt, Vitéz Boleszló udvarában nevelkedett. A Szaniszló krakkói püspök meggyilkolása miatt Magyarországra menekülni kényszerült lengyel király vendéglátása nem kis erkölcsi és diplomáciai zavart okozott Szent László udvarában. De László király ebből a helyzetből is kivágta magát, akár csak a pogány kun harcosok gyűrűjéből. Nem véletlenül díszíti Szent László király szobra a vilnai székesegyház egyik kápolnáját: a cseh II. Vladislávon kívül négy lengyel királynak és számos lengyel hercegnek, akiket Władysławra (Ulászlóra) kereszteltek, ő volt a példaképe és védőszentje. (A litvánok szent helyének tartott vilnai katedrális neve voltaképpen *Szent Szaniszló és Szent László székesegyház*.)

Miután a középkor legstabilabb európai királysága a törököktől elszenvedett katasztrofális mohácsi csata után – amelyben a 18 000 magyar vitézen kívül 3000 lengyel lovag is elesett – az 1540-es évekre három részre szakadt, Magyarország kulturális központja részben Krakkóba tevődött át, ahol közel 160 magyar könyvet adtak ki a 16. században. A Nagy Kázmér által alapított, majd Hedvig királynő és Jagelló Ulászló által megújított egyetemen napjainkig több mint 8000 magyar diák tanult, de míg az elmúlt ötven évben a fél százat sem érte el a krakkói magyar ösztöndíjasok száma, csak a 15. század második felében a magyar, pontosabban magyarországi diákok lélekszáma meghaladta az 1200 főt, vagyis a hallgatók húsz százalékát.

Magyarul nincs Krakkóról útikönyv. A magyar turisták Petnecki Áron *Krakkó magyar emlékei* című könyvét használják annak, mert kiderül, hogy az Óváros minden házának megvannak a magyar vonatkozásai, s azokat a szerző a lengyel történeti háttérrel együtt ismerteti. E tekintetben leggazdagabb hagyománya a Potocki palotának lehet, amelynek helyén a 16. században Báthory István által alvezérének,

Bekes Gáspárnak ajándékozott Bárányos ház állott. A távoli rokon jogán az ő özvegyét – később Wesselényi Ferenc feleségét –, Szárkándy Annát látogatta Balassi Bálint, a magyar reneszánsz legnagyobb költője. A Potocki palotán látható emléktábla, Bronisław Chromy szobrász munkája e tényre emlékeztet, vagyis a három ízben összesen öt és fél éven át Lengyelországban élő és lengyelül jól beszélő Balassi Bálint emlékét idézi. Az ő kortársa viszont az Egerben katonáskodó lengyel költő, Jan Czachrowski volt.

A magyar és a lengyel nemesség között a történelem folyamán végig szoros volt a kapcsolat. A 19. század lengyel felkelései után sajátos fogalomná válik a „a mi lengyelünk”. Minden észak-magyarországi nemesi udvarház arra törekszik, hogy vendégül lásson egy lengyel menekültet, aki természetesen gróf és őrnagy. A lengyel ügy vállalása 1831 után nemcsak a magyar politikai elitet hatja át, hanem az egész magyar társadalmat. 1848/49-ben több mint 4000 lengyel harcolt a magyarországi és erdélyi légiók és a honvédsereg soraiban, s a korszak legismertebb lengyel hőse a magyar keresztnéven hívott Bem József lett. A 19. századi magyar–lengyel kapcsolatok hihetetlenül gazdag tárházát nyitja meg előttünk Mieczysław Adamczyk 2003-ban – ezidáig sajnos csak lengyelül – megjelent könyve, amelynek címe magyarul: *Idegen iskolák a galíciaiak oktatásában. Szent István koronájának országa*. Ebből megtudható, hogy 1772 és 1867 között 8000 galíciai diák tanult a magyarországi piarista gimnáziumokban.

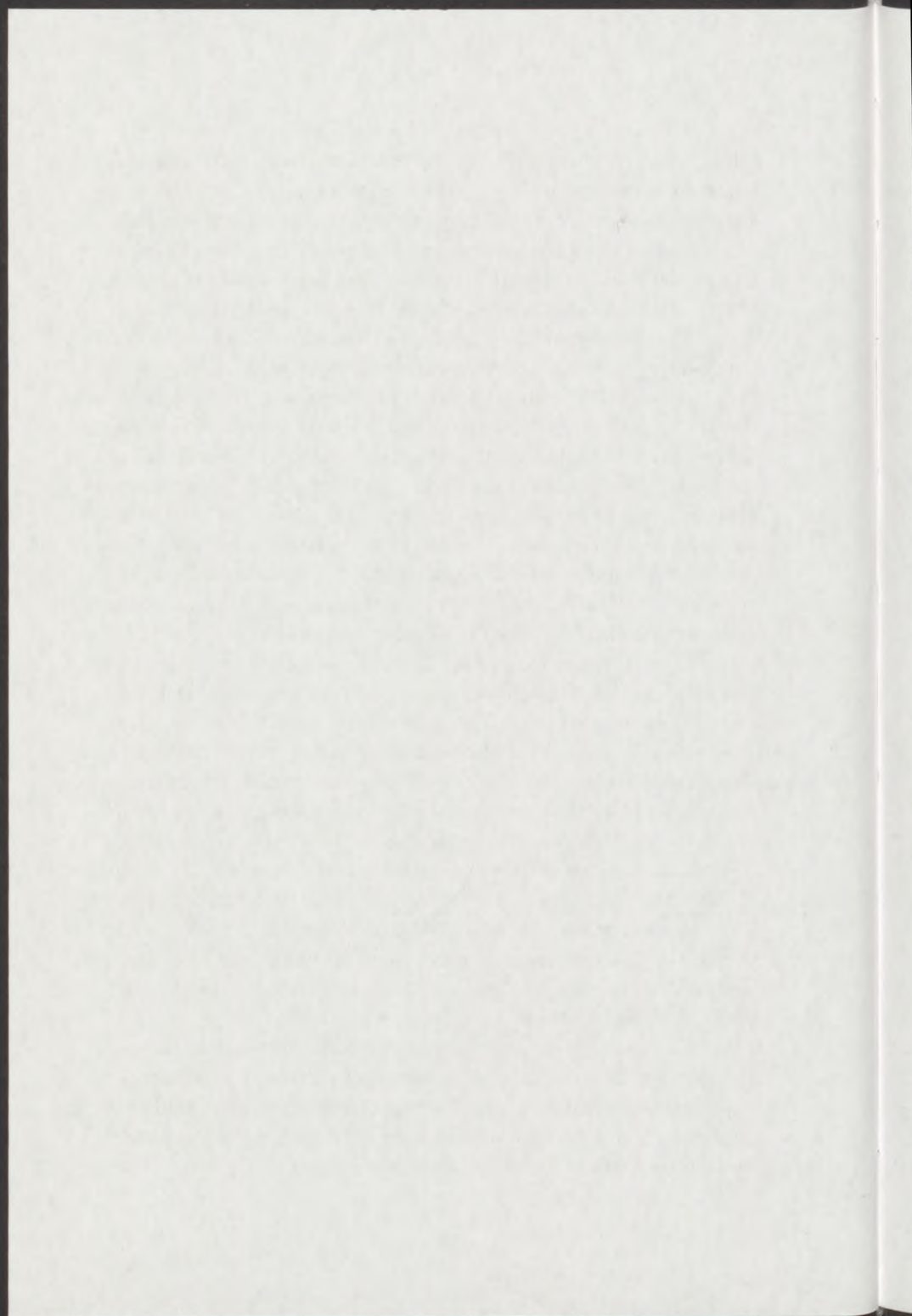
A két nép közötti barátság egyik legbeszédesebb bizonyítéka, hogy Európa legstabilabb határa a 11. század és 1920 között fennálló lengyel–magyar határ volt, amely a történelem során legfeljebb húsz-huszonöt kilométeres szakaszon változott meg. Az 1920. június 4-én megkötött trianoni békében létrejött Magyarország arányában olyan, mint a lengyel–litván állam az 1793-as második felosztás után. Magyarországot a kisantant államainak – Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia – gyűrűje vette körül. A Horthy Miklós kormányzó nevével fémjelzett és revíziós politikát folytató állam Lengyelország segítségével szeretett volna kitörni külpolitikai elszigeteltségéből. A II. Lengyel Köztársaságot azonban Franciaországhoz fűzték érdekei, s katonai szövetséget 1926-ban Romániával kötött, amellyel Magyarország viszonya – Erdély miatt

– feszült volt. A pillanatnyi politikai érdekkellentétek dacára a magyar társadalmat hivatalosan is lengyelbarát szellem hatotta át. Például az általános iskolákban és a cserkészmozgalomban is kötelező volt az *Isten, ki Lengyelhont* című himnusznak tartott ének megtanulása. Ennek is szerepe volt abban, hogy a II. világháború éveiben lengyel menekültek tízezrei letek otthonra Magyarországon. Beszédes tanúk az akkori világ egyetlen legálisan működő lengyel gimnáziumának Balatonbogláron tanuló lengyelei, a mai Krakkóban is társaságot alapított „bogláriak”.

A Csehszlovákia széthullása után, 1939 márciusában Kárpátalján létrejött lengyel–magyar határnak alig fél év múlva igazából Lengyelországra nézve lett felmérhetetlen jelentősége. Miután a Vörös Hadsereg szeptember 17-én Hitler szövetségeseként kelet felől megtámadta Lengyelországot, a magyar kormány Teleki Pál miniszterelnök utasítására hivatalosan is megnyitotta a határt a lengyel menekültek előtt. Már tíz nappal korábban jegyzékváltásra került sor Ribbentrop és Teleki miniszterelnök között, amelyben a magyar kormányfő visszautasította a németek azon kérését, hogy a kassai vasútvonalat a Lengyelország elleni hadművelet céljaira igénybe vegyék. Nem véletlenül jegyezte fel pár év múlva naplójába Ribbentrop külügyminiszter, hogy véget kell vetni a magyarok lengyelek iránti irreális szentimentalizmusának.

A németek számára megbízhatatlanok voltak a II. világháború alatt lengyel területeken állomásozó magyar csapatok. Az összecsapást velük a Honi Hadsereg és más lengyel ellenálló csoportok kerülni igyekeztek. Tanulságosak azok a stencilezett társalgási szótárak, amelyek az együttműködés különböző formáit tárgyaló és taglaló párbeszédnek lebonyolítása céljából napvilágot láttak. Köztudott, hogy a lengyel fővárost a varsói felkelés alatt Żoliborz felől lezáró és a felkelőkkel összejátszó magyar hadtestet a német hadvezetés 1939. szeptember közepén visszaküldte Magyarországra. Róla is szól Andrzej Munk 1958-ban készülő *Eroica* című filmjének első része.

Az újkori lengyel–magyar barátság legfontosabb érzelmi forrása a lengyelek számára ezideig a magyarok lengyelbarát II. világháborús magatartása és 1956-ban magára hagyottan megvívott forradalma volt. Hogy a továbbiakban mi lesz, az remélhetőleg rajtunk is múlik, nem csupán a drámákat kedvelő történelmen.

„EGYTESTVÉR A MAGYAR ÉS A LENGYEL”

BALASSI BÁLINT LENGYEL SZÁLAKKAL ÁTSZÓTT
ÉLETE ÉS KÖLTÉSZETE

„mint az sas az több apró madarak előtt...”

Balassi Bálint a magyar irodalom Keresztelő Szent Jánosa. Egyszerre eredeti és átvevő, újító és megőrző, összegző és kezdeményező. Érkezési és kiindulási pont: a magyar költészet 0 mérföldköve.

Négy évtizednyi élete akkor kezdődött, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az ország három részre szakadt. Balassi Bálint hősi halála az ún. tizenöt éves háború elején következett be. A költő és a vele együtt harcba vonulók azt remélték, hogy a küzdelem meghozza Magyarország felszabadítását. Végül kevés hiányzott ahhoz, hogy a magyarság végpusztulása be nem következett a hosszan elnyúló öldöklő háborúban. Amit a tizenöt éves háború előtt átmenetinek hittek – mármint Magyarország feldaraboltságát és a török uralom tartós berendezkedését –, a 17. században már véglegesnek tudtak. Ezt a közösségi tudatban, *a hitben* bekövetkezett, jövőbe kiható változást Balassi Bálint már nem érte meg.

Az ezredforduló, a hosszan elnyúló rendszerváltozás, az Európa újraegyesítésével kapcsolatos bizonytalanság bennünk is azt az érzetet kelti, hogy átmeneti korban élünk, sorsdöntő változás előtt állunk. Ennek valósága is közelebb hozhatja hozzánk Balassit, aki tudatilag, hangulatilag s a felperzselhető mindennapok révén a mienkénél bizonytalanabb átmeneti korban élt. Rövid életében a megmaradásért folytatott harc és az annak eredményességébe vetett remény és hit rajzolt vízjelet diáriumának lapjaiba. Nekünk a kényelmünkkel, kételeyeinkkel, kapzsiságunkkal, önzéseinkkel, aggodalmainkkal, önfeladásra való hajlamunkkal, empátiakészségünk elvesztésével kell elsősorban megküzdenuünk.

Balassi Bálint két évvel az egri diadal után, 1554. október 20-án Zólyom várában látta meg a napvilágot. Születése előtt két nappal esik török fogságba a két évvel azelőtti ostrom hőse, a Poroszlóig portyázó egri várkapitány, Bornemisza Gergely. A tiszai átkelőhelytől az

isztambuli vérpadra vezeti végzete. (A majdan Egerben ötven lovas-sal szolgáló Balassi Bálint is e sors várt volna jó két évtized múlva, ha Báthory István erdélyi fejedelem enged a török követelésnek, és kiszolgáltatja őt „a világ urának”.) A portyázó Bornemisza fogságba esése is jelezheti: sajátos béke ez. Hivatalosan az, de a hajdani Magyar Királyság belsejében húzódó új határ mentén állandóak az összecsapások, amelyek időnként vár- és területszerző hadjáratokká, „kis háborúkká” terebélyesednek.

Az Adriai-tengerparttól megdőlt kérdőjelként Váradig lekanyarodó határvonalat, a reá fűzött végvárok sokaságával – többek között Zenggel, Kanizsával, Palotával, Veszprémmel, Egerrel – együtt meg kellett védeni. Bálint apjára, Balassi (Balassa) János főkapitányra a Felföld, egész Észak-Magyarország védelme hárult. Mondhatni, a Bécsben székelő és Pozsonyban országgyűlésező király után ő az egyharmad-ország második-harmadik embere. A végvári csetepaték kiváló katonája, dúsgazdag és rendkívül művelt, buzgó protestáns, aki anyagi érdekei és hitelvei képviselőjében kíméletlen. Az újrateremtődött magyar lovagkor büszke vitéze, aki a becsületén esett sérelmet diplomáciai botrányok árán is megtorolja. E tulajdonságjegyek közül kettő – gazdagsága és vallási hovatartozása – elég ahhoz, hogy bármikor kegyvesztetté váljék.

Balassi János, aki feltehetően maga is írogatott, nagy gondot fordított fia neveltetésére. Mintegy másfél évig a korszak leghíresebb literátorát és prédikátorát, az Itáliát megjárt, olaszul is olvasó Bornemisza Pétert fogadta fel nevelőjéül. Bálintot a családi székhelyek, Zólyom, Kékkő, Liptóújvár sajátos sokszínű élete, a régi korszerűsített várak, paloták reneszánsz hangulata, a külhoni vándormuzsikuskok és hazai lantosok dalainak, török foglyok rabénekeinek sajátos zenei világa már gyermekkorában éppúgy megérintette, mint az anyanyelvén hitvitázók fanatizmusa, az állandó harci készenlétben élő különféle nemzetiségű, de főleg magyar katonák nyers viselkedése, harci virtusa, halálmegvető bátorsága. Balassi a német, olasz, szlovák, latin, török nyelvek anyanyelvét még nemesebbre fényesítő eszméletű örvényében, a mindennapok természetességével egymásra ható kultúrák mágneses terében cseperedett fel. Apja figyelméből arra is futotta, hogy a jó hírű beszercebányai iskolát látogató fiát 1565-től három-négy évig Nürnbergben taníttassa.

Az ezt követő újabb külhoni út már kényszer volt az ifjú Balassi számára. A felségsértés gyanújába esett apa családjával együtt Lengyelországba menekült. A Duklai-hágótól mintegy félszáz kilométerre fekvő Krosno melletti kamienieci várban találnak otthonra, amelyet a hozzátartozó településekkel, többek között Żmigród egy részével együtt, 10 000 aranyforintért megvásárolnak. Bálint első irodalmi műve is ezen a tájon születik. Feltehetően az ariánus központnak számító Rymanówban fordítja le németből Michael Bock nagy népszerűségnek örvendő művét, a *Beteg lelkeknek való füves kertecskét* „az ő szerelmes szüleinek háborúságokban való vigasztalására”, a lutheránus munkát esetenként a helvét hitvallás irányába alakítva. Meglepő, hogy a tizenhét–tizennyolc éves fiatalember milyen korszerű műfordítói felfogásban, milyen gazdag szókinccsel, nyelvi leleménnyel, lendületes stílusban ültette át anyanyelvére a német szerző művét, amelynek sorai számos versében köszönnek vissza, s amely életében egyetlen nyomtatásban napvilágot látott irodalmi munkája maradt. (1572-ben jelent meg a 16. században közel százhatvan magyar könyvet kiadó Krakóban.) Első lengyelországi tartózkodása során a fiatal költő még megismerhette Izabella királyné bátyjának, Zsigmond Ágost lengyel királynak, litván nagyfejedelemnek krakkói székhelyét. Igaz, az uralkodó ekkor már Varsóban és főleg Litvániában időzött, de a Nemesi Köztársaság, a *Rzeczpospolita* ikerfővárosát még áthatotta a kiváló tudósokat, írókat és művészeket, lengyeleket és idegeneket összegyűjtő reneszánsz királyi udvar olaszos légköre.

Nyomban azt követően, hogy az apa kegyelmet kapott, a család 1572 derekán visszatér Magyarországra. Az apát főajtónállóvá, Bálintot pohárnokká nevezte ki az uralkodó, I. Miksa. Balassi Bálint Habsburgok iránti hűségének a bizonyítéka, hogy részt vesz a Bekes Gáspár által Báthory István erdélyi fejedelem ellen vezetett hadjáratban. Sebesülten fogságba esik. Báthory a Porta követelésével is dacolva veszi oltalmába a kiváló műveltségű ifjút, aki szegről-végről rokona. A páduai egyetemen diákoskodó fejedelem gyulafehérvári udvara Izabella királyné és fia, János Zsigmond, az első erdélyi fejedelem révén még lengyel jegyeket magán viselő kulturális központnak számított. Mi sem természetesebb, hogy 1576 húsvétján ott találjuk őt a lengyel

királlyá választott Báthory István Krakókba bevonuló díszes kíséretében, majd a koronás főnek engedetlen Danckát (Gdańskot) ostromzárba fogó lengyel–erdélyi hadban.

1577 derekán tér vissza szülőföldjére. A Báthory oldalán vállalt szolgálat egyébként is a hűtlenség árnyékát vetette rá, mivel az erdélyi fejedelemnek a lengyel trónért küzdő riválisa a magyar király, I. Miksa egyik fia, Ernő főherceg volt. Hazatérése idején hal meg az apja. Balassi Bálint életét ettől kezdve végigkísérik a birtokpercek, amelyeket elsősorban gyámja, Balassi András ellen folytat. A katonasághoz fűzött reményei se teljesülnek: 1579-től három éven át Egerben vállalt hadi szolgálatot, amely nem hozta meg a remélt előmenetelt. Amiben sikeres, az a szerelem és a költészet...

A magyar irodalom első múzsája, a pár évvel későbbi Julia az ő versei révén vált halhatatlanná. Alakját a költő nem távolról imádja, mint Dante Beatricét, Petrarca Laurát. Losonczy Anna iránt érzett szerelme az első években nem marad viszonzatlan. Anna férje, Ungnád Kristóf gazdag, művelt főúr, jó katona, akit érdemeiért horvát báni címmel jutalmaznak, s két ízben is egri főkapitánnyá neveznek ki, hosszú időket tölt a családjától távol. Szerelme viszonzásának kacér pillanatát rögzíti a költő *Huszonnegyedik* sorszáma, *Kit egy bokrétáról* alcímet viselő verse, amelynek bevezető szakaszai nemcsak szépnek, hanem – a valóságnak megfelelően – okosnak is mutatják Annát:

*Most adá virágom nékem bokrétáját,
Magához hasonló szerelmes virágát,
Kiben violáját kötötte rózsáját,
Úgy tetszik, hogy értem ebből ő akaratját.*

*Viola szép színe mutatja hívségét,
Rózsa piros volta hozzám nagy szerelmét,
Fejér rózsza pedig mondja tiszta éltét;
Nézsze, mint mutatja bölcs és eszes elméjét!*

A szerelmesek közötti – kapcsolatuk feszültségekkel terhes jellegéből fakadó – érzelmi hullámzást, drámai bizonytalanságot művészi

színvonalon érzékelteti az ugyanez év végén *Anna nevére* írt másik – *Huszonhetedik* – verse, amely némileg az előbb idézettel felel:

*Az én szerelmesem haragszik most reám,
Hogy ingyen bánkódom, azt véli énhozzám,
Hogy ötet meguntam,
Fogadásomat gondolja, hogy megbántam.*

*Nem tudok mit tenni, mint kedvét keresni,
Mert ha bánkódom is, látd-e, mire érti,
Ő magát mint gyötri?
Ha penig örülök, azt is másra véli.*

Balassi anyagi gondjain a bizonytalan kimenetelű pereken kívül katonaként zsákmányszerző portyákkal próbál enyhíteni... És egy botrányos körülmények között megkötött házassággal is. Unokatestvérét, Dobó István leányát, az éppen megözvegyült Dobó Krisztinát veszi el feleségül, az esküvő alkalmával Patakot erőszakkal elfoglalva. Ezzel csak még bonyolultabbá teszi az életét, mivel a zálogbirtok Patak erőszakos tulajdonlása a király elleni fellépésnek, fej- és jószágvesztéssel büntethető tettnek minősül. Új családi állapota anyagi helyzetében nem hoz javulást, ráadásul a vérfertőzés vádját vonja magára. 1586-ban katolizál. Elvileg a tiszta lap lehetőségét jelenti, hogy 1587-ben egyházjogilag érvénytelenítik házasságát.

A következő évben már az időközben megözvegyült dúsgazdag Losonczy Annának udvarol. Anna – Angerianus múzsáját véve mintául – Juliaként születik a felmelegített szerelemben újjá. Életművének kiváló ismerője és kutatója, Eckhardt Sándor írja, hogy a „Julia-ciklus idején Balassi termékenységé már nem áll arányban érzelmei hullámmásával... (...) Míg az első időszakban a költemények önmagukért vannak, egy-egy hangulatot fejeznek ki, addig a Julia-dalok elsősorban hódító célzatúak, az érzelemnek csak másodrangú szerepe van bennük. (...) Az első időszak naiv költőjéből humanista műköltő lett.” Balassi azonban ekkor se téveszt arányt. Jellemző, hogy a mitológiai istenségek és kisistenek közül Venuson, Cupidón, Marson kívül ekkori verseiben alig jelenik meg más.

A költő korábbi sikerei tudatában olyannyira biztos a házasság létrejöttében, hogy Cristophoro Castelletti olaszból lefordított *L' Amarilli* című pásztorjátékát akarja a kordivatnak megfelelően házasságkötése alkalmából színpadon előadni. A tartalmilag, hangulatilag saját életéhez és a remélt esküvőhöz igazított darab magyar címe *Szép magyar komédia*. Feltehető, hogy ha a kortárs lengyel Jan Kochanowskit személyesen nem is ismerte, de tudott arról a darabjáról – *A görög követelek elutasítása* –, amelyet Jan Zamoyski és Krystyna Radziwiłłówna hetekig tartó esküvői ünnepségén esküvője alkalmából adtak volna elő. Míg azonban Kochanowski a király kancellár-barátjának adaptálta a klasszikus görög drámát korának lengyel viszonyaira vonatkoztatva, Balassi saját életéhez igazította a *Szép magyar komédiát*... A remélt végkifejlet, az életében fordulatot hozó házasság azonban nem következett be. Közeledései sorra elutasításra találtak. A költő folyamatos kikosarazásának egyik legismertebb „vers-dokumentuma” a *Harminckilencedik*, amelynek alcíme: *Hogy Juliára találta, így köszöne néki*.

Losonczy Anna a tőle jóval fiatalabb főúrral, Forgách Simonnal kötötte össze életét. A házasságról lecsúszott Balassi 1587 és 1589 között írt verseit és párhuzamosan összeállított versciklusát köszönheti Anna–Julia iránt újólag fellobbant, de ekkor már viszonzatlan szerelmének.

A *Füves könyvecske* bizonyította, hogy Balassi mennyire ura a magyar nyelvnek, az Annához, majd Juliához írott versek, hogy mennyire ura a költészetnek. Verseket magyarul Balassi színre lépése előtt is születtek, például az idősebb kortárs, Bornemisza Péter vagy Tinódi Lantos Sebestyén. Balassi azonban a követendő antik példaképek – elsősorban Ovidius és Propertius – és saját kora legdivatosabb költőinek mintáit, motívumait, esetenként történeteit átvéve és ötvözve saját élményeivel a legbonyolultabb formákban is saját életérzését és élethelyzetét verselte meg.

Az általa magyarul újratereztet klasszikus verselési formák olykor nem bírták fegyelmezni a természetes módon megjelenő és magábanvalóan köznapi tartalmat. Eckhardt kiemeli: „Ő... a magyar Dante és Petrarca, mivel mint Dante, ő emelte fel a vulgáris nyelvet az irodalmi nyelvhez, és mint Petrarca, elsőként írt saját életének eseményei által ihletett költeményeket.” Balassi élményei azonban, helyzetéből fakadóan gazdagabbak, sokrétűbbek, mint Dantééi vagy Petrarcaéi.

Petrarca dalait szem előtt tartva akarta megteremteni a magyar daloskönyvet. De az olasz poétán kívül a kortársak és a közvetlen elődök is nagy hatással voltak rá: Balassi „versszerző találmányai” (amelyek döntő többsége Angerianus epigrammáinak magyarítása) és Marullus elégiái ott lüktetnek verseiben, főként a Julia-énekekben. Aeneas Sylvius szerelmi regénye, Fulgosius Baptista példatára, Regnart Jakob dalgyűjteménye, Joannes Secundus versfüzére eltérő jellegű ihletforrásokat jelentettek Balassi számára, akinek egyénisége mindig áttöri a közösségi stílusformákat, s akinél a minta nem utánzást jelent. Arra törekedett, hogy egyéni életének menetét a klasszikus művek alapgon-
dolataihoz hasonítsa. A kötelező ókori versképző elemek, eszközök nála nem nyomják agyon a versteremtő ihletet, amely „az szerelem miatt” ... „gyors”, és szinte minden versében felfedezhető. Így ír róla:

*Forr gerjedt elmémre, mint hangyafészekre,
sok új vers, mint sok hangya.*

*Arra, mert szívemben gerjedez szüntelen
szerelmed tüzes langja.*

*Szózatod bűm verő vigasságtételnék
gyönyörű édes hangja.*

Balassi rendkívül gondosan szerkeszti meg ciklusát/ciklusait. Tisztában van vele, hogy a versek sorrendje is fontos, mert gyengíthetik vagy erősíthetik egymást, vagyis a kötetnek magának is kozmikus tere van. Őnála jelenik meg az európai értelemben vett műgond, a versszöveg tökéletességének eszménye. Olyan magyar költő akar lenni, aki a formát és a szépséget ugyanolyan fontosnak tartja, mint a tartalmat.

Az általa kialakított ciklusok a létezés három meghatározó kapcsolatrendszerének verseit fogják egybe: az első a bibliai társhoz, az asszonyhoz fűzi a férfit – (szerelmi költészet), a második a tágabb közösséghez, a végváriakhoz, a hazához, a keresztyénységhez – (vitézi énekek), a harmadik az örökkévalóság urához, az Istenhez – (istenes versek). Mindehárom kapcsolat lényege a szeretet.

Balassinak hazafias vitézi versei a leghíresebbek, mindenekelőtt a *Végek dicsérete*ként közismert *Hatvanegyedik* vers, amelynek alcíme

az *Egy katonaének*, valamint a *Hatvanhatodik* vers, amelynek bevezető szakaszában magyar nyelven elsőként fogalmazza meg azt, hogy Magyarország a kereszténység védőbástyája:

*Óh, én édes hazám, te jó Magyarország,
Ki keresztyénségnek viseled paizsát,
Viselsz pogány vérrel festett éles szablyát,
Vitézlő iskola, immár Isten hozzád!*

Ebben a versben a haza korábban nem létező elvont eszméje is máig érvényes korszerű módon fogalmazódik meg.

Balassi Bálint káprázatosan széles műveltségét bizonyítja az általa összeállított törökből fordított versek ciklusa: *Valahány török bejt, kit magyar nyelvre fordítottak*. Az ebben közzétett kilenc hatsoros verset is Juliához fűződő érzelve diktálja. Őt a költő élet és halál úrnőjének s lelke gazdájának vagy inkább rabtartójának nevezi, a legköznapiabb nyelvi fordulattal zárva le a verset:

*Egykor szép Juliát látván, hogy ő magát
szép tükrébe nézné,
Kérdém: E világra ily szépséget másra
Isten vallyon adott?
Mosolyga s felele: Ily szép ki lehetne
– mond –, megalondultál?*

A kilenc vers mindegyike a kijelentések és kérdések egymásutánjának rendjében íródott, s együttesen külön mondanivalóval bíró ívet alkot. A turkológusok, irodalomtörténészek feltárták eredeti forrásaikat. Az eredeti bejtek filozófiai erőtere a három tömondat-tá tömörített tízparancsolat: vigyázz a szádra, vigyázz a kezedre, vigyázz az öledre.

Balassi költészetének saját gyarlósága is ihlető forrása. Verseiben egyszerre van jelen a gyarló és Isten kegyelme által fenségessé lehető ember. A gyarló embernek nincsenek érdemei, bocsánatot csak Istentől remélhet a költő is, aki cselekedeteire nem hivatkozhat. Csak Isten

kegyelmében, teremtésének logikájában és fia áldozatának célirányosságában bízhat. Ahogy a *Mégis bővebb szóval kérleli Istennek haragját* című versében írja:

*Mi hasznod benne, ha martalékja
lészek az Sátánnak?
Hiszem nem néki teremtettél volt,
hanem tenmagadnak
Kínszenvedését vallyon héában
hagyod-é fiadnak?*

A költő, tisztában lévén versei értékével s azzal, hogy a magyar irodalom alapjait vetette meg, külön kigyűjtötte és önálló versekként szándékozott közzé tenni az általa legjellegzetesebbnek, legértékesebbnek tartott strófákat. Feltehetőleg azzal a szándékkal szerkesztette őket külön ciklusba, hogy tervezett kötetének részét alkossák.

Balassi 1589 szeptemberének végén elhagyja Magyarországot. Valószínűleg Báthory András warmiai püspök és Jan Zamoyski királyi kancellár meghívására azzal a szándékkal utazik Lengyelországba, hogy beálljon a krími tatárok évente ismétlődő betöréseinek megtorlására Törökország ellen szerveződő királyi hadseregbe. Lengyelországban Wesselényi Ferenc dębői kastélyában vendégeskedik. Mondják, annak feleségéhez, Szárkándy Annához fűződő érzelmek miatt vonzotta a dębői reneszánsz kastély illetve a krakkói Bárányos ház. Ez utóbbi Krakó főterén állt és Báthory alvezérének, a hívéül szegődött Bekes Gáspárnak volt tulajdona. Bekes Litvániában bekövetkezett halála után özvegye, Szárkándy Anna Wesselényi Ferenchez ment férjhez. Balassi azonban inkább a távoli rokon jogán vendégeskedett a fent jelzett házakban. Ennek ellenére vannak, akik Szárkándy Annát vélik a Célia-versek ihletőjének. Mások az érsekújvári kapitány, Zamaria Ferdinánd Balassival „szerelembe esett” feleségét, Zandegger Luciát gondolják annak. Annyi biztos, hogy a Célia-dalok egy része 1589 után keletkezett.

Közülük a Tizedik, a Kit egy citerás lengyel leányról szerzett örökíti
meg lengyelhoni szerelmi élményét:

*Szít Zsuzsánna tüzet szívemből magára,
Cupidóval üzet szerelme dolgára,
Mert kis szája, szép orcája, mint pünkösdi új rózsza.
Fényes haja nap csillaga sárarany sárgája,
Vékony derekacskája.*

*Mutat mennyei fűt két hegyes szemével,
Piros angyali szént szerelmes senével,
Ha hozzá int, vígan tekint, szívemben örömet hint,
De ha megint úgy néz, amint kit gyűlöl szíve szerint,
Ottan érzek súlyos kínt.*

*Kegyes ábrázatja én aránzó célom,
Citeraszózatja búm rontó acélom,
Venus fattya lelke hatja, ha szózatját hallhatja,
S ha láthatja, nincs bánatja, búját elmúlatja,
Hogy jó kedvét mutatja.*

*Kártyát játszván velem, vet szívet tromfomra,
Kit a bölcs szerelem így magyaráz jómrá,
Mondván: Ne félj, sőt vígan élj, mert tiéd az szép személy,
Vere levél tromfodra kél, csak azért, hogy jót reménlj,
Semmi gonoszt te ne vélj!*

*Mert már néked adta nagy szerelmű szívét,
Viszont nála hadta szívedet, ő színtét,
Így tőled vett szíven szívet, kit tart mint drágakövet;
Örül s nevet, s vígan követ téged, mert lát víg kedvet,
Kit régen eszébe vett.*

*Így volt akaratja, hogy megnyilatkozzék,
Vagy immár barátja, ne félj, hogy változzék.*

*Megemlítsen és segítsen, gyakran örömmel hintsen,
S rád tekintsen s ne felejtse, kinél több jó már nincsen.
S kit nem adnál sok kincsen.*

*Lengyel szép Zsuzsánna vervén citeráját
És mondván utána gyönyörű nótáját:
Eszem vesztve, eltévesztve, szerelmében süllyesztve,
Felgerjesztve és ébresztve, szívemet elrekesztve,
Belső tűzzel emésztve.*

Balassi 1589 és 1591 között bejárja a Lengyel Királyság középső területeit, ismét eljut a tengerpart közelébe, az Óceánium mellé. Több hetet vagy hónapot tölt félrevonultan vezekelve a braunsbergi (braniewói) jezsuita kollégiumban. A krakkói akadémia után és a Vlnában nemsokkal azelőtt Báthory által alapított akadémia mellett ekkor leg-híresebbnek számító lengyelországi iskolát több magyar diák látogatta. Köztük Balassi számára ismerős is akad. Az otthoniak iránti érdeklődés ekkor se hunyt ki benne. Machiavelli munkáját innen küldi el barátjának és tanítványának, Rimay Jánosnak.

1591 nyarán tér vissza Magyarországra. Ez év augusztusában Hasszán pasa, boszniai beglerbég betör Horvátországba. A boszniai-horvát határvidéken fel-fellobbannak a harcok. 1593 augusztusának elején III. Murád szultán hadat üzen I. Rudolf magyar királynak. háború nyílt kirobbanása Balassit is mozgósítja. A királyi csapatok élén meg az év őszén sikerül visszafoglalnia a töröktől családi birtokainak egy részét, többek között Divényt és Kékkőt.

1594 májusában részt vesz Esztergom ostromában. A 19-én elrendelt rohamban megsebesül. Mindkét combját lövés éri. Hírneve miatt a hadsereg legjobb orvosát rendelték mellé. Kérdés, hogy a hagyományos végvári módszerrel, „pókhálós kúrával” esetleg kigyógyulhatott volna-e sebesüléséből. Május 30-én vérmérgezésben halt meg. Testvéreivel, a pár héttel később hősi halált halt Ferencsel együtt a hibbei templomban temették el apjuk és édesanyjuk, az 1573-ban elhalálozott Sulyok Anna mellé.

Tisztában volt a közelgő véggel. Még befejezte az L. zsoldár fordítását, és kötetének kiadását talán megbeszélte Rimay Jánossal, akit

utódjául jelölt ki a magyar költészetben. Ő a tervezett előszóban találóan írja elhunyt mesteréről: Balassi korának honi literátorait illetően olyan, „mint az sas az több apró madarak előtt ...”, aki „hangjának csodálatos kellemességével és nyelvének kifejező harmóniájával minden más íróét jóval felülmúlt.”

A Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének vállalkozásában megírt, több kiadást megért tízkötetes Lengyelország története I/2. kötetében a *Zebrzydowski pártütése*, szó szerint *Zebrzydowski rokosza* című fejezetben esik említés Bocskai Istvánról. Érdekes egy pillanatig időzni a rokosz fogalmánál. A lengyel nyelv értelmező szótárának 1965-ben megjelent VII. kötetében a rokosz első jelentése: „a nemesség fegyveres fellépése, fegyveres felkelése a király ellen a fenyegetett szabadság, szabadságjogok megvédése érdekében; lázadás”. A szó másik jelentése: „nemesi gyűlés, szejmik vagyis területi részgyűlés”. Jelenti még a rokoszon hozott döntést is. A fogalom eredeti jelentése a középkori magyar országgyűlések színhelye: Rákos mezeje. A régi lengyel nyelvben a rokoszyc jelentése *lázítani*, a rokować jelentése *tárgyalni*. Az említett kötet *Zebrzydowski rokosza* című fejezet szerzői Bohdan Baranowski és Stanisław Herbst egy pontatlanul megfogalmazott mondatban utalnak Bocskaira keresztnevének említése nélkül. „1607 elején a rokosz ismét feléledt – írják a szerzők, majd így folytatják: – A pártütés Habsburg-ellenes éle lehetővé tette, hogy hasonló csehországi és magyarországi mozgalmakban keressen támaszt: ezzel magyarázható az erdélyi fejedelmek Bocskai, majd Báthory Gábor jelölése a lengyel trónra, s az ezzel kapcsolatban meg-megújuló tárgyalás.”

1607 elején Bocskai István már halott volt és Báthory Gábor még nem volt Erdély fejedelme. Ettől függetlenül Bocskai 1606-ban tudomást szerezhetett arról, hogy Lengyelországban vannak hívei, akik szívesen látnák őt a lengyel trónon. A svéd dinasztíából származó Vasa Zsigmond ugyanis nem örvendett különösebb népszerűségnek a lengyel–litván államban. Uralkodásának első évtizedében Zsigmond inkább svéd, mint lengyel–litván uralkodónak tartotta magát. Miután pedig 1598-ban a svéd országgyűlés megfosztotta őt a svéd tróntól, az elkövetkező közel negyedszázadban újból és újból kísérletet tett a svéd trón megszerzésére. Emiatt a 17. század hosszú ideig elhúzódó svéd háborúkkal köszöntött a Rzeczpospolitára. Bár

a lengyel fegyverek többnyire diadalmaskodtak Livóniában, a stockholmi trón meghódíthatatlannak bizonyult. A nyereség csak annyi volt, hogy Észtországot III. Zsigmond egy időre a lengyel–litván államhoz csatolta.

A svéd háborúkon kívül a buzgó katolikus III. Zsigmond ellenreformációt támogató politikája sem örvendett népszerűségnek az etnikailag, vallásilag, nyelvileg, kulturálisan és hagyományait tekintve sokszínű nemesi köztársaságban, ahol a nemesember minden fölülről jött kezdeményezést gyanakvóan fogadott, különösen akkor, ha szabadsága korlátozásának veszélyét látta benne. Így tekintett az ellenreformációra is. Ráadásul ezzel párhuzamosan az uralkodó olyan reformokat akart a szenátusra támaszkodva bevezetni, amelyek a királyi hatalmat erősítették volna.

Az 1605-ös országgyűlésen még az a hír támasztott vihart, hogy III. Zsigmond felesége, Habsburg Anna halála után ismét Habsburg lányt akart feleségül venni, méghozzá sógornőjét, Konstancát. Már pedig a lengyel nemesség évszázadok óta bevált politikai gyakorlata volt a Habsburgok távol tartása a lengyel–litván államtól. Az országgyűlés dolgavégezetlenül oszlott szét. Jan Zamoyski, a Lengyel Királyság főkancellárja és főhetmanja nem sokkal ezután, 1605. június 3-án meghalt, s vele a köznemesség érdekeinek legbefolyásosabb képviselője esett ki a sorból.

A helyébe lépő krakkói vajda, Mikołaj Zebrzydowski csak botrányhősként bizonyult nagynak, politikusnak kisszerű volt, katolikus hitében felszínes. Bár fanatikusnak mutatta magát, nem zavarta, hogy a köznemesi párt másik vezetője, Janusz Radziwiłł vilnai várnagy és litvániai pohárnok protestáns volt. Ő azért fordult szembe a királlyal, mert az a hivatali méltóságok adományozásánál rendre figyelmen kívül hagyta személyét.

A munkáját 1606. március 7-én elkezdő szejmen a régóta esedékes reformok bevezetése, többek között az állandó hadsereg átszervezése és növelése, valamint a többségi szavazás elvének érvényesítése az egyhangú döntéskényszer helyett is napirendre került. Az ellenzéknek könnyű volt hangulatot teremteni azzal, hogy a hadsereget III. Zsigmond a svéd trón megszerzésére akarja felhasználni, a liberum

veto eltörlésével pedig korlátlan királyi hatalomra tör. Egy hónappal később Mikołaj Zebrzydowski Stężycában tanácskozásra hívta össze a nemeseket, s a gyűlésen heves támadások érték a királyi udvart.

A nemesi arany szabadság védelmére Lublinban június 4. és 16. között újabb tanácskozás ült össze, amely nyíltan felmondta az engedelmességet az uralkodónak. A nemeseket hivatal és birtokvesztés fenyegetésével 1606 szeptemberére Szendomírnél a krakkói vajda és hívei tanácskozásra hívták össze, amelyre a királyt is meginvitálták, hogy tevékenységéről számot adjon. Szendomírnél 10 000 nemes sereglett egybe. A főleg ukrainai nemesekből álló uralkodói párt a Szendomirtól mintegy 60 kilométerre fekvő Wiślicánál gyülekezett. A vérontás elkerülése érdekében végül is 1606 októberében Janowiecben egyezséget kötött a két fél. Az egyezés azonban rövid életű volt, mert a konföderáció III. Zsigmondot hamarosan megfosztotta trónjától. A nemesség azonban nem tudott fegyverrel érvényt szerezni akarátának. 1607. július 3-án Guzównál a királyi hadak Jan Chodkiewicz és Stefan Żółkiewski vezetésével tönkrevették a konföderáns csapatokat. A király azonban nem akart a köznemességgel nyíltan szakítani. Lemondott a reformokról, s cserébe a szövetkezett nemesség visszavonta a trónfosztásáról hozott döntését és bocsánatot kért a királytól.

A 19. század második felének egyik legkiválóbb történésze, az ún. „krakkói iskola” társalapítója, Michał Bobrzyński a *Lengyelország vázlatos története* című (*Historia Polski w zarysach*, amely először 1879-ben jelent meg, azóta sok kiadást megért, több nyelvre lefordították) nem tesz említést Bocskairól. Ugyancsak hallgat róla a kiváló orosz–lengyelországi történész, Władysław Smoleński is az 1898-ban Varsóban *A lengyel nemzet története (Dzieje narodu polskiego)* című, egyetemi előadásait közlétevévő kötetben.

A lengyel rendszerváltozás oktatási miniszterének, Henryk Samsonowicznak 1973-ban napvilágot látott *Lengyelország története 1795-ig (Historia Polski do 1795)* című munkájában ugyan rövid teret szentel a Zebrzydowski rokosza néven ismert polgárháborúnak, de nemzetközi utalásaiban nem esik szó se Bocskairól, s Báthory Gáborról. 1985-ben jelent meg a krakkói egyetemi professzorok négykötetes *Lengyelország története*. Az 1505 és 1764 közötti korszakot feldolgozó II. kötet szerzője, Andrzej

Gierowski megemlíti, hogy a pártütők konföderációjának néhány vezetője Báthory Gáborhoz fordult, s fegyveres segítség fejében felajánlotta neki a lengyel koronát. Bocskairól azonban ő se tesz említést.

Jerzy Topolski 1989-ben magyarul is napvilágot látott *Lengyelország története* sem érinti Bocskai István lengyel kapcsolatait, se a pártütő lengyel nemesek Báthory Gáborral folytatott puhatolózó tárgyalásait.

Lengyelországban ma a lengyel história legismertebb, legnépszerűbb szakértőjének Norman Davies számít. Az ő *Isten játszótere* (*Boże igrzysko*, 1992, Krakó) főcímmel megjelent 1700 oldalas Lengyelország történetében se Bocskainak, se Báthory Gábornak nem jutott hely. Ezt aligha ellensúlyozhatja, hogy Báthory Istvánnak és Báthory Andrásnak meg lehetőszen tág teret szentel. A Michał Tymowski, Jan Kieniewicz és Jerzy Holzer szerzőhármastollából a nyolcvanas években először szamizdatban napvilágot látott *Lengyelország története*, amely a rendszerváltozás után segédanyag lett a középiskolai tanárok és diákok számára, ugyancsak nem szól Bocskairól. Az 1980 és 1999 között megjelent *Lengyel diplomácia történetek* (*Historia dyplomacji polskiej*) a korszakra vonatkozó, 1982-ben napvilágot látott második kötete mint belpolitikai eseményről, említést se tesz Zebrzydowski pártütéséről és annak nemzetközileg, úgy tetszik, jelentéktelennek tartott vonatkozásairól.

A Lengyelország történetét összefoglaló munkák szerzőinek látóterébe nem kerül Bocskai István. Ahhoz tehát, hogy lengyel történész által megrajzolt Bocskai-portréval megismerkedhessünk, a korszakkal, elsősorban erdélyi–lengyel kapcsolatokkal foglalkozó munkát kell szemügyre vennünk. E tekintetben legkínálkozóbb Ludwik Bazyłow 1967-ben napvilágot látott monográfiája, az *Erdély és Lengyelország 1576–1613* (*Siedmiogród a Polska 1576–1613*). E munkában Bocskai alakja már a *Belviszályok éve 1599–1604* című fejezetben feltűnik. Báthory Andrásnak az erdélyi fejedelmi trón megszerzése céljából Erdélybe érkezése és tanácsstalansága kapcsán jegyzi meg a szerző: „A kaméleonként változó Zsigmond legalább élhetett a rendkívül tehetséges Bocskai István szolgálataival, aki kimentette őt számtalan csapda-helyzeteinek egyikéből, másikából.”

A Bocskainak szentelt fejezetben a történész mint olyanhoz közelít hőshöz, aki menti, ami menthető, s végül nemzete javára tudja

fordítani a magyarságot a létezés peremére sodró tizenötéves háború utolsó szakaszát. A történelmi végjáték kezdete 1604. Erről írja Ludwik Bazyłow az alábbiakat: „Ebben az évben lépett a hatalomért folyó harc színterére a Báthory István óta az összes erdélyi fejedelmek és vajdák legtehetségesebbike, az az ember, akinek fellépését senki se várta, minthogy hosszabb ideje a császári udvarban tevékenykedett – Bocskai István”.

Bocskaiiban hosszan érlelődött a Béccsel szembeni cselekvést elhatározó döntés. A közvetlen kihívást számára – Bazyłow szerint – egyrészt a protestáns templomait megőrizni akaró Lőcse helyállásának híre, másrészt az jelentette, hogy a császáriak Bethlen Gábor zsákmányul megkaparintott ruhájában megtalálták a Bocskaival folytatott levelezés néhány kompromittáló írását. „A nagyon tehetséges és politikailag kiválóan képzett Bocskai mindenkinél jobban felmérte a kialakult helyzetet, és miután rájött, hogy az ország jövője a legsötétebb színekben tűnhet fel, elhatározta, hogy a sorompóba lép. Meghallotta erdélyi barátainak hívó szavát, akik a fejedelemséget ajánlották neki.”

Ludwik Bazyłow úgy mutatja be Bocskai ettől kezdődő bő kétéves működését, mintha a fentebbi sorok élete ezen zárószakaszának motójául szolgálnának. Ennek kapcsán kitér lengyelországi kapcsolataira is. A Steżycában 1606. április 9-én megnyílt szemellenes köznemesi tanácskozáson Stanisław Stadnicki öt nappal később magyar példára hivatkozó beszédet tartott: „A magyarok nem tudták elviselni a lelkiismereti szabadság elnyomását, és rögtön fegyvert ragadtak, hogy kivívják maguknak azt, amit korábban tiltottak. Ott, Magyarországon gazdagabb püspökök voltak azelőtt, gazdagabbak, mint a mieink, s ma egyetlenegy sincs már... E példából okuljanak a mi egyházi méltóságaink, hogy velük is megeshet az, ami azokkal ott, Magyarországon... Lengyelországban is talpra állhat egy másik Bocskai, ráadásul jóval könnyebben, mint Magyarországon, mert Lengyelország más államoknál sokkal gyorsabban hajlamos a felfordulásra.”

A steżycai nemesek a régi rend megóvása és a vallásszabadság tiszteletben tartása céljából hivatkoztak Bocskaira. Annak céljából szólították június 3-ra Lublinba újabb tanácskozásra a nemességet, hogy a lengyelek bebizonyítsák „azon különleges díszüket, hogy ők a világ legszabadabb nemzete, se nyíltan, se titokban ne engedjék senkinek se

elpusztítani”. A Bocskaira való hivatkozás még nem jelenti, hogy ezzel mintegy őt látták volna szívesen a lengyel trónon. Wacław Sobieski történész egy 1912-ben a lengberi *Studia historyczne* hasábjain közzétett tanulmányában hivatkozik Bocskainak egy 1606. március 10-én kelt levelére, amelyet az erdélyi fejedelem a sztežycai tanácskozásnak írt volna. Ebben ő fegyveres segítséget ajánlott III. Zsigmond és a Habsburgok ellen, továbbá nemzeti király megválasztását ajánlotta a lengyel nemeseknek. Bazyłow és más lengyel történészek, így Jerema Maciszewski hamisításnak tartja a levelet, de tényként könyveli el a tanácskozás Bocskai-barát hangulatát.

Bocskai nem a sztežycai tanácskozás résztvevőinek támogatása céljából levelezett Dél-Lengyelország legbefolyásosabb személyiségeivel, hanem a vele kapcsolatos rémhírek eloszlatása céljából. Basta ugyanis azt terjesztette levelek útján, így konkrétan a Jan Tomasz Drohojowski przemysli sztarosztának írt levelében is, hogy Bocskai István legkövetlenebb célja Krakkó elfoglalása, és onnan kiindulva akar betörni Sziléziába és Csehországba. Bocskai lépéseket tett, hogy a személyét ért támadásokat kivédje. Többek között ezért is volt fontos számára a Lengyelországba menekült és ott befolyásos kapcsolatokkal rendelkező Illésházy István megnyerése, amely 1605 derekára sikerült.

Az viszont igaz, hogy Bocskai István konstantinápolyi követe, Körössy István felvetette a szultán udvarában, hogy ha Habsburgot koronáznának meg lengyel királlyá, akkor a szultán birodalma a Habsburgok és Moszkva harapófogójába kerül, ha viszont Bocskait emelnék lengyel trónra, azzal a Habsburgokat elválasztanák Moszkvától.

1606 és 1607 fordulóján, amikor az ellentétek III. Zsigmonddal ismét kiéleződtek és Lengyelországban új királyválasztás lehetőségéről beszéltek, egyes lengyel csoportok mindazokkal az erdélyi méltóságokkal – Rákóczi Zsigmond, Homonnay Bálint, Báthory Gábor – felvették a kapcsolatot, akik Bocskai utódként az erdélyi fejedelmi székben szóba jöhettek.

Ludwik Bazyłow a hosszú éveken át tartó erdélyi belviszályok taglalása után érezhető megkönnyebbüléssel ismerteti a bécsi és a zsitvatoroki béke megkötéséhez vezető utat, folyamatot, s ebben a mind nagyobb tekintélyre szert tevő Bocskai István érdemeit.

Lengyelország történetének válságos szakaszaiban 1575-től többször felmerült, hogy erdélyi fejedelmet hívjanak meg Lengyelország trónjára. Báthory István mind Báthory Boldizsárt, mind Báthory Andrást elképzelte utódjának a lengyel trónon. A III. Zsigmond svéd politikájával elégedetlen lengyel rendekben az 1590-es években voltak olyanok, akik Báthory Andrásnak, Warmia püspökének ezt a lehetőséget sugallták. Ő akár úgy is vélhette, hogy a lengyel trónra az erdélyi fejedelmi széken át vezet az út. Ezért fogadta oly gyorsan el Báthory Zsigmond hívását Erdélybe. Ha Bocskai pályáját nem töri derékba 1606-ban bekövetkezett halála, valószínűleg az 1605-öt követő zűrzavaros években, mint a térség legsikeresebb politikusának és kitűnő hadvezérének, neki is felajánlják a lengyel trónt.

EGY 17. SZÁZADI
LENGYEL NEMESEMBER EMLÉKIRATAI

Jan Chryzostom Pasek és kora

„Nem a halál kereste őt, hanem ő kereste azt önként [...] Kereste is ő kora ifjúságától cseh és német vidékeken hordva a zászlót: kereste tatár, oláh, havasalföldi, magyar, kozák, muszka, svéd, porosz, dán, Holstein államokban, a Dnyeperen, Volgán, Oderán és Elbán túl, mindenütt hazájáért áldozva az egészségét. De hiszen nem ragadja el azt a halál, akit az Úristen oltalmába vett, hogy az isteni hatalmat és hazáját szolgálja. Vegyük például csak a svéd háborút, melyben *propria virtute et consilio* mentette meg a hazát, mikor azokban a reménytelen csatákban ura, a király nevében maradék serege élén az ellenséggel szembeszállt, s a már haldokló hazára gyógyírként hatott, és szerencsésen visszaadta azt az Úr szolgálatába; a svéd tirannust kikergette. Vagy a muszka hadjáratok; nem írok róluk, mert ez nem krónika, hanem csak életem története” – méltatja Jan Chryzostom Pasek vezérét Stefan Czarniecki alhetmant, aki a töretlen hűség és az önzetlen áldozatkészség mintaképvé vált a lengyel nemzeti hagyományban, s nevéből, dicsőséges dániai hadjáratáról, hazáját megmentő harcairól még a napóleoni lengyel légiónak azóta himnuszává lett indulója is megemlékezik. Persze, mintha Czarniecki révén némileg önmagáról is vallana a szerző, aki a svéd háború kirobbanásától kezdve szintén hűségesen szolgált a királyi zászlót. Ezt kortársai közül kevesen mondhatták el magukról. Emlékirataiból kihallik: biztos benne, hogy egyéni helytállásával ő is hozzájárult „a haza megmentéséhez”, Czarniecki történelmi győzelmeihez.

Pasek – mint ezt többször nyomatékkal elmondja – valóban nem krónikát írt, hanem „saját élete sorát” mutatja be, amelyhez a história csak háttérül szolgál. Ameddig katona, e háttér kontúrjai erősebbek, miután gazdálkodó, politizáló „polgára a hazának”, elhalványulnak, elmosódnak, s csak esetenként rajzolódnak ki ismét élesebben – főként vajdasági gyűlések, szejmek, egy-egy nemzetközi visszhangot kiváltó lengyel esemény ismertetése kapcsán.

Jan Chryzostom Pasek, a lengyel barokk próza legkiemelkedőbb képviselője – feltételezhetően 1636-ban látta meg a napvilágot. Szülőhazájának határai sohasem öveztek oly nagy területet, mint akkor. A Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség államszövetsége Európa második legnagyobb országát alkotta, s a térség jelentős hatalmának számított. Különböző gazdasági és szellemi kultúrák, hagyományok, vallások, etnikumok érintkező és kapcsolódó régiója volt, amelyek sajátos – köztársasági – államformája még inkább kiemelte Európa császárságai, királyságai, fejedelemségei, hercegségei közül.

Ez utóbbi tény határozta meg az ország nemességének tudatát. A Köztársaság – lengyelül: Rzeczpospolita – ugyanis a nemesség republikája volt. Politikai berendezkedésüket a nemzetet kizárólagosan képviselő nemesek az ókori római köztársasághoz hasonlították, amelyben szabadság és demokrácia uralkodott, ellentétben a zsarnok császárkorral. A Köztársaság nemese Catónak, Brutusnak érezte magát, akinek kötelessége a szabadságot és a demokráciát védelmezni, s hogy küldetésének súlyt adjon, előkelő, híres ősoket keresett; az 1. és 4. század között a mai Ukrajna területén élt szarmaták leszármazottjának tekintette magát. Ez a 16. századtól „történelmi tényé” gyökeresedett mítosz a lengyel–litván államnak antik eredetet tulajdonított, a szarmata pedig sajátos azonosságtudatot jelentett. A lengyel, litván és ruthénus (ukrán) nemesek eszerint mind szarmaták voltak, ellentétben a hol szláv, hol gót, hol gepida eredetűnek mondott jobbágyokkal. Csak ők, a nemesek mint szarmaták, lehettek egyenrangú polgárai a Köztársaságnak. Magától értetődő, hogy minden nemes, különösen ha gazdaságilag kiemelkedett, ha politikai, hivatali vagy katonai pályája felfelé ívelt, igyekezett származását a szarmatákig visszavezetni. Pasek sem kivétel; többször is említést tesz családjá ősi eredetéről. (Akadtak azonban olyanok is, akik egyenesen Iulius Caesarban vélték fölfedezni nemzetségük alapítóját.)

A szarmatizmus korán a 17. századot és a 18. század első kétharmadát kell értenünk. Emellett ez a megjelölés a korszak nemességének, e nemesség gondolkodásának, lelkiségének, életvitelének, szellemi kultúrájának, műveltségi szintjének is gyűjtőfogalma. De művelődéstörténeti korszakot és stílusirányt is jelöl ez a fogalom. A szarmatizmus lite-

ratúrája a lengyel barokk irodalom. Ennek az irodalomnak új epikus műfaja a memoár. A szarmatizmus memoárirövidelmének legkiemelkedőbb képviselője Jan Chryzostom Pasek.

Amikor Pasek négy lengyel királyt is túlélve 1701-ben elhunyt, a Köztársaság – noha területileg még mindig hatalmas volt – annyit se számított az európai politikában, mint a hanyatló, határaiban zsugorodó Török Birodalom. Jellemző, hogy Lengyelország éppen Pasek halálának évében lesz felvonuló területe a szász, svéd, majd orosz seregeknek. Kényelmes hadszíntér, politikai sakktábla, ahol egyszer XII. Károly svéd király, másszor Nagy Péter orosz cár, esetenként a szász Erős Ágost akaratára érvényesül. Ez utóbbi, egy ideig, 1697-es megválasztása ellenére sem tudja, mikor tarthatja magát lengyel királynak, mikor nem. Bizonyos esélye még II. Rákóczi Ferencnek is nyílik arra, hogy nagyapja, II. Rákóczi György erdélyi fejedelem tragikus lengyelországi vállalkozása után jó ötven évvel – Nagy Péter támogatásával – elfoglalja a lengyel trónt.

Hogyan omolhatott össze belsőleg az az állam, amely jó egy évszázaddal korábban még aranykorát élte, hatvan–hetven évvel azelőtt pedig hatalma csúcspontján volt? Ez a tulajdonképpeni és a Pasek életét is meghatározó történelmi kérdés. A válasz, töredékesen, még a fennálló rendet, a köznemesség vélt uralmát eszményinek tartó Pasek memoárjából is kiderül...

Az uniót alkotó Lengyel Királyság és Litván Nagyfejedelemség „összefogó” nevében is utal „államformájára”: nemesi köztársaság. Azé a nemessége, amely az ország lakosságának közel tíz százalékát tette ki. Így e sajátos politikai rendszer kezdetétől – és ez a 15. század kezdetére esik – példátlanul nagy tömegek voltak részesei a hatalomnak. A nemesi rend természetesen csak elvileg és jogilag volt egységes, máskéülően erősen tagolódott, de a hétszilvafás nemes is egynek érezhette magát az ország leggazdagabb főúrával. Elvileg ezt is, azt is királlyá lehetett választani. Lengyelországban ugyanis a trón – épp úgy, mint egy ideig Magyarországon – nem volt örökletes. Nagy Lajos, vagy ahogy a lengyelek hívják, Magyar Lajos megkoronázásától kezdve minden egyes uralkodót az úgynevezett királyválasztó országgyűlés emelt trónra. (Nem lehetett tehát senki önkényuralkodó, létezett a hatalom megosztottságának valamilyen kezdetleges formája!) Ezért a „koronás fők”

még életükben biztosítani akarták utódaik számára a trónt. Ez módot adott a nemességnek arra, hogy helybenhagyó voksáért újabb és újabb engedményeket csikarjon ki uralkodójától, s ennek eredményeként mint rend egyenrangú lehessen vele az ország kormányzásában.

A nemesség kiharcolt privilégiumai egyben a királyi, azaz a központi hatalom korlátozását is szolgálták. A nemesi demokrácia eszméje viszont nem jelentette a rend önkorlátozását. A nemesi rend nem létezhetett úgy, mint egy céh, amely kötelességszerűen megakadályozta azt, hogy tagjai, akár tehetségük, akár gazdagságuk folytán kiváljanak belőle. A köznemesség egy része elszegényedett, egy töredéke – gyarapodó birtokai révén – kiemelkedett.

A jelentős földbirtokokra szert tevő famíliák, gazdasági súlyuknak megfelelően, egyre inkább igyekeztek befolyásukat érvényesíteni az ország politikai életében. A köznemességnek tehát nem csupán a király országglását kellett ellenőriznie, hanem a főurak egyre növekvő hatalmi befolyását is korlátoznia, vigyáznia kellett. Ez a 17. század derekáig többé-kevésbé sikerült is.

Azt, hogy az ország területi nagysága és népessége nem áll arányban az állam belső, mind zűrzavarosabb állapotával, gazdasági erejével, politikai tekintélyével, már 1648 előtt látták a kortársak, sőt annak okára is rámutattak: „Ha a rend, amely a dolgok lelke, nagyobb volna nálunk, kétségtelenül felülmúlnánk a Nyugat nemzeteit” – szögezte le az 1632-ben Kölnben megjelent, Lengyelországot bemutató munkájában Szymon Starowolski, korának jó tollú „közírója” és felkészült történésze. Másként közelítve, de némileg hasonlóképpen fogalmazott jó fél évszázad múltán Des Noyers is, aki mint Sobieski János francia származású feleségének titkára, hosszabb ideje élt Lengyelországban. Így érzelmi gátlások nélkül, kellő tájékozottsággal, de nyugat-európai elmével tudta szemlélni a Köztársaság belső „rendjét”: „A lengyelek úgy váltogatják nézeteiket és véleményüket, mint a ruhákat a franciák. A szem, bármikor is üljön össze, olyan, mint a megbolydult méhkas, azt hihetné az ember, hogy polgárháborúnak néz elébe. [...] Még a törököknek is nagyobb a politikai érettsége. A lengyelek másról se beszélnek, mint a szabadságról, amelyet ha elnyernek, apránként el is vesztegetnek. Ha kormányzatuk monarchikusabb

lenne, helyzetük összehasonlíthatatlanul kedvezőbben alakulna, de a demokrácia mindent elront.” Des Noyers hanyatlásában láttatja a nemesi Köztársaságot, éppen ezért észrevételeit – időben visszafelé – kritikával kell kezelni.

A nemesi demokrácia ideológiája ellentmondásos, számos pozitívan értékelhető vonása is van. A szarmata nemes számára például eszmény, hogy az országgyűlésen minden követ szabadon kifejtheti véleményét, még ha az ellentmond is a királynak. Tudatában van tömegeinek és az állam igazgatásában betöltött fontos szerepének. Ezért mint állampolgár fölényes szánakozással nézte a központosított monarchiák hatalomnak kiszolgáltatott alattvalóit. A nyugat-európai királyokat és a moszkvai cárt egyaránt zsarnoknak tartotta, és mindent elkövetett, hogy választott uralkodója még véletlenül se lehessen „tirannus”. Így gyakorlatilag ellene volt minden központosító törekvésnek, változtatásnak, s a fennálló viszonyok konzerválását tartotta meghatározó eszmének. A Köztársaság társadalmi berendezkedése tökéletes, törvényei jók, csak az emberek rosszak, és a szokások romlottak meg – vallotta a korabeli nemesi felfogás, amely az erkölcsök romlásáért az idegen befolyást, a külföld szolgálékú majmolását tette felelőssé. Minden reformkísérletben a nemesi „arany szabadság” és a demokrácia veszélyeztetését látta, s noha a reformok szükségességét felismerte, rendre el is vetette őket. A Köztársaság olyan ház, amelyre a javíthatás ugyan ráfér, de átalakítani nem kell – hirdették.

A centralizált államokkal ellentétben a köztársaság vajdaságok laza föderációja volt, míg „az autonóm” vajdaságokat többnyire laza szálakkal egymáshoz kötődő nemesi birtokok alkották. A nemes számára udvarháza jelentette a világ közepét. Körülkerített, szellemi, anyagi és jogi biztonságot nyújtó udvarának patriarchális viszonyai közepette bármelyik országos tisztségviselővel, főúrral egyenrangúnak érezhette magát.

Persze a nemes felelősséget érzett annak a vajdaságnak a sorsáért is, amelynek határai között élt. Meg volt győződve róla, hogy alakíthatja, formálhatja, befolyással lehet rá. Ezért a „politizálás” sokkal több idejét lekötötte, mint más országok nemességéét, amelynek jóval kevesebb órát kellett szentelnie a közügyeknek. A politika mellett másik fő foglalatosság a szórakozás volt. Egyforma szenvedéllyel művelte mindkettőt.

Mindez kiderül Pasek memoárjából, amely azonban az érem másik oldalát is megmutatja. Így meggyőződhetünk arról, hogy Des Noyers – Pasek kortársa – mennyire pontosan látta a Köztársaság belső helyzetét, romlásának okait a 17. század második felében: erős központi hatalom hiánya, ebből eredően a döntésképtelen szejm, az anarchia szinonimájaként felfogható nemesi „aranszabadság”, amelyet a korszak jelentős költője, Wespazjan Kochowski versben bírált:

*Számos ám a szabadság szép Királyságunkban,
Mi lesz, ha érte meg nem becsüljük magunkat,
Győz ám a haszonlesés, kapzsiság, önérdék,
Birtok kell s nem szabadság ma a nemességnek;
Szabadság, nem szabadság, máris főfájást kapsz,
Nem aranszabadságra, csak aranyra vágynak.*

A sokat hangoztatott aranszabadság és demokrácia napi gyakorlatának eredményeként mind sűrűbben alakult ki a Köztársaságban polgárháborús helyzet, amelyet a szomszédok nem késlekedtek kihasználni. Igaz, Pasek mindezt nem ítéli el. Memoáírónk csak akkor szívesen fel és gondolkodik másként, ha például a liberum veto által félbeszakított szejm öt személyes érdekeiben rövidíti meg. Viszont élvezi is ennek az anarchikus „rend”-nek az előnyeit: erőszakos birtokfoglalásaiért, sőt elkövetett gyilkosságért se tudja a hatalmi tekintély nélküli törvényszék felelősségre vonni.

A Köztársaság helyzetét ráadásul belpolitikailag és külpolitikailag az is nehezítette, hogy a lengyel és a litván állam, mind berendezkedésében, törvényhozó és végrehajtó apparátusában, mind gazdasági fejlettségében, népességének etnikai, nyelvi, vallási megosztottságában eltért egymástól. Lengyelország már a 10. században állammá szerveződött, viszont Litvánia csak a 13. század közepén lépett be az európai nemzetek sorába. Igaz, rögtön a kontinens területileg legnagyobb államaként, mivel a Nagyfejedelemség részei messze túlnyúltak a litván-ság etnikai határain; a szétagolódott hajdani Kijevi Nagyfejedelemség 1240-től tatár függésben lévő kisebb-nagyobb hercegségeinek jó részét is magukba foglalták. Amióta Lengyelország – (a Corona Regni

Poloniae rövidített alakjaként: Korona) – és Litvánia Hedvig lengyel királynő és Jagelló (Jogaila) Ulászló litván nagyfejedelem 1386-ban kötött házassága révén egymással perszonálunióba lépett, többször fenyegetett az államszövetség felbomlása, s emiatt azt néhányszor meg kellett újítani. Az 1569-es lublini unió helyezte végül új, tartós – és szilárdabb – alapokra a két állam kapcsolatát. Ettől kezdve lett közös az országgyűlés, a külpolitika, a katonapolitika – noha hadseregének önállóságát mindkét ország megőrizte –, azonos értékű a pénz, nyitották meg a birtokszerzés önálló lehetőségét: vagyis azt, hogy a lengyelországi nemes birtokot szerezhetett Litvániában, és fordítva. A lublini unió készítette elő azt a helyzetet, hogy a két állam közös fővárosa Varsó lehessen.

1386-ban a Litván Nagyfejedelemség területe többszöröse volt a Lengyel Királyságénak, két évszázaddal később, viszont már a Korona országa a nagyobb, mivel „testvérhazája” hatalmas déli területeit magához csatolta, ezzel kényszerítve az önállóságra törekvő litvániai főnemességet az unió megkötésére Lublinban. A területi átrendeződést természetesen nem etnikai elvek motiválták. A Litván Nagyfejedelemségnek továbbra is része maradt Fehéroroszország és több, keleti szlávok által lakott országrész, ahol a nyugat-orosz nyelv a közéletben is jelentős szerepet játszott. A határvonalnak majd a későbbi századok folyamán lesz jelentősége a nemzeti fejlődés szempontjából. A Lengyel Királysághoz került részek keleti szláv lakosságából születik meg majd az ukrán, a Litván Nagyfejedelemségben maradt keleti szlávokból a belorusz nemzet. (Az Ukrajna név egyelőre még végvidéket jelent, akárcsak a 17. századi magyar nyelvben a krajna. A lengyelül rusinnak, latinul ruthenusnak nevezett etnikumból lesz az ukránság, a 17. század derekától egyre jobban elkülönülő jegyekkel.)

A római katolikus egyház politikai és ideológiai befolyásának növelésére s a Köztársaság határain belül a pravoszláv vallás lassú felszámolása céljából kötik meg 1595-ben Bresztben a vallási uniót. Ennek eredményeként a pravoszlávok egy része elismeri a pápa fennhatóságát, s megalakítja a görög katolikus egyházat. Ez kiváltja a hitük mellett megmaradtak tiltakozását, nyílt ellenállását, akik a moszkvai cár és a konstantinápolyi pátriárka támogatását kérik. A pravoszlávok és a

görög katolikusok közötti konfliktusban a lengyel uralkodó természetesen az utóbbiak mellé állt. 1635-ben azonban arra kényszerült, hogy hivatalosan ismét elismerje és megerősítse jogaitban a pravoszláv egyházat is. A nem katolikus nemesek csak igen korlátozott számban vehettek részt az országgyűléseken, tehát bizonyos tekintetben privilégiumaik ellenére is kiszorultak az állam irányításából, ami az érintetteket vallásukkal együtt etnikumukban is sértette. Ez is nagymértékben szította azt a tüzet, amely a 17. században az egész nemesi Köztársaságot lángba borította.

A meggazdagodás korlátlan lehetőségével kecsegtető végvidékek tömegesen vonzották a Köztársaság elszegényedett nemeseit. De a tatár kánsággal szomszédos, gazdátlan végvidék nemcsak a „szerencsevadász” birtoktalan nemeseket csábította, hanem azokat is, akik megelégték sorsukat: jobbágyokat, városlakókat, kisnemeseket, katonákat (vagy éppen a törvény üldözötteit), és szabadabb, önállóbb, azaz boldogabb életre vágytak. A mindennapi tatár veszély, a királyi seregek pacifikáló hadjáratai katonai szervezetekbe tömörítették a Dnyeper középső-alsó folyásának vidékén megtelepedett, különféle etnikumokból összegyűrt szabadparaszti népességet, a kozákságot, amelynek vallása végül is pravoszláv, nyelve pedig ukrán lett, jelezve ennek az etnikumnak meghatározó arányát. A tatárokkal szemben hol honvédő, hol zsákmányszerző portyákat folytató kozákság nagy harci tapasztalatokkal rendelkező, remekül szervezett, mozgékony, új taktikát alkalmazó félelmetes hírű katonaság lett. (Helyzete a magyarországi hajdúkéhoz némileg hasonló volt.)

A kozákság jelentőségét Báthory István ismerte fel elsőként. Közülük ötszáz embert vett hadilajstromába, s ezek nemességét is kaptak. Ha valamelyik lengyel király e „törvényen kívüli”, katonáskodó népet a nemesi rendbe emelte volna, szövetségesre talál bennük központosító törekvéseihez. A szorosan ellenőrzött és korlátozott lengyel uralkodók azonban a kozákságnak csak egy – szükség szerint változó létszámú – kisebb részét vették „hadilajstromba”, többségüknek jobbágyi sorsot szántak. A kozákság későbbi magatartását – bizonytalan státusa mellett – a pravoszláv egyházat sújtó intézkedések is befolyásolták. Az 1590-es évektől többször ragadott fegyvert szabadságának és hitének

védelmében. A kozákság megmozdulásával egyidejűleg a befolyásuk alá került területek jobbágysága is fellázadt földesurai ellen. A kozákság és a jobbágyság felkeléseit, amelyek bizonyos tekintetben a pravoszláv egyház rokonszenvét is maguk mögött érezhették, a nemesi Köztársaság hadserege csak véres erőszak árán tudta leverni.

1648-as felkelésükkel azonban, eltérően a korábbiaktól, a kozákok kiléptek a nemzetközi politika színpadára: mind az orosz, mind a svéd, mind a török diplomácia számolt velük, érdekei szolgálatába állította őket, s ezzel végeredményben évtizedekig tartó külfáborúk sorát zúditották a nemesi Köztársaságra, és elindítói lettek annak a hanyatlásnak, amely az ország 1795-ös teljes felosztásához vezetett.

1648 tehát többszörösen is jelképes évszáma a lengyel történelemnek. Pasek ekkor talán tizenkét éves lehetett. Apja mazóviai kisnemes: bérlőként próbálja anyagi helyzetét megalapozni. Tipikus képviselője rendje elszegényedő rétegének. Ha gazdasági helyzetével nem is, politikai státusával elégedett. Privilegiumaiért – a valóságban – alig tartozik valamivel az államnak. A nemesség inkább a pénzét, mintsem a vérét ajánlja a hazának, de azt is csak végszükségben. Ebből következik, hogy a Köztársaság állandó, fizetett hada elképesztően kis létszámú. Igaz, jól felszerelt és tapasztalt. Múltja, hírneve szerint: legyőzhetetlen. Ezért kelt megdöbbenést, amikor a délkeleti végen – (*u kraju*) – Żółte Wodynál, 1648. május 16-án a felkelt kozákság és a vele szövetséges tatárok megsemmisítik a Köztársaság elővédjét, tíz nappal később pedig magát a főereget is.

A döbbenet Pasekéé számára még nem feltétlenül jelentett riadalmat: a Varsót karéjozó Mazóvia ugyanis messze esett a kozákok által ellenőrzött, egyre terebélyesedő, de még mindig távoli országrésztől. Amikor azonban néhány hónappal később a hadra kelt nemesi seregek és főúri magáncsapatok a kozák–tatár hadak közeledésének pusztá hírére szétszóródtak, az ország központi területe is védtelen maradt. 1648 őszén Bohdan Hmelnyickij (lengyelül: Chmielnicki) felkelő csapatai már Lemberg és Zamość térségében táboroztak. Az ekkor ötvenhárom éves kozákvezér tíz évvel azelőtt még közönséges mustraírnok volt, azaz nem is tartozott a kozákság legfőbb katonai vezetői közé. A jelzett őszen rajta múlt, hogy bevonul-e a Köztársaság fedezetlen

fővárosába vagy sem. Nem tudni, hogy Hmelnyickij miért nem szánta magát a döntő lépésre. Talán azért, mert még reményt látott arra, hogy kiegyezhet a lengyel–litván állammal? (Egy évtized múlva a hadziadzi egyezmény elvileg megteremti majd az alapot, hogy a lengyel és a litván nemzet mellé emelve az ukránt, az állam három nemzet uniójává alakuljon át, de a szemnek a megbékélés távlataival kecsegtető határozata végül csak holt betűhalmaz maradt.)

1648 őszén Hmelnyickijnek köszönhető az is, hogy a varsói királyválasztó országgyűlés, az újkori lengyel történelemben példátlanul rövid, hat hétig tartó interregnum után uralkodót választott. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem is jelöltette magát, de a megszeppent nemesek IV. Ulászló öccsét, János Kázmért emelték trónra. A papi ornátust pápai engedéllyel levető újsütetű király nemcsak meddő francia sógornőjét kapta – kénytelen-kelletlen – örökül, azaz feleségül, hanem a nemesi Köztársaság minden gondját-baját is, amelyeket bűnösen felelőtlen politikai lépéseivel még ő is jócskán szaporított.

Az, hogy „a statua agyaglábakon áll”, vagyis a nemesi Köztársaság bármelyik pillanatban összeomolhat, 1648 után bizonyossá lett. Ekkor már mindinkább a 17. században egyre korlátlanabb gazdasági és politikai hatalomra szert tevő főnemesség akarata érvényesült. Márpedig az képtelen volt lemondani végvidéki, ukrainai birtokairól, a neki mesés gazdagságot összerobotoló jobbágytömegekről. Ezért hiúsított meg eleve minden megegyezési kísérletet, annak ellenére, hogy a kozákság legyőzéséhez kellő ereje nem volt, így az általa elfoglalt birtokait se tudta volna visszaszerezni.

Fél évtizedig tartó háborúskodás után a kozákság is meggyőződött róla, hogy a Köztársaság hadait sorozatosan megverheti ugyan, de magát a lengyel–litván államot térdre kényszeríteni még a tatárok segítségével sem tudja. Ezért Alekszej Mihajlovics cár támogatását kérte, aki az 1564 elején megkötött perejaszlávi egyezmény értelmében „pártfogásába” vette a kozákokat. Ez azt jelentette, hogy hadait a Köztársaság ellen küldte, s rövid időn belül csaknem egész Litvániát elfoglalta.

A történelem folyamán addig még soha annyira béna, cselekvésképtelen nem volt az országgyűlés, mint ezekben az években. Jellemző, hogy éppen az 1562-es országgyűlés, amelyre oly fontos döntések vár-

tak volna, lett a legönpusztítóbb politikai hagyomány elindítója: az egyik litvániai követ, Władysław Siciński – Janusz Radziwiłł litvániai alhetman által felbujtva –, élve a liberum veto jogával, egyszerűen félbeszakította a szejm munkálatait, s ezzel addig hozott döntéseit is érvénytelenné tette. A *liberum veto* elv eredetileg az egyhangú döntéshozatal kényszerítő eszköze volt; 1562-ig senki sem élt vele. Ezt követően mind gyakoribb lett az országgyűlés félbeszakítása. (Hiába javasolták a többségi szavazás bevezetését, azt is a nemesi szabadság és demokrácia elleni támadásnak vették.) Az elkövetkező egy és harmad évszázadban több mint hetven országgyűlést szakítottak félbe. Ami még döbbenetesebb, a cári támadás évében maga a király, János Kázmér nyúlt e veszedelmes politikai fegyverhez, így ömiatta oszlott szét dolgovégezetlenül az országgyűlés.

Ennél végzetesebb hibája János Kázmérnak az a diplomáciai éretlenség, felelőtlenség, amit trónra lépése óta tanúsított. Ugyanis mint a svéd Vasa dinasztia leszármazottja, nemcsak titulusi közt tüntette fel magát Svédország királyának, hanem a Krisztina királynőt követő X. Károly Gusztávval szemben bejelentette trónigényét is. Tette mindezt a kozák háborúk idején, jól tudva, hogy Svédország a harmincéves háború győztese, s Franciaország mellett Európa legjelentősebb hatalma. Károly Gusztáv pedig csak az alkalmat várta, hogy felduzzadt és évek óta tétlen hadseregét „foglalkoztassa”. Ügyes diplomáciával talán el lehetett volna hárítani a svéd támadás veszélyét, mivel Svédország a Köztársaságban véstes gyorsasággal tért hódító moszkvai cárság megerősödésétől is tartott. János Kázmér azonban, különféle követelésekkel állva elő, szinte kiprovokálta a svéd hadüzenetet. „Aranyban szegények vagyunk, de vasban gazdagok, ezért vassal kell aranyat szerezniük” – fogalmazta meg az 1655-ben kirobbant svéd–lengyel háború ideológiáját X. Károly Gusztáv. Három irányból indított támadást Lengyelország ősi központi területei ellen, amelyeket évszázadokon át elkerültek a háborúk.

A svéd uralkodók közül aligha aratott valaki is olyan könnyű győzelmet, mint X. Károly Gusztáv 1655 nyarán. Henryk Sienkiewicz nem túloz *Őzönvíz* című regényében: a lengyel hadak szinte harc nélkül megadták magukat, s töredéküktől eltekintve, átpártoltak Carolus Gustavushoz, akitől a támadó cári seregek szétverését s a kozákok

lecsillapítását várták. A nem sokkal azelőtt még Stockholmba bevonulni szándékozó János Kázmér a Habsburg–birodalomhoz tartozó Sziléziába menekült.

A lengyel király csak az elfoglalt területeket kíméletlenül pacifikáló, kirabló, katolikus templomokat meggyalázó, papokat gyilkoló protestáns svédek ellen egyre fokozódó népi-nemzeti ellenállást tudva tért haza 1656 januárjában, és állt élére a svédellenes fegyveres mozgalomnak. Hűtlenné vált hadainak jelentős része apránként urat változtatott, azaz ismét János Kázmérra esküdött föl. Kevesen voltak azok, akiknek nem kellett esküjüket megújítani, mert hűségüket rendületlenül megőrizték választott királyukhoz. Közéjük tartozott Jan Chryzostom Pasek, a Stefan Czarniecki parancsnoksága alatt küzdő királyi könnyűpáncélos lovasság ifjú katonája.

Ő szinte akarata ellenére lett a lengyel prózairodalom egyik legkiemelkedőbb képviselője, s egyszersmind egyik szereplője. Megírása után csaknem másfél évszázaddal, 1838-ban kiadott memoárja oly nagy sikert aratott, hogy egyes vájt fülű esztéták korabeli hamisítványnak tartották. Az irodalmi közvélemény figyelme egyszeriben a mű szerzőjére terelődött, erre az ágrólszakadt, de tapraesett mazurra, akit nem fűtött irodalmi becsvágy, de nevét, életét, utódok híján is megakarta örökíteni – tanulságul azoknak, „akik majd olvassák”.

Ő, mint elbeszéléséből kiderül, nem érezte magát „mazur”-nak, vagyis mazóviainak. Arcpirítónak tartotta, ha annak mondták, olyanynira, hogy ölni tudott volna a sértésért. Vendégeinek és olvasóinak türelmesen magyarázza, hogy szülőföldje, a rawai vajdaság nem része, csak szomszédja Mazóviának. Köztudott pedig, hogy a rawai vajdaság a Mazóviát alkotó vajdaságok egyike volt, ahol az országban a legtöbb nemes lakott, többnyire a jobbágyokéhoz hasonló életkörülmények között. A „mazur” a köztudatban egyet jelentett a bocskoros nemessel. De a lengyel köztudat általában lenézte a szegény Mazóviát, lakóit még a beszédükért is csúfolta. Így talán érthető, hogy a bérlő, gazdálkodó, származására büszke hajdani harcos, a svéd és az orosz háborúk hőse ennél többre tartja magát.

Pasek nagyapja még egy falu birtokosa volt, apja már csak néhány jobbágycsalád ura. Az „egyke” Pasek se számíthatott többre. A rawai

jezsuita kollégiumot elvégző tehetséges ifjú választhatott: vagy a jobbagyokétól alig különböző kemény mezei munkával keresi meg a kenyerét, vagy udvari szolgálatot vállal, és valamelyik főúr pártfogásával igyekszik „karriert” csinálni, esetleg bérlőként gazdálkodik, de az utóbbi foglalatosság rendkívül kockázatos, főleg, ha nem is ért hozzá az ember. Egy életpálya azonban mindig nyitva állt előtte: a katonáskodás. A nincstelen mazurok nagy tömegei választották a szerencsepróbálásnak ezt a lehetőségét.

Mivel az emlékirat első lapjai elvesztek, az 1656-os esztendő krónikája töredékes, de a kalendáriumi bejegyzésekből, naplóra emlékeztető felsorolásból is kiderül, hogy Jan Pasek a királyi könnyűpáncélos lovasság vitézeként mikor és hol küzdött Stefan Czarniecki vezérlete alatt, aki portyázó „csipkelődő” hadviselésével idegesítő ellenfele volt Károly Gusztáv svéd királynak.

A svéd király hadait ebben az évben már a lengyel hűbéresnek számító fejedelmi Poroszország (későbbi nevén: Kelet-Poroszország) ura, Frigyes Vilmos brandenburgi választó is erősítette, miután területi engedmények fejében szövetséget kötött X. Károly Gusztávval, akinek ezenkívül mind Bohdan Hmelnyickij, mind II. Rákóczi György támogatását sikerült megnyernie. Az egyesült erdélyi–kozák–moldvai hadak Dél-Lengyelországot végigpusztítva 1657 márciusában vonultak be Krakkóba, amelyet a becsvágyó, de felelőtlen erdélyi fejedelem már leendő birodalma fővárosának tekintett. (A lengyel történetírás szerint tulajdonképpen ekkor történt az első kísérlet a lengyel–litván állam felosztására.)

Milyen ábrándokat kergetett hadai élén az erdélyi fejedelem, akinek, ha a lengyelek segítségére siet – mint a szultán parancsára tették ezt a krími tatárok –, még a lengyel trón megszerzésére is esélye lehetett volna? Hadjáratát – a svédek szövetségében – a Porta nem engedélyezte, a lengyeleket támogató Bécs pedig Habsburg-ellenes lépésnek tekintette. Ráadásul 1657 tavaszán Dánia megtámadta Svédországot, s ez arra kényszerítette Károly Gusztávot, hogy csapatainak egy részét kivonja Lengyelországból és a dánok ellen vesse be. Hogy II. Rákóczi György elképzeléseiből ilyen körülmények közt mi lett, azt Pasek tömör pontossággal és gúnyosan ismerteti: seregeinek

tatár rabsága. Mi kiegészíthetjük összegzését a végeredménnyel: az Erdélyi Fejedelemség 1657-et követő pusztulása.

Úgy tetszik, mintha Pasek csak az 1658-as esztendő eseményeinek felidézésekor lendült volna bele a memoáírásba. A háború fő hadszíntere ekkorra gyakorlatilag Dániába tevődött át. Czarniecki lovasága a szövetséges osztrák csapatokkal együtt a Károly Gusztávtól súlyos vereséget szenvedett dánok segítségére sietett. A dániai hadjáratot Pasek viszonylag híven írja le, még akkor is, ha magának, saját lovasosztályának és általában Czarniecki csapatainak a valóságosnál nagyobb szerepet tulajdonított a győzelem kivívásában. Ráadásul a bekvártélyozott lengyel katonák se mutatkozhattak oly eszményi lovagoknak, mint ahogy Pasek bemutatja őket. Pasek Dániában is lengyel nemesként viselkedett. A szarmatizmus itt korábban meghatározó, toleránsabb magatartásjegyei a jellemzők rá, s ezzel idegen környezetében is rokonszenvet keltett. Bizonyosság rá Eleonora kisasszonyhoz fűződő (vélt) szerelme; kis híján letelepedett Dániában. Azt, hogy mégis hazáját választja, katonai hűségével, honszeretetével magyarázza. De őt ismerve arra kell gondolnunk, döntésében az is szerepet játszhatott, hogy a hozzá makacsul ragaszkodó dán kisasszony nem volt elég gazdag.

Miután az orosz–lengyel háborúskodás kiújulásának hírére Czarniecki hadának nagy részét hazarendelték, Paseknek alkalma volt meglátogatni szüleit. Talán a megengedettnél is hosszabb ideig maradt otthon; sorra járta ismerőseit, a környék nemesi udvarházait, főként a jobb módúakat, s biztosan sokat mesélt a lengyelországi és dániai harcokról, élményekről. Adomázó kedve a későbbiek során se változott; stílusa csiszolódott, egyre gördülékenyebbé vált. Lebilincselő, helyenként humorral átítatott előadásai mind bajtársai, mind ismerősei körében népszerűvé tették Paseket; mintha egy egyszemélyes színház állandó szerzője, rendezője és főszereplője lett volna...

Korának történelmi eseményei pedig a katonáskodó Paseknek lehetőséget adtak az élményszerzésre.

Az 1661-es esztendő személyes históriájának leírása a legterjedelmesebb a memoárban. A lengyelek ragyogó győzelmek sorát aratták a túlerőben lévő cári hadak ellen. Győzelmeiket, mint annyiszor,

képtelenek voltak kihasználni. Hogy miért, arra a következő esztendőök szomorú eseményeinek bemutatásával Pasek feleletet is ad. A fizetetlen katonaság, ahelyett, hogy az ellenséget üldözte volna, a királyi hatalom ellen szövetkezett, hogy elmaradt zsoldját, ha kell, fegyverrel is kikényszerítse. A belháborúval fenyegető helyzetet a vert ellenség – mint annyiszor a lengyel történelem folyamán – diplomáciailag a maga javára fordíthatta. Az országgyűlés pedig, ha a közvetlen veszedelem elmúlt, nem volt hajlandó adót megszavazni a további hadiköltségek fedezésére. Így a nemesség szűklátókörű önzése volt az oka, hogy a hosszú orosz–lengyel háborút lezáró andruszówi fegyverszünet feltételei tulajdonképpen a Köztársaság vereségét jelentették.

Maga az egyezség újabb, még fenyegetőbb háború ürügyéül szolgált. Az orosz–lengyel szövetségtől tartó Porta ugyanis az ezt követő években sikeres támadásokat indított a Lengyel Királyság ellen. Az 1672-es buczaczi béke értelmében Podólia és Ukrajna egy része a Török Birodalomhoz került, az országot pedig megalázó hűbéradóra kötelezték. Sobieski János egy évvel későbbi chocimi győzelme következtében a Porta nem tudta behajtani a pénzt, de az elfoglalt területeket évtizedeken át szilárdan megszállva tartotta.

Pasek a török háborúban már nem vett részt. Talán az 1665–66-os véres polgárháború, amelyben Czarnieckinek a reformokat sürgető király oldalán harcoló legjobb ezredei elpusztulnak, riasztotta el a katonáskodástól. Ott találjuk ugyan az 1672-ben hadba hívott nemesek táborában, de nem terem számára babér, s az eltöltött idő csak arra jó, hogy a felkelt nemesség harci értékéről fogalmat alkothassunk.

Pasek gyakran tesz említést a hazaszeretetről, katonai hűségről, áldozatvállalásról. Hiszünk az őszinteségében; időnként valóban e nemes érzések vezérelték akkor is, ha nem titkolja, hogy a zsákmányszerzés, a gyors meggazdagodás harctéri lehetősége is lelkesítette. Jó katona volt, de csak a szakavatott, bátor parancsnoknak engedelmeskedett. Egyébként nehezen tudott uralkodni indulatain, szenvedélyein, nem véletlen, hogy gyakran párbajozott és pereskedett. De nemegyszer villogtatták kardját lovagi erények is. Elképesztően kockázatos fegyveres vállalkozásokban is részt vett – pusztán nemesi-katonai kötelességérzettől hajtva. Elég, ha a litvániai udvarház védelmére gondolunk.

Ugyanakkor azzal is eldicsekszik, hogy a beszállásolások során jól megszédte magát – éppen Litvániában.

Döntéseiben anyagi megfontolások vezérlik. Amikor számításai nem válnak be – a katonát veszteségek is érik, azt az anyagi csapást, amit lova többszöri ellövése jelent, ki se tudja heverni; ezért kéri leszerelését –, más útját választja az anyagi felemelkedésnek. A cár követeinek kísérése, amellyel Czarniecki bízza meg, nemcsak a várható jövedelem miatt csábító, hanem azért is, mert szabadon végigzsarolhatja a grodnói országgyűlésre vonuló követség útvonalába eső vidéket. A falvak és kisvárosok készséggel „megváltják” magukat a beszállásolással járó terhes szolgáltatásoktól.

Pasek tehát korántsem feddhetetlen lovag. Nem is tartja annak magát. Cselekedeteit származásának tudata határozza meg: a nem nemesekkel, tehát a jobbágyokkal és a városi polgárokkal szemben sok mindent megengedhet magának. Büszke köznemesi eredetére, de ez nem jelenti, hogy nem keresi a gazdag, befolyásos főurak pártfogását. Szeretne valamilyen jól jövedelmező hivatalhoz jutni. Csak amikor ez nem sikerül, bérel birtokot és kezd gazdálkodni, s noha sokat panaszkodik, nem ügyetlenül.

Hívó katolikus, de a tízparancsolatot nagyvonalúan, rugalmasan értelmezi. Istenfélelmét át- meg áthatják babonás hiedelmei. A protestánsokat mint eretnekeket alig tartja többre a pogányoknál. Arra éppen a Thököly Imrét éltető dancikai polgárok kicsúfolása a példa, hogy mennyire gyűlöli őket. A dancikaiak a protestánsok vallásszabadságáért küzdő vezért látják Thökölyben, Pasek a török szövetségét. A nemesi Köztársaságban évtizedeken át uralkodó viszonylagos vallási türelemnek voltaképpen a protestáns svédek pusztító háborúja vetett véget. Annak ellenére, hogy az ellenreformáció már hosszú ideje tért hódított a lengyel–litván államban, erős központi hatalom híján nem érhetett el oly eredményeket, mint Spanyolországban, Németországban vagy Franciaországban. A szentháromság-tagadókat és a protestánsokat sújtó 1658-as országgyűlés határozatai e tekintetben gyökeres változásokat hoztak.

A szerelmet a szarmatizmus nem tartotta különösen értékes érzésnek, ellentétben a barátsággal. Pasek házassága is anyagi megfontolások

miatt „kötetett” – inkább a földön, semmint az égben. Csak csodálkozhatunk, hogy ez a tapasztalt hadfi mennyire lépre ment, amikor megdő-sült. Ezt maga se palástolja, és lefegyverzően őszintén ír róla. Jegyeséről kiderül, hogy nem harminc, hanem negyvenhat éves. Hiába reméli, utóda nem születik, s az sem kárpótolja, hogy hat gyermek nevelőapja lett egyszeriben. Ráadásul a házassággal kapcsolatos anyagi számításai se válnak be. Így még jobban érthető, hogy minden szabad idejét távol tölti otthonától. Vagy politizált, vagy szórakozott, vagy a terményeit szállította Danckába. A vajdasági gyűléseken és vendéglátóinál is folyton-folyvást mesélnie kellett. Hívták lakodalomba és temetésre, vadászatra és farsangi mulatságra. És biztos, hogy mindig, mindenütt kérték: meséljen. Pasek így az évtizedek során több százszor előadhatta életének nagy kalandjait, eseményeit. A nem elég hatásos részeket nyilván elhagyta, a sikerebbeket tovább színezte, kerekítette.

Élete alkonyán, 1690 után tollat ragadott, és papírra vetette „élőbeszédét”, ahogyan beléje rögződtek meglevenített történetei – ugyanazokkal a szavakkal, fordulatokkal, mondatokkal. Az egymáshoz fűzött adomák kerek történetté álltak össze: historikus életrajzzá. Természetes egyszerűséggel áramló szövegét esetenként váltják csak fel a helyzethez illő, „művi”, retorikus szövegek, de ezek is Pasek kivételes irodalmi képességét bizonyítják. Műveltségét jelzi, hogy mind bajtársai temetésén, mind a grodnói országgyűlés szenátorai előtt tartott szónoki beszédében mennyire pontosan követi az alkalomhoz illő konvenciókat, és mondatai ezek ellenére is megőrzik elevenségüket.

Élete egy-egy kalandjának elmesélése kapcsán Pasek a tanulságot is summázza. Ezek a filozofáló eszmefuttatások nem magasröptűek, de keserű tapasztalatai, élményei a köznapok szintjén hitelesítik őket.

Pasek memoárja nemcsak irodalmi szöveggént élvezetes olvasmány, történelmi forrásértéke is jelentős. A korabeli forrásokkal szembeesítve az általa leírtakat, arról győződhetünk meg, hogy sem emlékezete nem csalta meg, sem fantáziája nem ragadta magával túlságosan. Mind a dániai, mind az 1660-as hadjáratot, de még a polgárháborús eseményeket is pontosan írja le, olykor a legapróbb részletekben is. Előfordul, hogy egy-egy jelentős epizód idejét, például a francia színészek elleni véres „csínyt” – amelynek talán éppen Pasek lehetett a kezdeményezője

– más esztendőre teszi át, de amit ír, ha hihetetlen is, igaz. Mindezeken túl a legfontosabb, hogy képet kapunk a 17. század lengyel köznemességéről, e köznemesség életviteléről, gondolkodásmódjáról, mindennapjairól. Pasek munkája tehát „élő” dokumentuma, „szociográfiája” a szarmatizmusnak.

Jan Chryzostom Pasek emlékiratát a lengyel irodalomnak szinte minden képviselője nagyra értékelte Mickiewicztől, Gombrowiczig, Sienkiewiczától Iwaszkiewiczig. Henryk Sienkiewicznek, aki trilógiája megírása során bőven merített belőle, olykor szó szerint is, a legkedvesebb olvasmányai közé tartozott. A lengyel irodalomban elfoglalt helyéről Sienkiewicz megihletett rokonszenvénel többet mond a romantika egyik nagy alakjának, Zygmunt Krasińskinak a sóhaja: „Ha több Pasekunk lett volna, az összes európai literatúránál külön, eredetibb volna az irodalmunk.”

A FELSZABADÍTÓ HÁBORÚ KEZDEMÉNYEZŐJE

1683. szeptember 19-én, egy mérföldre Pozsonytól, még osztrák területen a következő sorokat vetette papírra a lengyel király, Sobieski János: „*Holnap, Isten segedelmével a Dunánál állunk, s átkelünk azon a hídon, amelyet most verünk a folyón...*”. Hogy mi célból, pár sorral később azt is leszögezi: „*Én most egyenesen Budára, á la capitale de Hongrie, az egész világon híres helyre akarok menni...*”. E levelet feleségének, Marysienka d'Arquien asszonynak címezte a lengyel király. Az elkövetkező szűk három hónapban huszonegy levelet írt neki Magyarország területéről. Ezek az írásai, egy ember magányának és szerelmének megható dokumentumai, is bizonyítják, hogy a közismerten nagy műveltségű Sobieski milyen kiváló művelője a lengyel barokk prózának. E levelek – a műfaj jellegén túl – a magyarországi törökellenes háború bevezető szakaszának fontos forrásanyagát alkotják.

Előző nap, szeptember 18-án kelt levelében János király fontosnak tartja aláhúzni, hogy „a császár hadai és más német seregek még nem indultak el” utánuk Bécs alól. A felmentő hadak egy része felkerekedett ugyan, de nem Magyarországnak vette útját, hanem haza, saját szülőföldjére. A magyarországi felszabadító háború legenergikusabb szószólója és példamutató kezdeményezője a szövetséges hadak főparancsnoka, Bécs felmentője, Sobieski János volt. Hogy miért, ennek érzelmi magyarázatát szeptember 28-án a Pozsony és Komárom közötti szentpéteri táborból írt levelében adja meg: „*Thökölyt, én édes lelkem, nem szeretem, de a magyar nemzetet igen szánom, mert iszonyú szenvedések gyötrik*”.

Thökölyt nem szerette Sobieski, de – éppen idézett mondata második részének szellemében – már a bécsi diadal másnapján felajánlotta az udvarnak, hogy közvetít közte, vagyis a „lázadó” Thököly Imre és Lipót császár között. Rideg elutasításra talált. Ebben az is szerepet játszhatott, hogy a Habsburgok előtt nem maradt titok: a lengyel uralkodó dinasztia-alapítási tervei során éppen a közelmúltban körvonalazódott az az elképzelés, hogy fia, Jakub Sobieski – a Habsburgokkal elégedetlen magyar rendek kérésére – esetleg Szent István örökébe léphetne.

Szenvedések nemcsak a magyar nemzetet gyötörték, hanem a lengyel sereget is. Sobieski maga írta fentebb idézett levelében, hogy „a fél hadsereg beteg”. Ezzel indult a török ellen. Hogy mi a magyarországi hadjárat legközelebbi célja, arról az október 6-án kelt levelében olvashatunk, amelynek részletesen ismertetett keltezési helye: *„mindjárt ahogy Párkány felé elindulunk, amely a garami híd innenső oldalán, szemben Esztergommal, a Dunának ezen a felén fekszik”*.

Két nappal később Sobieski beszámol a felszabadító hadjáratot bevezető első sikertelen ütközetről, de újabb két nap elteltével „Az Esztergommal szembeni Párkányból” már azt írja, hogy nagyobb győzelmet aratott, mint Bécs alatt.

Az október 28-i levél keltezési helye – „magában Esztergomban” – már az Esztergom felszabadulását jelentő újabb győzelmet jelzi. *„Elmondhatatlan, hogy ma mindenki mily vidám – írja Sobieski –, pár nappal ezelőtt aligha akad ember, aki ezt hitte volna. Az egész magyar királyság legerősebb vára, érseki székhely; a hatalmas vár magas sziklás hegyen emelkedik, alatta a vár körül terül el a város. Augusztusban múlt száznegyven éve, hogy a török kezére került.”* A vár – Sobieski beszámolójából kitűnik – négy napi ostrom után adta meg magát, s megvívásában a lengyeleken kívül közvetlenül csak a brandenburgi csapatok vettek részt. Az érdemet azonban az ostrom előkészítésében részt vett Lotharingiai Károlytól és hadseregétől sem szabad eltagadni.

A bécsi és párkányi diadalok Sobieskit egész Európában híressé tették. Irigye a lengyel főurak körében is szép számmal akadt. Az őt és csapatait mind gyanakvóbban kezelő Lipót császár környezete elérte, hogy a lengyel uralkodó ne maradjon az általa egyazon lendülettel folytatni szánt magyarországi hadjárat tengelyében, hanem téli szállásra hazatérjen Lengyelországba. Útközben – élve az alkalommal – még felszabadította Szécsényt és környező kisebb várakat.

Henryk Dembiński születésének bicentenáriuma ürügyén

A megemlékezésre méltó dátumok háttérébe beleolvadt Henryk Dembiński – a magyar köztudatban megtapadt nevén Dembinszki Henrik – születésének 200. évfordulója. 1991. január 16-án ünnepelhettük volna. E lehetőséggel Lengyelországban sem éltek. Mindössze egy cikk jelent meg róla a nem sokkal azelőtt indult új katonai napilapban, s a Magyar Kulturális Intézet meghívására Hermann Róbert tartott magyarországi működéséről előadást Varsóban és Tarnówban. Nálunk sem írásban, sem szóban nem emlékeztek meg róla. Pedig volt idő, amikor ő számított az európai sajtó sztárjának.

A kerek évforduló alkalmat kínálhatott volna arra, hogy alakján elgondolkodjunk. Elvégre mint félresikeredett főparancsnok két ízben is meghatározó szerepet játszott a szabadságharcban. A Magyar Országos Levéltárban nyolc vaskos iratköteg őrizi 1849-es tevékenységének javarészt feldolgozatlan dokumentumait. Ha személyét semmi más nem kötné történelméhez, mint az, hogy ezeket az iratokat megőrizte és az utókorra hagyta, már akkor is méltó volna emlékezetünkre. A IX. hadtest (amely a dokumentumokban 19. hadosztályként szerepel) genezise, megszervezése, tevékenysége, a lengyel légio 2. és 3. zászlóaljának, tüzéségének, miskolc–eperjesi szervezésének története, az északi hadszíntéren 1849. április közepe és június közepe között lezajlott események pontosan csak a nyolc irattartóban rendezetlenül összefűzött német, francia, lengyel és magyar nyelvű dokumentumok segítségével rekonstruálhatók.

A Dembiński téli és nyári működésére vonatkozó iratok jobban beszüremkedtek a szabadságharc történeti irodalmába. Különösen érvényes ez Dembiński tevékenységének első szakaszára, amelyet Borus József 1975-ben *Dembiński fővezérsege és a kápolnai csata* című monográfiájában feldolgozott.

A Danczer F. Alfons által „a vezér hátrahagyott kézírataiból” részrehajló elkötelezettséggel és pontatlansággal összeállított *Dembinski*

Magyarországon címmel százöt évvel korábban megjelent kötet ismeretében meglepő, hogy a lengyel történetírás mennyire elsikkadt az 1830/31-es szabadságharcnak is végtére egyik leghíresebb alakja fölött. Az utókor e feltűnő távolságtartásának oka vajon nem magában Dembiński alakjában keresendő-e? De lehet-e, szabad-e ismeretek híján minősíteni őt? Dembiński életét és működését egyetlen szerző, Bartłomiej Szyndler dolgozta fel – szürkén, unalmasan. A könyv, amelynek magyar fejezeteiben hemzsegnak a tévedések, *Henryk Dembiński 1791–1864* címmel 1984-ben jelent meg a Nemzetvédelmi Minisztérium (MON) népszerű-tudományos életrajzi sorozatában. Igaz, a litvániai visszavonulásnak egy brosúraszerű feldolgozása már 1877-ben napvilágot látott, de Jan Stalla-Sawicki professzor felületes művecskéje inkább napi politikai célokat kívánt szolgálni. Dembińskit, a kiváló partizánvezért állította a lengyel ifjúság elé példaképül. Ehhez persze legnevezetesebb tettét is fel kellett értékelnie: így lett litvániai visszavonulása az európai hadtörténetnek is egyik „leggyönyörűbb és legérdekesebb” epizódja.

Dembiński rideg, nyers, elutasító, kiszámíthatatlanul indultatos természetével mindig távol tartotta s taszította magától közvetlen környezetét. Ezt nemcsak a vele szemben elfogultnak mondható Görgei tanúsíthatja, hanem a honfitársát tisztelő, de ítéleteiben objektivitásra törekvő Józef Wysocki tábornok s a Dembiński iránt rokonszenvvel viseltető történetíró, Horváth Mihály püspök, a Szemere-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere is. Ítéletük színárnyalataiban nem különbözik a lengyel kortársakétól, az 1831-es szabadságharc szereplőitől.

A meglepő azonban az, ahogyan ő a saját írásaival feltartóztatja a hozzá közeledőt és az őt megérteni próbálót. Dembiński ugyanis a grafomániások szenvedélyével mindent megmagyaráz, de oly bőbeszédűen, hogy a róla való gondolkodásra ne maradjon tér és idő. Ő a tévedhetetlen, igaza csak neki lehet. Ugyanakkor valóban bátor katonavolt. És tett valamit, amivel kivívta a világ csodálatát. Ez a tett egy, az alkatának és szellemének megfelelő visszavonulás volt. Az adott helyzetben az egyetlen, amit tehetett, ami akkor és ott, 1831. július 10-én küldetészerűnek bizonyult. És Dembiński később soha ilyen jól fel nem mérte a helyzetet, mint akkor. Az ő kései drámája az, hogy

e sikeres visszavonulás számára – és a lengyel meg a magyar történelem számára is – tragikus csapdahelyzetet teremtett. A történelem vákuumhelyzete – hírnevének következtében – olyan magasba szippantotta őt, ahol nem tarthatta magát. Így lett rövid életű lengyelországi fővezérsége idején (1831. augusztus 11 – 19.) egyik óráról a másikra „új lengyel Heródes” s „a nagy visszavonulások hőse”. De erről mit sem tudott Kossuth, aki őt Magyarországra hívta.

E bevezetőből is kiderülhet, hogy Dembiński sokkal érdekesebb figura annál, mint hogy csak annyit tudjunk róla, amennyi erzsébetvárosi utcanév-tábláján olvasható. Életének históriája egy a lengyel történelem egyszerre letragikusabb és legfennköltebb szakaszával. Születése után pár hónappal, 1791. május 3-án hirdetik ki a lengyel reformországgyűlés, az ún. Nagyszejm közel négy éven át tartó munkálatainak eredményét összegző alkotmányt. A május 3-i konstitúció modern nemesi-polgári állammá akarta átalakítani a szomszédai – Oroszország, Poroszország és Ausztria – által részben már felosztott és létében szüntelenül fenyegetett államot. Az alkotmányt – kicsit puccsszerűen – megszavazó sejm követői között ott található Henryk korszerű hazafias elveket valló apja, Ignacy Dembiński is mint a Krakói vajdaság képviselője.

Az alkotmánnyal szemben az „aranyszabadság és a nemesi demokrácia védelmében” Targowicában zászlót bontó reakciós tábor küldöttjei segítségért kilincselnek II. Katalin cárnő pétervári udvarában. (Ez valójában az orosz uralkodó kérésére rendezett színjáték volt.) Voltaire felvilágosult levelezőpartnere, aki évtizedek óta meghatározó befolyással van mindarra, ami a „Két Nemzet Köztársaságában”, azaz a lengyel–litván államban történik, „invitálás” nélkül is menne, de így térségünk históriájának közelmúltjából is jól ismert feltételt szab: hívják be őt hivatalosan.

A „behívás”, a „segítségnyújtás” a cári külpolitika jól ismert fogalmai. I. Miklós cár szívesen vette volna, ha a beavatkozását sürgető Ferenc Józsefen kívül a Bécshez hű magyar aulikus körök is hivatalosan segítséget kérik. Erre történt is elvetélt kísérlet Pozsonyban. (Ha véletlenül sikeres, elképzelhető, micsoda agytornára kényszerültek volna 1956 után történészeink.)

A segítségnyújtás ürügyén II. Katalin cárnő 1792 tavaszán 100 000 fő hadsereggel lépi át a Nemesi Köztársaság keleti határait. A követ-

kezmény: a lengyel–litván állam újabb részleges felosztása 1973-ban. Az alkotmány és a régi határok helyreállításáért 1794-ben kirobbant Kościuszko-szabadságharc leverése után egy évvel szomszédai kiradírozták Lengyelországot Európa térképéből.

A Dembiński családot a lengyel történelem minden idegrándulása létében rázza meg. Birtokukat 1794-ben – megtorlásul – felperzselik a kozákok. Dembiński egyik bátyja, Kasper a lengyel légiók híres parancsnokának, Dąbrowski tábornoknak 1807-es pomerániai hadjáratában kapott sebeibe hal bele, a másik fivére, Jan Szmolenszk bevételenél esik el 1812-ben, a harmadik, Wacław egy évvel később a hanauai csatában kap halálos sebet. És mintha az ő áldozataikért Henryket jutalmazná meg a sors...

Henryk a lengyel–litván állam végleges felosztása után osztrák alattvaló lett. 1806-ban két fivérével együtt a bécsi Hadmérnöki Akadémiára iratkozik be. Nem volt különösebben jó tanuló: matematikából a leggyengébbek közé tartozott. Csak a stratégia érdekelt: órákat töltött el rezzenetlenül a térkép fölél hajolva. Amikor 1809. április 6-án Ausztria hadat üzent Franciaországnak, s a Napóleon szövetségében álló lengyel törpeállamba, a Varsói Hercegségbe is betört, a lengyel hallgatók, visszautasítva a tiszti kinevezést, szabadságot kértek. Henryk hazatérőben belépett a Varsói Hercegség 5. lovas vadász-ezredébe. Szolgálatát közlegényként kezdte. Az ebben a minőségben eltöltött csaknem egy esztendőre élete végéig büszke volt. Lassan kapaszkodott fel a ranglétrán. Ekkor szerzett tapasztalatainak később, mint szervező, nagy hasznát vette.

A Varsói Hercegség hadseregének 1810 tavaszán elrendelt átszervezése Dembińskit is előrelendítette a katonai pályán: főhadnaggyá léptették elő. Az új hadseregnek az 5. lovas vadász-ezred volt az egyik legkiválóbb egysége. Nyolc századparancsnoka közül az elkövetkező években, évtizedekben heten kaptak tábornoki vállalapot. Megjegyzendő: bajtársai körében nem kis meglepetést keltett, hogy az ezredparancsnok, Zygmunt Kurnatowski 1811 elején Dembińskire bízta a betegség miatt átmenetileg felettes nélkül maradt 7. század parancsnokságát. Talán a modora miatt, már ekkor sem örvendett különösebb népszerűségnek. Mindenesetre Henryk e tisztében vett részt az oroszországi hadjáratban.

A francia hadsereg V. hadtestének kötelékében harcoló lengyelek Szmolenszk bevételénél 2000 embert veszítettek. Az 5. lovas vadászrezred tartalékban állva fedezte a rohamozó gyalogságot: a közvetlen összecsapásban nem vett részt. Emiatt az ostrom utáni előléptetés talán meglephette Dembińskit, noha azt visszaemlékezésében természetesnek találta. Így idézi fel kapitánnyá történt kinevezésének körülményeit: a Szmolenszk bevételét követő „harmadik napon délután parancsot kaptunk, hogy sorakozzunk fel a császár előtt, aki jutalmazás végett látogatta meg hadtestünket, s erre akkor ott döbbsentem rá, annyira letaglózott a bánat” (bátyja halála miatt – K. I.) „s ím egyszerre csak az arcvonal elé szólít a császár. »Ki maga?« A válaszom: »Demiński főhadnagy vagyok.« »Ezennel kinevezlek kapitánnyá« – és máris ment tovább, hogy az alacsonyabb rangúakat megjutalmazza, de hirtelen megfordította a lovát, és még egyszer nekem szegezte a kérdést: »Ki vagy?« Arra gondolván, hogy elfelejtette, megismétlem: »Demiński főhadnagy vagyok.« Mire a császár: »Nem, nem. Te kapitány vagy, hiszen az imént léptettelek elő.« Lehet, hogy még magasabb rangot szándékozott adni, ahogy ez ily körülmények közepette szokása volt...”

Demiński azonban sohasem lett őrnagy. Egyből ezredessé avanszál. Igaz, erre az újabb előléptetésre mintegy húsz évet kellett várnia. „Kiemelését” akkor, 1831 telén szervezői sikerének köszönheti majd. Az 1812-es oroszországi hadjárat után is éppen e tehetségével tűnik ki: a Krakó térségében felállított – ezért krakusoknak hívott –, kozák mintára szervezett lovas egység instruktora lesz. De a csatatéren is babért arat. A lipcsei csata másnapján, 1813. október 17-én őt is ott találjuk a megjutalmazottak között. A IV. tartalék lovas hadtestből 150 honfitársával együtt megkapja a Becsületrend tisztí keresztjét. Napóleon ekkor még bízik a győzelemben. Ezúttal hiába. A katasztrofális lipcsei vereség megpecsételi sorsát.

Miután a lengyel hadsereget a visszavonulás során beolvasztják a franciába, Demiński tiltakozásul hátat fordít a frontszolgálatnak. Párizsba rendelik, ahol a Varsói Hercegség helyettes hadügyminiszterének, Józef Wielhorski tábornoknak lesz a segédtsíztje. Így közvetlen szemtanúja lehet Párizs 1814. március 31-én bekövetkezett kapitulációjának.

Dembiński nem követte azoknak a tisztársainak a példáját, akik átléptek az I. Sándor cár pártfogásával és jogara alatt megteremtett s a bécsi kongresszus által nem kis huzavonával elfogadott Lengyel Királyság hadseregébe, amelynek magvát a Napóleonhoz mindvégig hű lengyel hadtest képezte. A Becsületrend lovagja hazatért, s az anyja által rábízott birtokokat igazgatta. E téren is kitűnt szervezőképességével: jó gazdálkodónak bizonyult. S ennek jegyében körültekintően nősült: egykori ezredparancsnokának a lányát, Helena Turnót vette el feleségül. A házasság révén megduplázódtak a Dembińskire bízott birtokok, s ez a módosabb nemesi családok sorába emelte a fiatal házaspárt. Idővel a krakkói piactéren két patinás polgárház is a tulajdonukba került. Helena asszony nem értett a gazdálkodáshoz, viszont rajongott a színházért, s Krakkóban ő vezette a leghíresebb irodalmi szalont.

Dembiński a felesége révén nyert krakkói honosságot. A nevében „szabad”, de a három felosztó hatalomtól nagyon is függő Krakkói Köztársaság számított ekkor a lengyelség kulturális központjának. Mint „vámmentes övezet” a térség csempészcentruma lett. Fennállásának három évtizedében mindvégig gazdasági virágzás jellemezte. Talán emiatt is ruházta fel Józef Mączyński 1845-ben megjelent háromkötetes városismertetésében a krakkói polgárt a következő tulajdonságjegyekkel: „Vidám, fecsegő, tréfás kedvű, vendégszerető, kíváncsi, élelmes és kicsikét lusta”.

E tulajdonságjegyeket számba véve Dembiński elütött a krakkóiaktól. Rá csak a gyakorlatiasságra utaló kíváncsiság és élelmeség érvényes. A kínálkozó lehetőségeket Dembiński is kihasználta: egy társával bérbe vette a városi lutrit, s a vállalkozás jövedelmezőnek bizonyult.

Hősünk – mint a Lengyel Királyságban, a Kielcei vajdaságban birtokkal rendelkező nemes – követe volt a varsói szejmnek. A pénzügyi bizottság munkálataiban vett részt. Egy ideig a radikális nézeteket valló ellenzéki követekkel is kapcsolatot tartott, de idővel a rá jellemző indulatos szenvedéllyel fordult ellenük. A mérsékelt társadalmi reformok híve volt.

A döntő fordulatot Dembiński életében is az 1830. november 29-én kirobbant varsói „revolúció” hozta. A kortársak forradalomnak hívták a hadapródok kirobbantotta felkelést. A lengyel történészek máig

vitatkoznak róla, volt-e értelme 1830 őszén I. Miklós cár ellen fordulni, hiszen a Lengyel Királyságnak – az 1820-as évek gazdasági fejlődését számba véve – minden esélye megvolt arra, hogy iparilag a cári birodalom meghatározóan legfejlettebb része legyen, kulturálisan pedig eleve az volt.

Tény, hogy a „fiatalok” által kirobbantott felkelés élére került vezetők nagy része, a Lengyel Királyság magas állású katonatisztjei és hivatalnokai kényszerből vállalták el a felkínált posztot, és politikailag nyaktörő mutatványnak bizonyult, ahogy lojalitásukkal I. Miklós cár és lengyel király mellett tüntettek, s úgy állították be, hogy a felkelés pusztán Litvániának, Volhíniának, Podóliának és más egykori kelet-lengyel területeknek a Lengyel Királysághoz való csatolásáért robbant ki. E tartományok visszaadására egyébként még I. Sándor cár tett ígéretet az 1810-es évek derekán.

A Lengyel Királyságot az 1820-as évek első felében fokozatosan rendőrállammá züllesztő Konstantin nagyhercegnek – aki 1825 decemberében öccse, Miklós javára lemondott a trónról –, felesége, a lengyel Joanna Grudzińska mellett, akiért még a hitét és nemzetiségét is kész lett volna megváltoztatni, egy gyengéje volt: a hadsereg. A Lengyel Királyság hadserege kiképzettségének, felszereltségének színvonalát tekintve felülmúlta az orosz. Létszámát illetően természetesen jóval alatta maradt: 1830 decemberében 55 000 főt számlál. A felkelt Lengyel Királyság számára így létkérdés volt a hadsereg létszámának növelése.

Henryk Dembińskit, aki a Miechówi járás felkelést támogató iratát 1830. december 10-én Varsóban az Ideiglenes Kormánynak átadta, megbízták a Krakkói vajdaságban szerveződő mozgó nemzetőrség parancsnokságával. A rábízott feladatnak az ismét szolgálatba lépő kapitány fényesen megfelelt: a nemzetőrséget rövid időn belül fegyelmezett katonasággá alakította át. Energikusságát jellemzi, hogy az alája rendelt egységek létszáma már 1831. január elején meghaladta a területre kiszabott limitet. Arra vonatkozóan is elfogadható javaslatot tett, hogy a nyugállományból újból szolgálatba lépő tisztek ne csupán egykori anyazredüket gyarapítsák, hanem a nemzetőrség szegényes tisztikarát is.

Dembiński nem csupán kiváló szervezői képességével hívta fel magára a figyelmet, hanem az Ideiglenes Kormánynak beadott, szentségtö-

rőnek tetsző tervével is. 1831 januárjának második felében ugyanis azt javasolta, hogy a felkelést haladéktalanul terjesszék ki az orosz birodalom nyugati tartományaira, az egykori lengyel–litván állam keleti területeire is. A merész, bár többnyire az irrealitás határait érintő és áthágó tervek gyártása ettől kezdve Dembiński meghatározó vonásai közé tartozik. Egy másik, politikai nézeteit leleplező tulajdonsága is ekkor válik nyilvánvalóvá: mániákusan gyűlöli, egyenesen a lengyel ügy elárulóinak tartja a radikálisokat. Ez annak kapcsán derül ki, hogy Varsóban meg akarják nyerni: lépjen be a Hazafiak Társaságába. Az eset leírása kapcsán bepillantást nyerhetünk Dembiński társadalmi–politikai elképzeléseibe, amelyek nem különböztek az 1830/31-es lengyel szabadságharc törzstisztjeinek nézeteitől.

„A Társaság különböző módon hatott az elmékre – írja Dembiński a Hazafias Társaságnak a Honoratka kávéházban tartott egyik esti rendezvényéről. – Az énekesek helyét egykettőre azok foglalták el, akik az asztalokat dobogóknak tekintve szónokoltak az emberi jogokról (sic! – o prawach człowieka), s akik a függetlenségért folyó nemzeti szabadságharc tiszta és nemes ügyét szociális forradalomká akarják változtatni, s ezzel viszályt szítani társadalmunk különböző rétegei közt; ezen elvek minden békés ország számára pusztítóak, s még pusztítóbbak akkor, amikor erőfeszítéseinket egy célra kell összpontosítanunk. Ehelyett bizalmatlanságot keltenek, az arisztokráciáról vitáznak, mely Lengyelországban nem létezett, hacsak nem a nemességet értették rajta, azt, amely pedig életét és javait mindig kész volt feláldozni, s a nemzet tömegeinek mozgatórugója volt. Távolítsátok el csak a közcsелеkvés színhelyéről – s Lengyelország megszűnik létezni.”

A lengyel–orosz háború kitörése után Dembiński 1831. február 14-én kiűrti szervezési sikereinek színhelyét, Kielcét. Józef Dwernicki tábornok ezen a napon vívja a lengyel szabadságharc első – győztes – csatáját, mintegy ötven kilométerre tőle. 1848 őszén Dwernicki neve is szerepel a Magyarországra hívandó lengyel generálisok listáján. Dembiński neve azonban már február derekán ugyanolyan ismert volt a lengyel vezérkarban, mint Dwernickié, s pár hónap múlva hadvezéri hírnevével is fölébe nő.

Dembiński tiszti pályája Jan Skrzynecki tábornok pártfogásának köszönhetően ível meredeken magasba. Az 1831. február 25-én és 26-án Varsó előterében vívott véres csata után (az oroszok ebben az egy ütközetben több embert veszítettek, mint tizennyolc évvel később a magyar hadszíntéren összesen), amelyben a cári haderőt feltartóztatták s a Varsó bevételére tett kísérlet felújítására bonyolult átkaroló hadműveletre kényszerítették, Jan Skrzynecki személyében új fővezér került a lengyel csapatok élére. Kiválasztása végzetesnek bizonyult, mivel tolakodó becsvágya többszörösen felülmúlta tehetségét. De mit lehetett tenni, ha az ismertebb generálisok közül senki sem akart a súlyosan sebesült Józef Chłopicki helyébe lépni? Skrzynecki beleegyezését ugyanolyan megkönnyebbüléssel fogadták, mint majd Dembińskiét 1849. július 31-én, a szegedi haditanácson abba, hogy a déli csapatok fővezérségét átvegye.

Az ismeretlenségből előlépett Skrzynecki tábornok bevezetőül átszervezte a lengyel hadsereget. Henryk Dembiński a tartalék lovas hadtest I. dandárának lett a parancsnoka – ezredesként. Skrzynecki jóvoltából egyszerre két magas rangot ugrott át. Ennyire megéreztek volna egymásban a rokon lelkületet? Ami furcsa, a főparancsnok Skrzynecki a későbbiek során is igyekezett megnyerni pártfogoltja barátságát, Dembiński azonban vele szemben is következetesen zárkózott maradt.

A lengyel tavaszi hadjárat katonai diadalait haditerveivel megalapozó Ignacy Prądyński tábornok mind Skrzynecki, mind Dembiński hadvezéri képességeiről lesújtóan nyilatkozott. A korabeli európai köztudatba ennek ellenére éppen Skrzynecki és Dembiński vonultak be az 1830/31-es szabadságharc hőseiként. Ezt Skrzynecki a lengyel hadsereg 1831. március 31-én és április 10-én aratott győzelmeinek, Dembiński pedig sikeres nyári litvániai visszavonulásának köszönhetette.

1831. március 31-én a szalmával felszórt varsói hídon átkelt lengyel hadsereg szétverte a város figyelésével megbízott V. orosz hadtestet. Az aznap vívott két ütközetben a cári csapatok – mondhatni – napóleoni méretű vereséget szenvedtek. A kettős győzelem ennek megfelelő visszhangot keltett Európában.

Dembiński a második ütközet utolsó szakaszában vett részt. Dandárja ekkor fergeteges rohammal két ellenséges gyalogezredet vert

szét. Mivel Skrzynecki lemondott az ellenség energikus üldözéséről, az V. hadtest maradványai megmenekültek, s a bonyolult manőverrel a Visztulán átkelni készülő orosz főhadssereg is lélegzetvételhez jutott. Az orosz hadsereg főparancsnoka, Ivan Gyibics altábornagy számba vehette az új helyzet diktálta feladatokat. Ezek fokozatos megoldása azt jelentette, hogy a kezdeményezés apránként átcsúszott az ő kezébe.

Skrzyneckiről mindinkább kiderült, hogy kerüli a döntő ütközetet, s már az ellenség egy-egy határozottabb hadmozdulata is megtorpanásra, visszahúzódnásra készteti. Hogy ez a passzivitás milyen veszélyes helyzetet teremthet, azt Dembiński megtapasztalhatta a saját bőrén. Miután április 17-én Skrzynecki Kufléwónál sorsára hagyta őt, dandárjával több órán át feltartóztatta a 3600 emberrel és négy ágyúval támadó orosz elővédet, majd rendben visszavonult. Szerencséjére a kelepccét gyánító Gyibics lemondott a támadó hadművelet folytatásáról.

Dembiński terjedelmes jelentésben óriási győzelemnek állította be a kufléwói összecsapást. Ennek lényegét később emlékiratában egy mondatba sűrítette: Dembiński megmentette a hadsereget! Skrzynecki vezérkari főnöke, Prądzyński tábornok a jelentést a valóságnak megfelelően átszerkesztve tette közzé a lapokban. Dembiński – Szyndlerrel idézve – „ezt leplezetlen felháborodással fogadta, s mint ez természetből fakadt, azonnali választra ragadtatta magát”. Azaz saját jelentését a fővezér előzetes hozzájárulása nélkül közölte a lapokban. Skrzynecki e fegyelmetlenségért megintette ugyan, de ezzel párhuzamosan javasolta a Nemzeti Kormánynak, hogy léptesse elő őt tábornokká: „Rátermettsége és áldozatkészsége alapján rászolgált e rangra, hogy parancsolhasson azoknak, kik idősebbek nála, mert felkészültsége méltóvá teszi e posztra” – összegezte újbóli javaslatában. Korábbi, március 31-én kelt felterjesztését a Nemzeti Kormány azzal az indokkal vetette el, hogy Dembiński nemrégiben avanszált kapitányból ezredessé.

Az április 29-i előléptetés nem használt különösebben Dembiński hírnevének, mert azt társai a közte és Skrzynecki között kialakult barátságnak, az ebből fakadó protekciónak, mintsem katonai érdemének tulajdonították.

Május első felében Prądzyńskinak sikerült rávennie Skrzyneckit, hogy derékhadával forduljon a Varsótól északkeletre táborozó cári gár-

dahadtest ellen. Ügyes mozdulatokkal sikerült Gyibics hadtestét egy ideig félrevezetni. Az új hadjárat azonban Osztrolenkánál ért véget, mert a lengyel hadsereg ugyan két ízben is bekerítette a Mihály nagyherceg által vezetett gárdahadtestet, de Skrzynecki egyetlen alkalommal sem engedélyezte a támadást. A hadjáratot amolyan békés menetgyakorlatnak tekintette, amelynek során a lengyel csapatok a Királyság határáig kísérték a Prądyński tervei szerint felszámolásra ítélt gárdahadtestet. Míg Skrzynecki a határ felé bandukolt, Gyibics erőltetett menetben Osztrolenkának tartott, hogy visszafordulásra kényszerítse a lengyel hadsereget, s egyszersmind el is vágja az útját Varsó felé.

A május 26-án vívott osztrolenkai csatában Dembiński hadteste nem vett részt, noha jelen volt az ütközet helyszínén. Dembiński azzal a javaslattal jelentkezett Skrzyneckinél, hogy a közeli Łomžában álló hadosztályt, amelyben szolgált, rendelje Litvániába. Mintegy mellékesen hosszan értekezett felettesének, a hadosztályt vezető Antoni Giełgud tábornoknak tehetetlenségéről és tehetségtelenségéről. Szerényen ő pályázott a helyére. Skrzynecki tábornokot azonban vonzották a hozzá hasonlóan határozatlan tábornokok, ráadásul egy időben együtt szolgált Giełguddal, így végül is elzárkózott Dembiński kérése elől. Dembiński – mit tehetett mást – sértődötten félrevonult, és egy segédtisztjének kíséretében, mintegy kakasülőről nézte végig a Skrzynecki által kapkodva, ügyefogyottan vezetett csatát.

Micsoda fintora a történelemnek: a jelenet tizennyolc év múlva megismétlődik. 1849. augusztus 9-én ugyanígy duzzogva szemléli majd a Temesvárnál vívott csatát. Ott az egész világon kívül az őt parancsnoki tisztében felváltó Bemre neheztel majd, s Władysław Bentkowski visszaemlékezése szerint dühíti, elkaseríti, amikor a csata az első órákban győzelemre áll. Osztrolenkai fellépéséért azonban elismeréssel adózik Bemnek, aki a hadsereg mellékszereplői közül lép a szín közepére, s lovas ütegével feltartóztatja, megzavarja, óvatosságra kényszeríti Gyibics tábornok mind nagyobb teret nyerő seregét.

A Bem által bravúrosan levezetett végjátéknak köszönhető, hogy Skrzynecki éjjel tizenegy körül seregének roncsai közt, de még a csatatéren tarthatott haditanácsot. A hadjárat során először mutatkozott határozottnak, másnap folytatni akarta az ütközetet. Csak akkor állt el

szándékától, amikor felhívták rá a figyelmet, hogy nincs mivel: seregét tönkrevették. Ekkor kétségbeesett. A homlokát övező cserkoszorúról egyszerre hulltak le a fényüket veszített levelek. Legjobb gyalogezredeiből jó, ha egy-egy századot össze lehetett szedni. Az elmúlt másfél év során először volt oka a kétségbeesésre.

Dembiński volt az egyetlen határozott s kivitelezhető tervvel előálló tábornok: vonuljon Giełgud hadteste Litvániába. A pár órával azelőtt megtett javaslat most az éjféli baljós csendben megismétlődik. Skrzynecki kapva kap rajta. Hátha sikerül a kormánynak és a szemnek úgy beállítani az osztrolenkai operációt, hogy annak egyetlen célja volt: az, hogy utat nyisson Giełgud hadteste előtt Litvániába. És ez sikerült! Skrzynecki azonnal kiadja a parancsot Giełgudnak, hogy „vonuljon Litvániába”, s „a körülményeknek megfelelően működjék”. Prądyński volt az egyetlen, aki tiltakozott a parancs ellen, mondván, hogy ez a hadosztály biztos pusztulását jelenti. Skrzynecki azonban ügyet se vetett rá, hanem egyetlen mondatot kanyarított egy papírlapra: „Giełgud tábornok Litvániába vonul – azoknak a szóbeli utasításoknak megfelelően, amelyekkel Dembiński tábornok ellátja.” A későbbi események bizonyossága szerint: mintha Dembiński ebből arra a következtetésre jutott volna, hogy a vállalkozásnak valójában ő a vezetője.

A litvániai hadjárat célja elvileg az volt, hogy a tavasz folyamán kirobbant helyi felkelések erősítésére a szétszórt partizáncsapatokból reguláris egységeket szervezve az országot megtisztítsák az orosz hadaktól, s így a Lengyel Királyság területén operáló cári főhadssereg legfontosabb utánpótlási útvonalait elvágják.

Antoni Giełgud tábornok több kisebb egységgel megerősített hadteste 12 000 embert és 26 ágyút számlált. A hadjárat a kezdeti sikerek után tökéletes kudarcot vallott. A dilettáns hadvezetéssel jellemezhető katonai vállalkozás magasan kiemelkedik az 1830/31-es szabadságharc számos szerencsétlen operációja közül. Giełgud tábornok, Dembiński tábornok és Sierakowski ezredes külön-külön többfrontos harcot vívtak a hadtest tényleges irányításáért. A tehetségét Litvániában is többször bizonyító hajdani napóleoni könnyűlovas, Dezydery Chłapowski tábornok sokáig szóhoz sem jutott a társaságban. Akkor sem hallgat tak rá, amikor – átmeneti megoldásként – Giełgud vezérkari főnökévé

nevezték ki. Mire kinevezték a litvániai csapatok tényleges parancsnokává, a hadtest nagyobb része – vele együtt – átszorult Poroszországba és letette a fegyvert.

A fegyelmezetlenség először szétforgácsolta, majd tönkretette a litvániai hadtestet. Az, hogy a különböző egységek összhang nélkül, egymásnak ellentmondó parancsok között vergődve „működtek”, eleve kudacra ítélte a litvániai hadműveletet. Arcpirító bizonyítéka ennek a Vilna ellen intézett támadás – amelynek sikerében oly biztosak voltak a lengyel vezérek – könnyű visszaverése.

A lengyel hadtörténeteszek egy része voltaképpen Dembińskit tartja felelősnek a hadtest zömének kapitulációjáért. Giełgud a vilnai balsiker után Kiejdanyánál akarta áttörni a Lengyel Királyság felé vont cári kordont. Ha ez sikerül, az egész hadtest előtt megnyílik az út Varsó felé. E tervnek megfelelően utasította Dembińskit, hogy vonuljon a Kiejdany közelében fekvő Szatyba. Dembiński azonban sokkal nagyszabásúbb tervet ötlött ki. Ő széles frontot alkotva, mintegy a Dvina vonalát követve kelet, délkelet felé akart visszavonulni, hogy így, amerre megy, felkelést szítson Fehér-Oroszországban és Ukrajnában. Vonakodásának következményéről Chłapowski így ír: „Mivel Dembiński nem jött, Giełgudnak nem volt elég ereje, hogy a Kownából (Kaunasból) kimozduló és Kiejdany felé nyomuló oszlopot megtámadja. Vissza kellett vonulnia.” A parancs elszabotálásáért Dembińskit nem érte semmiféle szemrehányás. Nem csoda, hogy Dezydery Chłapowski ezzel kapcsolatban a következőket jegyzi meg emlékiratában: „Giełgud parancsait senki se vette figyelembe.” Dembiński persze éppen az ellenkezőjét állítja írásaiban: azt, hogy mindig békességre, harmonikus együttműködésre törekedett vele. Ő, Giełgud nem tartotta tiszteletben az „önállóságot”. Az „önállóság” egész életében kulcsszava volt Dembińskinek. Az ehhez való jogot kizárólag önmaga kiváltságának tekintette, ennek nagytólencséjén keresztül nézve a július 7-ről 8-ra virradóan Szawlénél elszenvedett csúfos vereségről is elmondható: Dembińskit terheli érte a felelősség. Ő volt ugyanis az, aki a megbeszélrt idő előtt, önkényesen rendelte el a támadást, hogy ezzel Giełgudot kirekessze a biztosnak remélt dicsőségből. Végeredményét tekintve ez a vereség pecsételte meg a hadtest sorsát.

Lenyűgöző az a tehetség, ahogy írásaiban Dembiński a vereséget találni tudja. Remek stílusérzékére vall, hogy beszámolóját elemezve az olvasó meg van győződve róla, voltaképpen győzelmi jelentést olvas. Csak a diadalt lezáró visszavonulás kinyilatkoztatott ténye döbbsenti rá a valóságra. Ez azonban mindig mások hibájából következik be, s Dembińskinek a kudarc újabb dicsőséget hoz.

Az ilyen jellegű dicsőség egyetlen esetben felel meg a valóságnak. Éppen Szawle után. Ekkor, a július 10-én Kurszanyban tartott haditanácson a litvániai sereget három kisebb hadtestre osztották. Dembińskié 3849 embert számlált. Még aznap megkezdte „a hosszú menetelést” – ahogy ő, Dembiński mondta: „a becsület egyetlen útján”. A litvániai sereg másik két része néhány nap múlva, július 15-én kénytelen volt üldözői elől porosz földre menekülni és letenni a fegyvert. Dembiński huszonöt napig tartó erőltetett menet után, számos kordont áttörve, sikeres utóharcot víva, augusztus 3-án Varsó közelébe ért, s másnap bevonult a városba.

A szabadságharc utolsó szakaszában annyi balsiker után a varsóiaknak felemelő érzés volt látni a rongyosan, de diadalmasan masírozó lengyel sereget, a több száz hadfoglyot, köztük Panyutyin tábornokot. Igaz, őt a Dembińskihez csatlakozó Samuel Różycki ezredes partizáncsapatá fogta el. Panyutyin egyébként még menet közben tudomására hozta Dembińskinek: egy lyukas garast sem ad a vállalkozásáért, biztos benne, hogy nem tudja áttörni a Varsót övező orosz kordont. Csalatkoznia kellett. De tizennyolc év múlva majd törleszthet: mint a Haynau támogatására rendelt orosz hadtest parancsnoka Szeged és Temesvár között üldözője lesz Dembińskinek.

Meg kell jegyezni, hogy Dembiński a visszavonulás során is folyósította katonáinak a zsoldot, a lakosságnak bőkezűen fizetett a rekvirált élelemért, s a sebesült, beteg katonákat magával vitte, vagy biztonságba helyezte.

Varsóban egyszeriben Dembiński lett a legnépszerűbb ember. Az éljenző polgárok mellett a szejm radikális nézeteiről híres képviselője, Wincenty Niemojewski is, akit egyébként Dembiński ki nem állhatott, rajongó elismeréssel fogadta őt: „Tábornokom, mint Róma köszöntötte a cannaei csata után hazatérő harcosait, úgy köszönt

téged Varsó; visszaadtad a hitvesnek férjét, az anyának fiát, a honnak reád bízott bajnokait.” A szejm is díszülésen fejezte ki elismerését Dembińskinek és katonáinak.

Ennek fényében természetes, hogy az állandóan retiráló Skrzynecki helyébe – aki puskalövés nélkül hagyta, hogy a kolerában elhunyt Gyibics helyébe kerülő Paszkevics tábornagy vezette orosz fősereg a porosz határ közelében átkeljen a Visztulán, s hatalmas félkört téve északnyugat felől nyomuljon a főváros felé – a szejm és a Nemzeti Kormány augusztus 11-én Dembińskit nevezte ki fővezérnek.

Amikor az új vezér fogadkozva, hogy döntő csatát vív, elfoglalta posztját, a lengyel sereg mindössze negyven kilométerre táborozott Varsótól. Miután Dembiński biztosnak érezte kezében a fővezéri pálcát, nem tett mást, mint Skrzynecki, s három nap múlva, augusztus 14-én elrendelte a visszavonulást.

Energikusnak a retiráda mellett egy tekintetben mutatkozott: a leghatározottabban le akart számolni vélt politikai ellenfeleivel, holott litvániai dicsősége után mindenkit megnyerhetett volna magának. Mániákus dühvel fordult szembe a baloldalt megtestesítő Hazafias Társasággal. Ugyanaz a Niemojewski, aki Dembińskit római triumfátorként köszöntötte, alig tíz nappal később már „új lengyel Heródesnek” titulálta. Minden jel arra mutatott, hogy Dembiński a főparancsnokság mellett politikai teljhatalomra törekedett. Miért? A kérdésre Szyndler igyekszik választ adni: „Valószínűleg elhitte, hogy képes kezébe venni a szabadságharc sorsát. Túlzott becsvágya és önbi-zalma képtelenné tették a józan helyzetértékelésre. A fővezéri poszt utat nyithatott neki a diktátorsághoz, amelyre törekedett. Úgy vélte, ha egy kézben összpontosítja a katonai és a polgári hatalmat, képes a katonai sikerre, s a szabadságharc bukásának rémképét, legalábbis, odébb-odébb tolni.” Szyndler mindehhez összefoglalóul hozzáteszi: „Ehhez a szerephez természetesen, mint a későbbi események bizonyítják, nem nőtt fel.” Önértékelési zavarát jól jellemzi a történelemből egyébként ismert kinyilatkoztatás: „Egyedül én vagyok képes megmenteni a hazát.” (Perczel Mór hasonlóan magabiztos kijelentését majd tizennyolc évvel később a szegedi haditanácson Dembiński szarkasztikus mosollyal nyugtázza.)

A fővezér szerencsétlenségére a hasonló becsvággyal megáldott vagy megvert, de nála ravaszabb és intrikusabb Jan Krukowiecki tábornoknak, Varsó egykori katonai helytartójának a személyében kemény ellenlábasra talált. Kettejük küzdelméből az utóbbi került ki győztesen; ő lett a kormány teljhatalmú elnöke. Augusztus 19-én kelt levelében az alábbiakat közölte Dembińskivel: „A nemzeti haderő főparancsnokságának tiszte alól ezennel felmentem.”

Döntését nem kellett különösképpen indokolnia, mivel Dembiński – magabiztos fogadkozása ellenére – augusztus 17-én a Varsót nyugatról övező foghíjas sáncrendszer mögé vonult vissza. Fővezérségének egy hete alatt csupán az augusztus 15–16-i varsói népmegmozdulás letörésében mutatkozott határozottnak. A tömeget éppen a tehetetlen hadvezetés és kormányzás elleni elkeseredettség és düh tüzelte a vizsgálati fogságban tartott kémek és árulással gyanúsított tisztek ellen. Pár órára az utca népe uralta a várost. Indulatának harmincnégy ember esett áldozatul. A megtorlás során Krukowiecki tábornok öt embert lövetett agyon. Közben a város körül nyugatról bezárult Paszkevics gyűrűje. Minél inkább közeledett a vég, annál jobban kapkodott a vezérkar.

Varsó szeptember 6–8-i ostroma során Dembiński irányította a 14 000 főt számláló legerősebb hadtestet – a litvániai visszavonulás során tanúsított határozottságával. A város közvetlen védelmében játszott szerepéért neki nem kellett az emigrációban magyarázkodnia. Szemére csak azokat az órákat vethették, amelyek során Varsó feladásának feltételeiről tárgyaltak. E tárgyalásokból Dembiński sem akart kimaradni, sőt, teljes energiával vett bennük részt. De itt is Krukowiecki tábornok akarata győzött.

A főváros feladása után a lengyel hadsereg még egy szűk hónapra át tartotta magát a Lengyel Királyság északi térségében. Dembiński ekkor is többször előállt azzal a tervvel, hogy vonuljanak Litvániába. Haditervei között Litvánia valamiféle olyan mágikus tér volt, mint Napóleon számára India. Aki Litvániát birtokolja, legyőzi Oroszországot – sugallta Dembiński. Aki Indiát meghódítja, az Angliát kényszeríti térdre – hirdette Napóleon. A lengyel hadsereg végül négyheti szárnalmas tétlenkedés után átlépte a porosz határt, és letette a fegyvert. Így tehát Dembiński is csak oda jutott, mint a nép-

szerű Dezydery Chłapowski, akiről azt terjesztette, hogy a kursanyi haditanács után nyílegyenesen futott Poroszországba.

Henryk Dembiński sorsa hamarabb elrendeződött, mint tábornoktársaié. Rövid időn belül útlevelet kapott, és az oroszok által átmenetileg megszállt Krakkó közelében, az Ausztriához tartozó Podgórzében húzódott meg. Némi huzavona után a felesége is átköltözhetett hozzá. Rövid együttlétük gyümölcse: két fia és két leánya után újabb kislánya született.

Dembiński, noha orosz-lengyelországi birtokait elkobozták, Krakkóban, az önállóságát ezután még másfél évtizeden át őriző városállamban letelepedhetett volna. Ő azonban, miután a húszas években bebizonyította, hogy jó gazdálkodó, a nagy nemzetközi és hazai visszhangot verő litvániai visszavonulása által pedig, hogy tehetséges katoná, az emigráció fölnyíló sorompójának árnyékában politikai babérokra pályázott. Egyébként érthetetlen, hogy különösebb külső kényszer nélkül miért fordított hátat családjának. Távozását mint a hazáért hozandó kötelességszerű áldozatot mutatta be. Ennek kapcsán is csak azt a mentegetőző kijelentését idézhetjük, amellyel Skrzzynecki elé állt, ha valamilyen parancsát vonakodott végrehajtani: „Noha szeretett feleségemet és gyermekeimet odahagytam a hazáért, az a meggyőződése, hogy...” 1832-ben ezzel nem hozakodhatott elő feleségének, de magát szintén egy jól megindokolt cselekedettel mentette fel erkölcsileg: Franciaországba utazott, s rövidesen az emigráció Czartoryski vezette arisztokrata szárnyának szolgálatába lépett. Pontosabban: az arisztokrata szárnyát tisztelte meg csatlakozásával. Egy ideig ő volt a Hotel Lambert-nek nevezett tábor strasbourg-i ügynöke.

Az 1830-as évek első felében több broszúra, könyv is megjelent Dembiński litvániai visszavonulásáról német, francia, lengyel nyelven. Ezek a memoárszerű munkák hitelesítették Dembińskinek a lengyel szabadságharc idején felkapott nevét Európában. Az emigráns lengyel tábornokok közül tulajdonképpen ő örvendett a legmakulátlanabb tekintélynek: igaz, nem a honfitársai körében. Prądzyński metszően éles, helyenként túlzó kritikával illette tevékenységét: egyszerűen mint a szabadságharc legrosszabb tábornokáról nyilatkozott róla. Chłapowski a rá jellemző tapintattal dicsérve bíralt emlékiratában:

„A litvániai visszavonulás a dicsőségre vált.” Egy fiatal tűzér hadnagy, az emigráció demokrata szárnyának majdani katonai vezetője, Ludwik Mierosławski bántotta őt meg legfájóbban. Azt írta az 1830/31-es szabadságharcot ismertető francia és lengyel nyelvű munkájában, hogy Dembiński „mint megmentő vonult be Varsóba, s mint áruló hagyta el a várost...”

Dembiński tevékenyen kivette részét az emigráció szellemi – kulturális és politikai – életének szervezéséből. Barátságot kötött Mickiewiczssel, volt folyóiratszerkesztő és pártvezér. Fél szemmel azonban mindig figyelemmel kísérte az európai és ázsiai eseményeket, mert minden nemzetközi konfliktushelyzetben Lengyelország felszabadításának forrását látta. Ennek kapcsán nem érthette olyan csalódás, hogy ugyanott ne kezdte volna, ahol abbagyta.

1833 májusában Egyiptomba hajózott, hogy a Törökországgal háborúzó Mohamed Ali seregét megszervezze. Még Marseille-ben kiáltványt intézett honfitársaihoz, hogy kövessék példáját, s ha kell, akár még az iszlámot is vegyék fel tiszti rangjuk megtartása érdekében. Dembiński nagyszabású terveit azonban Egyiptomban komolytalannak tartották, s egy idő után terhesnek érezték a lengyel tábornok jelenlétét. A pénzt, amit kárpótlásul kiutaltak neki, büszkén visszautasította. 1835 nyarán Spanyolországba utazott, hogy a francia hadügyminiszter támogatását élvezve légiót szervezzen az alkotmányért harcoló Krisztina királynő oldalán. Mit sem okult Bemnek két évvel korábban a portugál polgárháborúban ugyancsak légiószervezés során elszenvedett kudarcból. Kiderült, hogy az Oroszországtól távol fekvő Spanyolországban is tartanak Moszkvától, s emiatt Krisztina királynő lemondott arról, hogy seregében lengyel egységek küzdjenek.

Dembiński egyre-másra szötte ábrándos terveit az emigrációban. Arra akarta rávenni a nyugati hatalmakat, hogy Ciprust engedjék át a lengyeleknek, hogy ott készülhessenek hazájuk felszabadítására. Volt idő, amikor a cserkeszek, a kurdok partizánmozgalmának élére akart állni. Komolyan foglalkozott azzal a kérdéssel is, miként lehetne a cári birodalmat belülről megdönteni. Ez utóbbival kapcsolatos elképzeléseiben meghatározó szerepet szánt konspirációval szervezett kis partizán-csapatoknak. Brosúrák adtak ki megszervezésük elveiről, módszereiről.

Kifejtette benne, hogy a jól fölfegyverzett partizánosztagok három feltétellel működhetnek: 1. méltóképpen képviseljék a nemzet ügyét, 2. legyenek önellátóak, 3. minél kisebb saját veszteséggel minél nagyobb hasznot hajtsanak. Irányelvül azt is leszögezte: „A katonáknak nem szabad azt kitűzniük, hogy milyen legyen a nemzet kormányzati formája és berendezkedése”.

Ez utóbbi kitétel nyilván az 1832-ben Párizsban megalakult Lengyel Demokrata Társaság ideológusainak elképzeléseivel szállt vitába, akik azt vallották, hogy a parasztok a jobbágyfelszabadítás puszta hírére százezrével fognak a felkelés kibontott zászlai alá tódulni. Dembiński ezzel szemben leszögezte: „A felkelés vezérének más felhívást, mint a sereg szükségleteit és szervezését érintő napiparancsokat kiadni nem szabad...” Az pedig természetes, hogy minden tábornok önálló, s a másíknak nem parancsolhat. Megjegyzéseiben Dembiński kiemeli a katonák jó ellátásának fontosságát.

Hogy mindezeket Dembiński nemcsak a papír fölött gondolta, az a magyar szabadságharcban kifejtett tevékenysége alatt is tapasztalható. A lengyel tábornok először a prágai szláv kongresszuson, 1848 júniusának első felében találta magát szemben a „magyar ügygel”. Azok közé tartozott – a lengyelek többségével együtt –, aki nemhogy a magyarok ellen agitált volna, hanem éppen mellettük tüntetett, s arra igyekezett rábírní a szerb és a horvát küldötteket, hogy egyezzenek ki velük.

Juliusz Falkowski, aki Kossuth egyik megbízottjaként Dembińskit – Ludwik Mierosławskival együtt – Magyarországra hívta, nálunk ismeretlen memoárjában leírja, hogy az invitálás Teleki László közvetítésével milyen körülmények között zajlott le, Dembiński mely feltétellel fogadta azt el, s Mierosławski miért utasította azt vissza. Az utóbbi kifejezetten szerencse, mivel Mierosławski hadvezéri dilettantizmusa előbb a szicíliai felkelés csapatai élén, utóbb a badeni felkelés katonai irányítása során – a magyar hadszíntértől távol – lepleződött le.

Dembiński magyarországi tevékenysége három szakaszra bontható. Az 1849. január közepső harmadától március elejéig terjedő első szakasz második felében gyakorlatilag ő a magyarországi hadak fővezére. Működésének bevezető fejezetét Borus József kellő részletességgel feldolgozta és ismertette már idézett könyvében. Dembiński magyaror-

szági bemutatkozásával mintegy pontosan összefoglalta augusztus 9-ig tartó tevékenységét. Január 25-én parancsot adott a Cegléd felé sikeres támadást végrehajtó Perczel Mór tábornoknak, hogy vonuljon vissza a Tisza mögé, mert hadtestének egy részével a felső-tiszai frontot kell megerősíteni. A kellenlenül visszahúzódó sereg után még a hidat is felgyújtatta. Perczel természetes reakciója volt, hogy tiltakozásul lemondott a hadtestparancsnokságról.

Schlik a tétovázó Dembińskinek köszönhette, hogy február első felében kisiklott abból a gyűrűből, amelybe őt Kassa térségében Klapka és Görgei hadtestei bezárhatták volna. Klapka így foglalta össze és értékelte Dembiński ekkor kiadott utasításait: „Számítlan parancsot és közlést kaptam, amelyek egymásnak nemritkán ellentmondottak, végül már nem tudtam, mi lehet tulajdonképpen szándéka és célja Dembińskinek (...): láttam, hogy a főparancsnok hadi műveleteinek fő céljai felől magamagával sincs tisztában, s örökös izgatottságban kellett, hogy legyen.”

Klapka utolsó megjegyzésének találó volta éppen a kápolnai csatában bizonyosodott be. Dembiński csak térképen tud nagyobb sereget mozgatni, éles helyzetben nem találja fel magát; és nem azért, mert – adott esetben – a különféle magyar egységek minőségét, tulajdonságait illetően teljesen tájékozatlan volt. Nagyobb hibának számított az, hogy Dembiński, ha a térképen kigondolt, bonyolult és hétpecsétes titokként őrzött haditervébe a gyakorlatban hiba csúszott, azonnal pánikba esett. Ez a külsőleg ügyesen leplezett zavarodottság arra ösztökölte, hogy minél gyorsabban minél távolabb kerüljön eltussolandó vagy tompítandó kudarcának helyszínétől. Egész 1831-es működése másból sem áll, mint visszavonulásból. A döntést igénylő helyzetek előtt Dembiński mindig meghátrált. A szó mindkét értelmében.

Közhely, hogy a honvédsereg a kápolnai csatában megállta a helyét, magatartása az ütközet után is – az oktanul sohasem dicsérő Görgeit idézve – „meglepően jó” volt. Ennek és az üldözést tessék-lássék végrehajtó Windisch-Grätz passzivitásának figyelembevételével szögezi le ugyanő: „Ezért tartottam (...) Dembińskinek nyakra-főre hátrálást előíró utasításait nemcsak indokolatlannak, hanem kereken kimondva, rossznak is.”

Az utolsó minősítésben benne van a következmény sugallása is. A Tisza mögé húzódó Dembiński működésével elégedetlen tisztikar föllázad ellene, s elmozdítja fővezéri posztjáról. A kezdeményező a közhiedelemmel ellentétben nem Görgei, hanem Klapka hadteste. „Senkinek nem volt több oka Dembińskire neheztelni, mint nekem – jegyzi meg Klapka, majd így folytatja: – mert nemcsak hogy szüntelen panaszkodott ellenem a kormánynál, de senkit sem sértett meg annyiszor és oly mélyen, mint engem. Attól az időtől fogva, amidőn engem Schlik erélyes üldözésében hadtestem nagyobb részének viszsztatartásával megakadályozott, Kossuthnál pedig bepanaszolt, hogy Schliket nem üldöztem elég erélyesen...”

Március 5-én a főtisztikar Dembińskit eltávolította a hadsereg éléről. „Ezt a lépést, melyre magunkat elhatároztuk, Magyarország és jövője követelte. Dembińskivel élünkön nem volt üdv, nem volt diadal remélhető” – foglalta össze Klapka.

Dembiński azzal a szándékkal tért vissza Tiszafüredről Debrecenbe, hogy Franciaországba utazik, s élete hátralevő részét fivére emlékének szenteli. Tudjuk, maradt, s Kossuth április derekán Dembińskire bízta „a Galícia felé fekvő megyékben szerteléző magyar seregek főparancsnokságát”. Ezzel veszi kezdetét Dembiński magyarországi működésének két hónapig tartó második szakasza.

A kinevezésben Dembińskinek az a terve is szerepet játszott, hogy csapataival betör Galíciába, és felkelést robbant ki. Ehhez azonban előbb meg kellett volna tisztítani a Felföldet az ellenségtől. Működésének jellemzésére idézzük Bekény János nógrádi vadászparancsnok május 14-én Krakován kelt és Kossuthnak küldött jelentését: „Görgey Ármán őrnagy úrral vadász seregem csatlakozván – sikerült Trencket a hon szélén át Galíciába űzni, Liptó, Árva megyét az ellenségtől megtisztítani; – Azonban az operáció kevés ideig élveztethetett, – mert Vogel Benedekkel egyesülve, Lőcse felől ismét Árvába, s onnan Trencsénbe, Vatinba megérkezvén, Trenck ismét visszajött; s Zsolnánál mind a hárman a Vágon átkeltek, s a Bányavárosoknak irányzanak. – Seregünk csekély volta miatt Görgey őrnagy a Vágon létező hidakat kénytelen volt elégetni, – mert Dembiński Tábornok serege csigakint haladván, főhadiszállása még most is Eperjesen van, – egyedül egy szárnyát tette

át Lőcsére, – s biztosan állíthatom, hogy ha Vogel után sietve vonul, mind Benedek, mind Vogel tábora el van fogva, – a már csak annál fogva is, hogy egyedül Görgey Ármin őrnagy, a fáradhatatlan munkássága által a Matainci kegyetlen meredek szoroson kényszerült az ellenség Farnicára menekülni, – de 600 emberrel 8000-et megfogni képtelenség segély nélkül”.

Jerzy Bułharyn ezredes volt az, aki Dembiński seregében hadosztályparancsnokként szolgált, s május 7-én bevonult Lőcsére. Hat nap után parancsot kapott, hogy vonuljon vissza Eperjesre, és egyesüljön az északi főszereggel. Görgey Ármin Bekény őrnagy által ismertetett mozgásáról a Dembińskihez kritikátlanul lojális Bułharyn is tudomást szerzett. Állítólag már Eperjes felé masírozva. „Útközben vettem Görgey Ármin értesítését, hogy kétezer emberrel és néhány ágyúval Vogel és Benedek tábornokok hátában tartózkodik, s várja, hogy támadást intézünk ellenük. Kár, hogy erről Dembiński korábban nem szerzett tudomást, mert biztos, hogy azonnal megengedte volna, hogy az ellenséget üldözőbe vegyem” – jegyzi meg Bułharyn. Ismerve, hogy Dembiński milyen szerepet játszott Schlik megmenekülésében, korántsem osztható Bułharyn optimizmusa.

Dembiński felföldi tevékenységével maga Kossuth is elégedetlen volt. Ennek kapcsán tőle származik ez a szentenciaszerű kritika: „Dembiński semmit sem tanult 1831 óta, s amit akkor tudott, azt is elfelejtette.”

Jellemző az is, hogy Dembiński május 23-án lemondott az északi sereg parancsnokságáról. Az ok az volt, hogy Klapka az orosz betörés esetére kidolgozott kombinált hadműveleti tervében az északi sereggel is mint az egész részével számolt, holott az csak neki, Dembińskinek tartozott engedelmességgel. Az is jellemző, hogy miután Kossuth és Görgei elfogadják a lemondást, több mint három héten át vonakodik átadni a sereg parancsnokságát Wysocki tábornoknak. Csak június 17-én vesz búcsút kiáltványban a seregtől.

Tagadhatatlan azonban, hogy Dembiński népszerű volt az északi sereg katonái körében. Ezt annak köszönhette, hogy Miskolcon, Eperjesen, Bártfán atyai gondoskodott róluk. Jó szervezőnek, ideális szállásmesternek bizonyult, s ott, ahol határozottnak kellett volna len-

nie, lágyszívűnek. Görgei megjegyzi, hogy a kápolnai csata után gyávaság miatt hiába akarta agyonlővetni az egyik tüzértisztet, Dembiński, a főparancsnok nem engedélyezte az ítélet végrehajtását. Wysocki tábornokot Szegednél egy lengyel ulánus kivégzésében akadályozta meg Dembiński mint a déli hadsereg frissen kinevezett főparancsnoka. Ott azzal mentegetőzött honfitársa előtt, hogy ő még nem lővetett agyon embert. Tény, hogy az 1830/31-es szabadságharcról 1862-ben összeállított monográfiájában hosszú sorokat szentel egy wilkomierzi zsidó polgárnak, akit kémkedéssel gyanúsítva halálra ítélték, s mivel ő nem tett egyértelmű utalást a megkegyelmezésére, felakasztottak. Emiatt harminc év eltelte után is lelkipurdalás gyötörte.

Stratégiai elképzelései Magyarországon nem voltak oly valóságtól elrugaszkodottak, mint a Lengyel Királyságban 1831-ben. Az persze túlzás, hogy a tavaszi hadjárat sikereit magának tulajdonította, s ilyen értelemben számolt be róluk Czartoryski hercegnek, aki egy májusban kelt levelében e szavakkal nyugtázta az európai visszhangot kiváltó győzelmeket: „Boldognak érzem magam, hogy hangot adhatok szívbéli örömömnek és gratulálhatok tábornok úrnak abból az alkalomból, hogy a magyarországi hadi események, mihelyt tábornok uram megérkezett, sikeres fordulatot vettek. Gratulálok ragyogó győzelmeihez.”

Dembiński magyarországi működésének harmadik szakasza a déli hadsereg élén július 30. és augusztus 9. között kifejtett tevékenységét öleli fel. Igaz, már a július 3-i haditanács értelmében a fővezérré emelt Mészáros Lázár főszállásmestere lett, s e tiszteben befolyással volt a Duna–Tisza közére szorult északi hadsereg és a lengyel légión működésére. Az ő májusi haditervének szellemében összpontosították a magyar hadsereget Szeged térségében. Az is ő volt, aki Szegedet Haynau közeledésének hírére augusztus 2-án feladta.

Nincs olyan lengyel történész, aki bírálná Dembińskinek a déli hadsereg élén kifejtett tevékenységét, vagyis a végzetes szeged–temesvári visszavonulást. Mintha Dembiński magyarázkodó emlékiratának idevágó fejezete annyira meggyőző volna. Szyndler kételkedik ugyan benne, de tájékozatlanságában kénytelen mindvégig Eligiusz Kozłowskiak Bemről és a magyarországi lengyel légioról írott monográfiáira támaszkodni, belőlük meríteni. Az a baj, hogy Kozłowski mind a magyar tör-

tételemben, mind az 1848/49-es szabadságharc eseményeiben járatan, s ezért fenntartás nélkül hisz az első meggyőzőbb nem magyar nyelvű feldolgozásnak.

Legfrissebb adalékként idézhetjük Jadwiga Chudzikowskának a temesvári visszavonulást értékelő és igazoló összegzését: „A vesztes szőregi csata után Dembiński parancsot kapott, hogy Aradnál vonja össze erőit, ahol Görgei megérkezése után döntő csatát kellett volna vívni. De Dembiński a feladatot kivitelezhetetlennek tartotta, és Temesváron át Lugosnak fordult, hogy onnan szándéka szerint Erdélybe vonuljon.” Ha a szerző kiteríti maga elé Magyarország térképét, talán elgondolkodott volna azon, hogy miért kivihetetlen parancs ötven kilométert sík, ellenség által nem ellenőrzött terepen megtenni. Nem egyszerűen arról van szó, hogy Dembiński semmibe vette a kormány utasítását – mint tette azt 1831 augusztusában is –, s így a déli hadsereg pusztulásáért elsősorban őt terheli a felelősség? (Még ha magát a csatát Bem vívta is Temesvárnál.)

Az 1849. március 31-én vívott s Piemont számára katasztrofális vereséget hozó novarrai csata után egy fontos parancs nem teljesítése miatt szemrebbenés nélkül agyonlőtték Dembiński 1831-es tábornoktársát, Hieronim Romarinót. Igaz, hogy ő olasz származású volt, de akkor is ez a sors éri a csatavesztés miatt őt terhelő felelősségért, ha történetesen lengyel.

Dembiński a közelebbi Arad helyett a távolabbi Temesvár felé vonult Szőreg alól, s mint utóbb hangoztatta, onnan tovább Lugos felé. Persze azt is felhozta e hadmozdulat megindoklásául, hogy a temesvári ostromsereget magához véve akart Aradra visszatérni... Inkább a lugosi elvonulás korábban megfogant tervének higgyünk. Lugos ugyanis a Törökországba vezető út mentén feküdt, s jóval közelebb Orsovához, mint Arad...

A temesvári vereség után Dembiński az elsők között menekült ki. Sértődötten, hogy nem engedték neki megmenteni Magyarországot. A litvániai visszavonulás után homlokára került babérkoszorú – csodák csodájára – ismét gyarapodott néhány levéllel.

Törökországban nem jutott oly hamar útlevélhez, mint 1831 őszen a Porosz Királyságban. 1851 tavaszáig osztozott a szabadság-

harc katonai és politikai vezetőinek s honfitársai többségének sorsában. Internálása során különféle találmányok kiötlésével foglalkozott. Leírásait egy lepecsételt borítékban örököül hagyta a Portának. A krími háború idején, 1854 júniusában törték fel az egymásba csúsztatott borítékok pecsétjeit, s a leírásokat nagy várakozások közepette fordították törökre. Dembiński azt javasolta a török kormánynak, hogy adják neki bérbe Ciprus szigetét, ahol különleges ágyúk öntésére alkalmas műhelyt tervezett berendezni. Az itt gyártott ágyúk alkalmasak lettek volna olyan lövedékek kilövésére, amelyek a tervek szerint felrobbanásuk után megmérgezték volna a levegőt, s az ellenséges katonák tömeges pusztulását okozzák. A török törzstisztek nagyot hahotáztak ezen a terven. Mi pedig az Öböl-háború idején kesernyén jegyezhattük meg: ezek szerint a vegyi fegyverek egyik kiötlője éppen Henryk Dembiński volt.

Dembiński végül Czartoryski herceg kitartó igyekezetének eredményeként a francia kormány közbenjárására hagyhatta el Törökországot, és térhetett vissza Párizsba, ahol honfitársai nagy tisztelettel köszöntöttek. De az emigrációban magyarországi tevékenysége által gyarapított tekintélye ellenére sem játszott már különösebb szerepet.

Katonai szerepvállalásra utoljára a polgárháborús Észak-Amerikából kapott felkérést. A déli hadsereg szerette volna főparancsnokának megnyerni. Dembiński azonban ezúttal nem állt kötélnek. Ellenkező esetben talán előbb ért volna véget Észak és Dél harca.

„Élete utolsó éveit a feledés teljes homályában töltötte el” – írja Szyndler. 1864. június 13-án hunyt el. Nem érte meg az 1863 januárjában a Lengyel Királyságban kirobbant szabadságharc leverését.

Egy város jelképpé válásának történelmi előzményei

Az 1830/31-es lengyel szabadságharc egész Európában nagy visszhangot váltott ki. Nem kis mértékben lelkifurdalásból. A magára hagyott Dávid harcolt Góliát ellen. A visszhangot a német államokban is, mindenekelőtt Szászországban, meglepően mély együttérzés hatotta át. A hagyományos barátság érzelmi talajából is táplálkozó szolidaritás a magyar politikai és társadalmi élet színterén hatékony mozgósító erővé vált; fogalom lett „a mi lengyelünk”, s a lengyel ügy a megye-üléseken túl a pozsonyi országgyűlésen is napirendre került.

A magyaroknak a lengyelek iránt megnyilvánuló segítőkészsége köz-tudomású volt a korabeli Európában. Giuseppe Mazzini ennek hatására fogalmazta meg a „Köztes Európa” kis népeinek egymásrautas-ságával, kívánatos együttműködésével kapcsolatos elképzelését. Ernst Ottlepp, prágai születésű, de sokáig Szászországban élő német költő *An die Ungarn (Magyarokhoz)* című, tíz szakaszból álló versének refrénje felszólítás: a magyarok siessenek lengyel testvéreik megsegítésére.

Hogy a német irodalom milyen érzékenyen reagált 1831 len-gyel drámájára, a nyomasztó túlerővel szemben vívott küzdelem-re s az alkotmányos Lengyel Királyság felszámolására, azt Bopp Philipp darmstadti író és jogász szellemi vállalkozása bizonyítja, aki *Harfenklänge (Hárfahangok)* címmel már 1832-ben lengyelbarát verseket (*Polenlieder*) tartalmazó gyűjteményes kötetet tett közzé. Tegyük hozzá, hogy Ferdinand Adolf Gregoroviust Magyarország tizennyolc évvel későbbi küzdelme a lengyel szabadságharcra emlékeztette, s 1849-ben *Polen- und Magyarenlieder* címmel német költők lengyelek és magyarok iránti szolidaritását kifejező antológiát jelentetett meg Königsbergben.

Az 1830-as évek magyar költőit az északi testvérnép drámájának átélésén, az általános lengyelbarát hangulaton túl részben német köl-tők versei ihlették meg. Az ő költeményeikből kerültek át verseikbe a lengyel tájakat és a tájakba ivódott eseményeket megidőző olyan

nevek, mint Varsó és a Visztula, a Táttra és a Kárpátok, valamint a korábban ismeretlen Narew és Osztrolenka.

Osztrolenkát Tompa Mihály verselte meg legelőször a magyar irodalomban. Az 1842-ben napvilágot látott *Temetés* című költemény Goethe *Erlkönigin*ének (*Rémkirály*) hatását viseli magán. Második szakaszának bevezető sorai – „Osztrolenka csonthalmos terén/Elborul az éjjel feketén” – szállóigeként élte túl magát a verset. Gaál József verse címében is utal a tartalomra: *Az osztrolenkai tölgy*. Az osztrolenkai csataterén nőtt tölgy magát a legyőzhetetlen lengyelséget jelképezi. Gaál József verse azonban – mint ezt Csapláros István kimutatta – nem eredeti mű, hanem Freimund Pfeiffer *Die Eiche von Ostrolenkas Lechenfeld* (*Tölgy az osztrolenkai holtak mezején*) című versének fordítása. A magyar köztudat számára ismertté, halhatatlanná Osztrolenkát Petőfi Sándor tette *Az erdélyi hadseregben*, amelynek mintegy elő- és utóvédjéül szolgál a verset nyitó és lezáró szakasz, a voltaképpen kérdéssel ötvözött állítás:

*Mi ne győznénk? Hisz Bem a vezérünk,
A szabadság régi bajnoka!
Bosszúálló fénnel jár előttünk
Osztrolenka véres csillaga.*

Tompa Mihály soraiból kiérezhető, hogy Osztrolenka a lengyelekre nézve drámai események színhelye volt. Petőfi szerint e drámában Bem is szerepet, főszerepet játszott. A német irodalom lengyelbarát versei nem szólnak Bemről. Osztrolenka kapcsán a lengyelek önfeláldozó hősiességét a 4. ezred személyesíti meg. Vagyis Osztrolenka egy a 4. gyalogezredel; ennek elesett és életben maradt katonái a lengyelség megtestesítői.

Miként lett Osztrolenka a lengyel história jelképes helységneve, miként lett az lengyel önfeláldozó hősiességet előhívó kulcsszó?

Az új európai rendet kialakító bécsi kongresszuson a Napóleont legyőző európai hatalmak nem kerülhették meg a lengyel kérdést. Mint már szó volt róla, az ifjúkorában liberális eszmékkel kacérkodó I. Sándor cár, akinek rövid ideig a lengyel Adam Jerzy Czartoryski

herceg volt legbefolyásosabb külügyi tanácsadója, tűnt ki leginkább a lengyel ügy felkarolásával. Mintha éppenséggel azt a helyet akarta volna elfoglalni a lengyelek tudatában, ahová az „évszázad embere”, Napóleon neve kitörölhetetlenül beleivódott. A császár azzal ámította a lengyeleket, hogy szétdarabolt hazájukat feltámasztja. Az 1807-es tilsiti békében az 1772 előtti lengyel területek egynolcadán létrehozta a Varsói Hercegséget, amelyet 1809-ben újabb 50 000 négyzetkilométerrel egészített ki. I. Sándor cár a lengyel–litván állam több mint egyhatedén rajzolta meg a Lengyel Királyságot. Így kialakult egy 126 000 négyzetkilométernyi területet magában foglaló államocska, amelyet elvileg csak a lengyel királlyá koronázott cár személye kötött az Orosz Birodalomhoz. Ennek ellenére azt – a lengyeleken kívül – mindenki Oroszország részének tekintette. A Lengyel Királyság európai mércével mérve is példátlanul liberális alkotmánnyal rendelkezett. A kétkamarás lengyel szejmben ellenzéki képviselők is helyet és szót kaptak, lengyel volt az iskola, a hivatalszervezet és a hadsereg. És 1819-ig nem működött cenzúrahivatal! Ráadásul a Lengyel Királyság másfél évtizedét gazdasági virágzás jellemezte.

A helyzet nem bizonyult olyan eszményinek, mint amilyenek a párizsi Mars-mezőn ígérkezett, ahol az addig Napóleon zászlai alatt küzdő lengyel csapatok letették az esküt a cárra, mint reménybeli lengyel királyra. A Lengyel Királyság fölött ugyanis Sándor öccse, Konstantin gyakorolt szinte korlátlan teljhatalmat. Indulatos, kiszámíthatatlan természete miatt hamar meggyűlölték a lengyelek, s véleményük akkor sem változott meg róla, amikor a nagyherceg egy lengyel színésznővel, Joanna Grudzińskával kötött házassága révén igyekezett választott alattvalói kedvében járni. Konstantin nagyherceg gyengéje volt a katonaság. Becsvágya volt, hogy a lengyel hadsereget a világ legmodernebb, legképzettebb hadseregévé fejlessze. Mindazonáltal a katonák se szívelték főparancsnokukat, aki rendőrök és besúgók államává züllesztette a Lengyel Királyságot.

Az 1825-ben trónra lépő I. Miklós cárt csak nehezen sikerült meggyőznie Ksawery Drucki-Lubecki pénzügyminiszternek, hogy a Lengyel Királyság az Orosz Birodalom modernizációs laboratóriuma, társadalmi–politikai–gazdasági kísérleti modellje lehet. A meggyőzés

eredményességét bizonyíthatta az is, hogy I. Miklós végül 1828-ban nemcsak a Lengyel Bank alapítását engedélyezte, hanem egy évvel később lengyel királlyá is koronáztatta magát.

1830-ban bekövetkezett a szent szövetségi rendszer megroppanása. A párizsi júliusi forradalom elűzte a trónról X. Károlyt, s Lajos Fülöpöt emelte királlyá, akit – mint szerény életvitelű korszerű uralkodót – a „polgár”, mi több, a „köztársasági” jelzővel tüntetett ki. A forradalmi változással kiváltott sokkot Lajos Fülöpnek ügyes és némileg megalázkodó diplomáciai lépéssel sikerült eloszlatnia Miklós cárban. „Nem lesz intervenció. Egyikünk se tervez intervenciót. Ami pedig engem személyesen illet – soha” – búcsúzott el a nála kihallgatáson jelentkezett francia diplomatától. A hír viszont, hogy a 3,5 millió flamand és vallon megelégtelt a 2,5 millió holland, személy szerint I. Vilmos zsarnoki uralmát, s felkelést robbantott ki, teljesen kihozta a sodrából I. Miklóst. A júliusi párizsi forradalom után ugyanis a belgák szeptember 23. és 26. közötti fegyveres megmozdulása is győzött. Belgium október 4-én függetlenségi nyilatkozatban hozta Európa, így a Szent Szövetség tudomására is, hogy elszakadt Hollandiától. Úgy tetszett, azzal, hogy az 1815-ben létrehozott új európai rend tartóoszlopa összeomlott, vagyis Franciaország kivált a szent szövetségi rendszerből, majd Hollandia is felbomlott, láncreakció indul el.

Az 1828/29-es orosz–török háború anyagi és vérvesztéseit még nem heverte ki Oroszország. I. Miklós nem akart szemet hunyni az akarata ellenére bekövetkezett veszélyes európai változások fölött. A németalföldi fejlemények nyomán fegyverrel akart rendet teremteni. A rendteremtésben fényes szerepet szánt a lengyel hadseregnek, amely nem vett részt a török háborúban. Ez azt jelenti, hogy Konstantin nem tájékoztatta arról Miklóst, hogy a hadsereg, legalábbis tisztjeinek egy része megbízhatatlan: hazafias összeesküvések résztvevője. Köztük voltak kedvencei: a Łazienki-parkban, a lakhelye közelében tanuló és beszállásolt hadapródok is. 1830. november 29-én este ők robbantottak ki felkelést Varsóban. Másnap reggelre a kezükben volt a főváros és a ... hatalom. Amellyel, mint kiderült, nem tudtak mit kezdeni. Átadták azt az Ideiglenes Kormánynak, amely szellemében és összeté-

telében elődjére, a Közigazgatási Tanácsra emlékeztetett. Az Ideiglenes Kormány, Ksawery Drucki-Lubeckivel az élen, igyekezett meg nem történtté tenni a „revolúciót”. Miközben engedte, hogy az orosz csapatok Konstantin nagyherceggel az élen akadálytalanul kivonuljanak a Lengyel Királyságból, tárgyalásokat kezdeményezett I. Miklóssal. A cár-király azonban feltétel nélküli megadást követelt, s a lázadók megbüntetését. Válaszul 1831. január 25-én az „öregекből” álló szejm a Hazafias Társaság tagságának, az „ifjaknak” a nyomására megfosztotta őt a lengyel tróntól. Ezzel a kocka el lett vetve.

Az uralkodó nélkül maradt Lengyel Királyság sorsának – a felkelést kezdeményezők reményei szerint: Lengyelország feltámasztásának kérdése – a harctéren kellett eldőlnie. 1831 februárjának első napjaiban 110 000 fős orosz hadsereg nyomult be a Lengyel Királyságba, amelynek hadserege 54 000 embert számlált. A lengyel hadsereg tábornokai, a napóleoni lengyel légiók és a Varsói Hercegség egykori tisztjei, akik 1815 után I. Sándor cárnak köszönhették előmenetelüket, kiváltságaikat, birtokaikat, nem hittek abban, hogy Oroszország ellen háborút lehet nyerni. Hazafias kötelességből, becsületből harcoltak – egy lelkes, felkészült és önfeláldozó hadsereg élén.

1831. március 31-én maga a főparancsnok, Jan Skrzynecki tábornok lepődött meg legjobban azon, hogy egy nap két nagy csatában győzelmet aratva szétverte a Varsót a Visztula jobb partja felől gyűrűbe fogó orosz erőket. Diadalait tíz nap múlva újabb győzelemmel gyarapította Iganiénél. Ez a siker a támadó szellemű Ignacy Prądyński tábornoknak és egy Józef Bem nevű tüzér őrnagynak volt köszönhető, aki lovas ütegét elképesztő merészséggel mozgatta, s mindig a csatátér lengyelekre nézve legvágósabb pontjain teremve döntő módon járult hozzá a győzelemhez.

Jan Skrzynecki azonban nem folytatta a támadást az orosz főparancsnok, Ivan Gyibics tábornagy szorult helyzetbe került főhadserege ellen, hanem visszahúzódott Varsó előterébe. 1831. május közepén a lengyel erőknél gyengébb cári gárdahadtest ellen is csak vonakodva indított támadást – a lengyel szejm sürgetésére –, s bár Mihály nagyherceg csapatait két ízben is szétverhette volna, beérte azzal, hogy az ország északkeleti határain túlra tolta őket. Itt vette Skrzynecki

híret annak, hogy az addig a Lengyel Királyság keleti felének déli és középső térségében tartózkodó Gyibics erőltetett menetben közeledik északkelet felé, a szorult helyzetben lévő Mihály nagyherceg megsegítésére. A határon visszafordult Skrzynecki hasonló ütemben indult meg az oltalmat biztosító Varsó felé, nyomában az addigi üldözöttel, a cári gárdával.

Varsóba Osztrolenkán, a kisváros alatt húzódó Narew folyó hídján át vezetett a legrövidebb út. A lengyel hadsereg 34 000 gyalogost, 6700 lovast és 104 ágyút számlált. A Narew folyón két híd kötötte össze a partokat. A rossz állapotban lévő állandó híd mellett ugyanis sietve építettek egy pontonhidat. 1831. május 26-án az első órákban a lengyel hadsereg nagyobb része ezek előtt sorakozott fel az átkelésre. Nem az egész, mert egy 12 000 főből és 26 ágyúból álló válogatott haderő Osztrolenkától 30 kilométerre északra tartózkodott. A tüzérségi és gyalogsági löszerkészlet nagyobb részét már előre küldték Róžanyba. A rossz felderítés miatt senki se számított rá, hogy az átkelő hadsereget támadás érheti. Közben éjjél után három órakor Gyibics elővédje megindult a közeli Pyskből Osztrolenka felé. Olyan ritmusban, hogy a főhadsereg különböző pontokon tartózkodó egységei még Osztrolenka előtt csatlakozhassanak hozzá. Az így azonnal harcba vethető sereg 27 zászlóaljat, 42 lovasszázadot és 106 ágyút számlált. De ez a seregtest az idő múlásával állandóan erősödhetett.

Az Osztrolenka felé masírozó cári elővéd reggel kilenckor bukkant lengyel állásokra. Tomasz Łubieński tábornok azonnal rádöbbsent, hogy az orosz főerő áll vele szemben, és nyomban tájékoztatta erről Jan Skrzynecki fővezért, aki viszont meghagyta neki, hogy rendezkedjék be a város védelmére. Łubieński jobb meggyőződése ellenére eleget tett a parancsnak. A hatalmas túlerő nyomása alatt hat válogatott lengyel zászlóalj morzsolódott fel. Különösen a 4. gyalogezred szenvedett nagy veszteségeket, amely az Osztrolenkára zúduló orosz támadást elsőként felfogta. „Hurrá! Szuronyt szegezz! Kétségbeesett bátorsággal az ellenségre vetettük magunkat; valóban gyilkos, kíméletlen küzdelem alakult ki; az egymásnak feszülő hadsorok képtelenek voltak a másik fölébe kerekedni. Kissé visszahúzódtunk a legközelebbi utcába, mint-ha el akarnánk tűnni, hogy ezzel az ellenséget megtevésszük, s annál

határozottabb, erősebb legyen az ellentámadásunk. Első soraik elhullottak sortüzeink alatt, az utánuk következőket szuronyaink terítik le, a sebesültek a Négyesek [a 4. gyalogezred katonáinak – K. I.] lábaihoz kúsznak, ágyúdörgés, fegyvercsattogás, láрма, ordítás, káromkodás, hörgés, gyilkolás és mészárlás uralja az érzületeket. Itt pedig a hídra vezető utunkat torlaszolja el a friss orosz zászlóalj. Alig győzzük le az egyiket, máris újabbat vetnek be. Úrrá lesz rajtunk a kétségbeesés, ha már nem győzhetünk, legalább a visszavonulás útját harcoljuk ki, de úgy tetszett, hogy mind egy szálig menthetetlenül elveszünk” – emlékezik vissza Karol Rzepecki, a 4. gyalogezred 3. zászlóaljának egyik századparancsnoka. De nem hullottak el mind egy szálig. 180 főből álló százada 80 embert veszített ugyan, de sikeresen átjutott a Narew túlsó partjára.

A 4. gyalogezred 4. zászlóalja viszont, amely a Narew folyó mentén igyekezett a híd felé, orosz lovasság tömegtámadásába került, s szinte az utolsó emberig elesett. Csak a zászlótartó és néhány ember menekült meg. Nyugat-Európában legenda támadt a 4. ezred hősiességéről, a 4. ezred utolsó tíz emberéről. Dalok, versek, színművek, rajzok, metszetek, festmények születtek róluk, akik megőrizték zászlajukat, s ezzel az egész 4. ezredet képviselték. Osztrolenka tehát az európai köztudatban egyet jelentett a 4. gyalogezred (valójában a 4. gyalogezred 4. zászlóaljának) vértanúságával.

A szabadságharc leverése után Európa azonosította Osztrolenkát a lengyel nemzettel. Tompa Mihályt és Gaál Józsefet – német példák nyomán – az osztrolenkai csatatéren odaveszett lengyel hadsereg gyásza, drámája ihlette meg. Osztrolenkát Petőfi gazdagította egy új jelképpel, Bem alakjával. Ha van ugyanis ennek a véres csatának győztes epizódja, az Bem nevéhez fűződik.

Osztrolenka a Narew folyó fölé emelkedő marton fekvő kisváros. A meredély szélén felsorakozott orosz tüzérség 64 ágyúja jól tudta lőni a folyón túl elterülő, sok helyen vizenyős lapályt. A lengyelek részéről az lett volna kíváncsi, ha a friedlandi csata „receptje” szerint átengedik az orosz gyalogságot a hídon, elhallgattatva ezzel az orosz tüzérséget, majd néhány gyalogsági sortűz után visszaűzik.

Skrzynecki tábornok azonban azonnal a hidakat akarta birokba venni, hogy lerombolva őket akadályozza meg az orosz csapatokat az

átkelésben. A zárt tömegben masírozó lengyel sorgyalogezredekben iszonyú pusztításokat végzett az orosz ütegek tüze. Az 5. gyalogezred valamennyi zászlóaljparancsnoka – s maga az ezredparancsnok is – elesett... Eközben percről percre szaporodott a Narew túlsó partjára átjutott orosz katonák száma. Déli egy órakor 8, nem sokkal később már 17 zászlóalj tartózkodott a bal parton. A folyón túl is egyre nagyobb tér jutott a cári erők birtokába.

Három órakor Skrzynecki tábornok a lovasságot vetette be az orosz gyalogság ellen. A 3., 5., és 2. ulánusezred rohama nem bontakozhatott ki a vizenyős terepen. Az ulánusok, különösen a 2. ezred hatalmas veszteségeket szenvedett az orosz ágyúk és gyalogsági puskák tüzeiben. A rohamot vezető Ludwik Kicki tábornok is elesett.

Az újabb 8 zászlóaljjal gyarapodott orosz sereg gyalogsági rohamot indított a lengyelek ellen. A még ép lengyel gyalogoszászlóaljak sietve rendezték soraikat, s megindultak az oroszok felé. Az ellentámadásban részt vett 8 zászlóalj az ellenséges csatárláncokat könnyen szétszórta, majd az orosz hadoszlopokra vetette magát. A szuronyharcban a lengyelek bizonyultak jobbnak. Az oroszok rendetlen összevisszaságban tódultak vissza a hidak felé. A 3. tengerész-gyalogezred állományának csaknem ötven, a 4. tengerész-gyalogezred hatvannégy százalékát veszítette el. Gyibics azonban nem akarta feladni a már megszerzett teret. Tartalékának 5 zászlóalját dobta át a hídon, és a készülő ellentámadást újabb öt zászlóaljjal támogatta. A lengyeleket azonban nem lehetett feltartóztatni. Ezúttal a lengyel tüzéség is jól együttműködött a gyalogsággal, az ellenséges ütegek viszont hallgattak, mert lőterüket kitöltötték a visszahúzódó orosz csapatok.

Elérkezett azonban az az idő, amelynek beköszöntével a lengyelek tragédiájává vált az ellentámadás sikere. Ez az a pillanat volt, amikor az orosz gyalogságot kiszorították a cári tüzéség lőteréből. Ekkor ugyanis 64 orosz ágyú nyitott tüzet a már-már győzelmet kiharcoló lengyelekre, akiknek a támadása ezzel a fordulattal összeomlott. Elesett a rohamoszlop élén haladó Henryk Kamiński tábornok. A felbomlott lengyel gyalogság pánikszerűen vonult vissza.

Gyibicset meglepte a lengyel gyalogságnak az oroszokra nézve végzetesnek látszó rohama. Törzskarával együtt átlovagolt a hídon, hogy

személyesen győződjék meg a kialakult helyzetről. Ha tartalékát ekkor beveti, elsöpörhette volna az összeroppant lengyel hadsereget.

Skrzynecki messzelátón követte az orosz tábornoki kar mozgását. Arra gondolt, hogy az addig még érintetlen orosz lovasság támadását készítik elő, mint a napóleoni háborúk csatáiban ez ilyenkor rendszerint bekövetkezett. Hogy ezt megakadályozza, a híd ellen küldte egyetlen tartalékát, a 4. lovasüteget, amelynek Józef Bem alezredes volt a parancsnoka. A 3. gyalogezred egyik közvitéze, Aleksandr Kociałkiewicz így emlékezik vissza Bem váratlan megjelenésére: „Mögöttünk feltűnt a lovas tüzérség, szakaszonként haladnak állásuk felé. Mindegyik katona kötegni rözsét tart az ölében (...), és amikor zombékos részen haladnak át, az ágyúkerekék alá vetik őket”.

Bem szakadatlanul tüzelve haladt előre addig is, míg egy ponton végleg tüzelőállást nem foglalt. A rá jellemző kockázatvállalással szinte az ellenség torkába hatolt, s az orosz csapatok közé ékelődve nyitott tüzet a hídra. Rövid idő alatt 250 lövést sikerült leadnia. Bátor fellépésével nagy zavart okozott az orosz gyalogságban, amelyet hat ágyúból tömör vasgolyókkal, két tarackjából pedig gránátokkal lőtt. Bem egyik tisztje, a krími háborúban is részt vett Stanisław Jabłonowski százados így emlékezik vissza életének meghatározó osztrolenkai epizódjára: „Óriási volt az ágyútűz, Szevasztopolnál hozzá képest a mienk tréfaszámba ment, annyi azonban bizonyos, hogy ily kis területre még ott se összpontosítottak ekkora tűzerőt. Az egyik ösztűzük után akkora füst támadt, és egyszerre annyi ellenséges ágyúgolyó szántotta fel a földet, hogy a nyomukban felszálló por teljesen eltakart bennünket... Alig láttunk két lépésnyire. A harc fél óráig tartott... egyszerre abba maradt a dörgés, a füst eloszlott... Micsoda látvány tárult elibénk? Tüzelőképes ágyúnk nem maradt a téren.”

A felocsúdott orosz tüzérség tömegtüze visszavonulásra kényszerítette Bemet, akit Skrzynecki még a csatatéren ezredessé nevezett ki.

Bem így is maximálisan elérte célját: fellépése még inkább óvatossá tette Gyibicset, aki azt hitte, hogy a lengyelek erősítést kaptak. Csapatait visszavonta a Narew mögé. 172 tisztet és 5696 közlegényt, altisztet veszített. A lengyelek vesztesége valamivel nagyobb volt: 192 tiszt és 5224 közlegény, altiszt. Míg azonban az orosz hadsereg meg-

őrizte a rendet és a fegyelmet, és egyre gyarapodott, a lengyel hadsereg teljesen szétszóródott. A veszteségek nagyobb részét a dezertőrök és a csellengők alkották. A lengyel gyalogságból mindössze 2000 harc-képes vitéz maradt a téren. Skrzyncki hiába akarta magát feltüntetni a harctér urának, nem volt serege, amellyel a csatát folytathatta volna, mint tervezte. Łomzában tétlenül várakozó hadtestét elfelejtette időben Osztrólenkába rendelni. A csata után már késő volt. Környezetének tanácsára éjfél tájban elrendelte a visszavonulást. Szállítóeszközök híján 500 sebesültjét a csatatéren hagyta.

A visszavonulás során Skrzyncki idegileg teljesen összeroppan. Egy szekéren zötyögve ismételte azt a mondást, amely állítólag Tadeusz Kościuszkótól származott, aki az 1794-es szabadságharc végét jelentő maciejowicei vereség következményeit rövid mondatban foglalta össze: *Finis Poloniae*. Bem ezredes tüzéinek és ütegének rendbe hozásával volt elfoglalva. Az ő felfogásában Osztrólenkánál csak egy csata veszett el, nem a háború. A harcot folytatni kellett. A legreménytelenebb helyzetben is. Neki könnyű volt: nem ismerte a reménytelenséget.

Függelék

Tompa Mihály
TEMETÉS

Osztrólenka csonthalmos terén
Elborult az éjjel feketén;
Ott áll a nő,
Feltört sír felett –
S lenn a kisdéd,
Kit már földbe tett.

„Férjem itt vítt véres harcokon,
Itt esett el érted, drága hon!

Ily apánál
Csendes sírgödör!
A fiu is
Helyet örököl.

Ím fogadd! Nyugodtan átadom;
Őszült fővel, rongyban, így, tudom,
Nem fog ő az
Ősi telkeken
Vánszorogni
Koldus betegen.

Bús öledben jobb lesz tudnom őt,
Mint kopogva zárt ajtók előtt;
Szép az élet!
De meghalni jó,
Míg nem lesz rab,
Vagy földönfutó...!"

Temetésen nincsen gyászsereg,
De ijesztőn zúg a fergeteg.
Míg rá keblet
Tár a bős anyá;
Megrendül lenn
A haláltanya.

*

Sírhalomnál minden éjfelen
A rajongó szüle megjelen; –
Gyermekét ott
Mint bús éji madár –
Új otthonában
Látogatni jár.

Gaál József
AZ OSZTROLENKAI TÖLGY

Narew gyászpirtira,
Hol Osztrolenka áll,
A térre vad veszély
Sötét szárnnyal
Leszáll,
Körüle lesz vihar,
Majd ég, majd emberek
Pusztítva vérengző
Csatára keltenek,
A dúló vész között
Egy tölgy mégis virul
Suttogva jósigék
Szállnak ki lombibul:
Míg a mezőn a tölgy
Kevélyen égbe néz,
A nép közt ősrege,
A lengyel el nem vész.

Petőfi Sándor
AZ ERDÉLYI HADSEREG

Mi ne győznénk? hisz Bem a vezérünk,
A szabadság régi bajnoka!
Bosszuálló fénnel jár előttünk
Osztrolenka véres csillaga.

Ott megy ő, az ősz vezér; szakállá
Mint egy fehér zászló lengedez;
A kivívt diadal utáni
Békességnek a jelképe ez.

Ott megy ő, a vén vezér, utána
A hazának ifjusága mi,
Így kísérik a vén zivatart a
Tengerek szilaj hullámai.

Két nemzet van egyesülve bennünk,
S mily két nemzet! a lengyel s magyar!
Van-e sors, amely hatalmasabb, mint
E két nemzet, ha egy célt akar?

Egy a célunk: a közös bilincset
Összetörni, melyet hordozánk,
S összetörjük, esküszünk piros mély
Sebeidre, megcsufolt hazánk!

Küldd elénk, te koronás haramja,
Légióként bérszolgáidat,
Hogy számodra innen a pokolba
Holttestökből építsünk hidat.

Mi ne győznénk? hisz Bem a vezérünk,
A szabadság régi bajnoka!
Bosszuálló fénnel jár előttünk
Osztrolenka véres csillaga!

Bánfihunyad, 1849. március 26–27.

A LENGYEL JEANNE D'ARC

Emilia Plater

Vannak olyan nevek, amelyek mind hézagossabb történelmi ismereteink ellenére sem hamvadtak el a múlt emlékezetében. Közéjük tartozik a „nőhonvéd”, Lebstück Mária főhadnagy, akinek alakját nemcsak versben, novellában, regényben, hanem még operettben is megörökítették.

A 19. század lengyel szabadságharcaiban, felkeléseiben, összeesküvéseiben is szép számmal találunk lány- és asszonyhősöket. Cyprian Kamil Norwid, a lengyel irodalom sokak által legnagyobbnak tartott alakja az 1850-es években vallotta egy levelében: drámát valójában a lengyel nőről írna legszívesebben. A felosztott Lengyelország véres történelmének súlya a lengyel anyákra, feleségekre, leányokra, nővérekre, hűgokra nehezedett leginkább. Ők küldték a legreménytelenebb helyzetekben csatába fiaikat, férjüket, fivérüket, és tartották el a családot, ha szeretteiket megölték, bebörtönözték, száműzetésre ítélték.

A 19. századi fegyveres küzdelmek jelképesen nagy alakja, Emilia Plater azok közé a lengyel nők közé tartozik, akik a harctéren küzdöttek az ország felosztásának érvénytelenítéséért, a független államiság és az 1791. május 3-án kihirdetett alkotmány helyreállításáért.

1806. november 13-án született, Litvánia fővárosában, Vilnában. Litvánia ekkor már az orosz birodalom nyugati tartománya. Hajdani nagyságát várai, városai, regéi őrzik. Pedig a 13. század második felében területileg évtizedek alatt Európa egyik legnagyobb államává terebélyesedett. Amikor Nagy Lajos királyunk lánya, Hedvig férjhez ment Jagelló litván nagyfejedelemhez, a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség sorsa több mint négy évszázadra eggyé forrott. A litván nemesség óriási hányada ellengyelesedett, de híven őrizte litvániai tudatát. A nagy lengyel költő, Adam Mickiewicz nem véletlenül kezdi e szavakkal híres poémáját, a *Pan Tadeuszt*: „Litvánia! Szép hazám...”

Emilia Plater származását tekintve még csak nem is litván: egy olyan ellengyelesedett baltikumi, livóniai família ivadéka, amely valamikor grófi címet kapott. A hagyomány litvinkának, litván nőnek

titulálta őt, s ennek semmiben sem mondott ellent az, hogy ő lengyelnek vallotta magát.

Apja, Franciszek Ksawery könnyelmű, az italhoz, nőkhöz, kártyához szenvedélyesen vonzódó férfiú, korán elhagyta a családját. Emiliát kilencéves korától egyedül nevelte édesanyja, Anna z Mohlów. Emiliáról följegyezték, hogy ügyesen rajzolt, szépen énekelt és verseket írt. Mi több, remekül lovagolt és jól lőtt célba. Amolyan litvániai George Sand volt, annak visszhangos szerelmi kapcsolatai nélkül.

Azt követően, hogy 1830. november 29-én Varsóban, a bécsi kongresszuson létrehozott Lengyel Királyság fővárosában kirobbant a felkelés, Litvánia is megmozdult. E felkelésnek az volt az egyik célja, hogy Litvániát a Lengyel Királysághoz csatolják. Birodalma e két részterületének egyesítésére még I. Sándor cár tett ígéretet a Napóleon mellett mindvégig kitartó lengyeleknek, akiket meg akart nyerni magának.

Napóleon bukása után egyébként ő, az orosz cár karolta fel a lengyelek ügyét – a hozzá hasonlóan Lengyelországon osztozkodó oszt-rák császárral, Ferenczel és a porosz királlyal, III. Frigyes Vilmostal szemben. A Napóleon által 1807-ben létrehozott Varsói Hercegség egy része így az ő jogara alatt alakult át Lengyel Királysággá, amely liberális alkotmányt kapott. Az alkotmány lengyel nyelvű iskola- és hivatalrendszert és viszonylagos önállósággal rendelkező országgyűlést biztosított a királyság területén élő alattvalóknak. I. Sándor cár lengyel királlyá koronáztatta magát. Litvánia, amelynek területén nagy tömegben éltek lengyel nemesek, szívesen csatlakozott volna a Lengyel Királysághoz, hogy az alkotmány előnyeiből részesülhessen. Az orosz birodalom többi területe ugyanis nem rendelkezett alkotmányos jogokkal.

A november 29-i felkelés visszhangjaként e csatlakozás reményében mozgult meg 1830 kora tavaszán Litvánia nemessége. Egy emlékirat-bejegyzés szerint Emilia Plater március 25-én határozta el, hogy fegyvert fog és csatlakozik a felkeléshez. Négy nappal később rövidre nyírt hajjal, férfiruhában, oldalán karddal egy kisvárosban, Duszatyban beszédet intézett a vasárnapi miséről kitóduló néphez. Április elején két kisebb győzelmet aratott az általa szervezett egység élén. Azt tervezte, hogy az egyik legnagyobb litvániai cári katonai erődítményt,

Dyneburgot meglepetésszerű rohammal elfoglalják. E merész terv sikeres végrehajtására azonban aligha lett volna esély.

Május folyamán Emilia Plater Karol Załuskinak, a litvániai felkelés vezetőjének a csapatába került. A gerillaháborút viselő partizáncsapatok azonban rendre vereséget szenvedtek a reguláris cári erőktől. Följegyezték, hogy a vesztes prestowianyi összecsapásban Emilia Plater mily derekasan helytállt. Nevét bizonyára ekkor kapták szárnyra a valóság és legenda elemeit keverő hírek. Załuski csapatában egyébként több nő is szolgált. Az emlékiratok nem tesznek kétértelmű utalást arra, hogy mi tartozott a kötelességeik közé.

A legendák fehér gyolcsot öltenek Emilia Plater alakjára és majd-hogynem dicsfénnel övezik homlokát. Úgy szólnak róla, mint Jeanne d'Arc-ról. Ő a lengyel katonaszűz. Róla jegyezte meg – a hagyomány szerint – egy 1831 nyarán véletlenül Varsóban tartózkodó francia Bemnek:

– Huszonnégy éves, és még szűz?!

A lengyel tüzértábornok így válaszolt a bárdolatlan csodálkozásra:

– Huszonnégy éves, és már hős, monsieur.

A középkor óta Európában a tisztaság fogalma átszövődik a vértanúsággal.

Június elején végre megérkezett a Lengyel Királyságból az első katonai segélycsapat Dezydery Chłapowski tábornok vezetésével. Igaz, csak hétszáz főt számlált, de a válogatott kis egység ragyogó győzelmek sarát aratta az útját álló cári helyőrségek szétverésével. Chłapowski tábornok, az egykori napóleoni könnyűlovas, említést tett naplójában „P. kisasszony” osztagáról. Ebből a megjegyzésből sokan arra következtetnek, hogy Emilia Plater egy katonai egység parancsnoka volt.

A frissen érkezett generális, akit azzal a megbízással küldtek Litvániába, hogy a litvániai partizáncsapatokból reguláris haderőt kovácsoljon, rá akarta venni Plater kisasszonyt, hogy fordítson hátat a katonáskodásnak és térjen haza. Emilia azonban hajthatatlannak bizonyult.

Chłapowski ekkor, számolva a nőkatonát övező legenda sugárzó erejével, kinevezte őt a Litvániában szervezett 25. sorgyalogezred 1. századának tiszteletbeli parancsnokává – századosi rangban.

Két felhőtlenebb hét következett Emilia százados életében, mivel a kaunasi helyőrséghez osztották be. A város lakói gondoskodó szeretettel vették körül a nemzeti garnizont. Ezt azzal is kifejezték, hogy bálákat adtak a tiszteletére. A híres nő-százados többször megfordult Adam Mickiewicz egykori barátnőjének, Anna Kowalskának vendégszerető házában.

Kaunas a béke szigetének számított a felkelt Lengyel Királyságban és Litvániában. A lengyel főhadssereg még Chłapowski különítményének érkezése előtt súlyos vereséget szenvedett a Lengyel Királyságban fekvő Osztrolenkánál. Maradványai visszavonultak Varsóba. Hogy a lengyel főparancsnok, Jan Skrzynecki tábornok a nemzeti kormány és a szejm előtt igazolni tudja Osztrolenkánál kudarcot vallott hadjárata célját, még a csata napján, május 26-án Litvániába küldte egyik hadtestét, amelyik nem vett részt az ütközetben.

A Litvániába irányított, tekintélyesnek mondható haderő 12 000 főt és 26 ágyút számlált. Az lett volna a feladata, hogy a Litvániában szétszórt cári helyőrségeket és portyázó különítményeket felszámolja, a helyi felkelés tüzét táplálja, partizánosztagekat szervezzen és vessen harcba, és így a Lengyel Királyság területén operáló orosz főhadssereg utánpótlási útvonalaait elvágja.

A hadtest parancsnoka és a vállalkozás irányítója, Antoni Giełgud tábornok azonban tehetségben nem nőtt fel a kitűzött cél végrehajtásához. A litvániai felkelőkkel és Chłapowski különítményével egyesült lengyel hadtest minden jelentős akciója kudarcot vallott.

A júniusi, júliusi harcokban környezete minden igyekezetével kímélni, óvni akarta a „lengyel Jeanne d'Arc-ot”, akit egy ízben kis híján elfogtak a kozákok. Ezért a Szawle városa ellen intézett roham idején nem engedték meg neki, hogy a frontvonal mögött álló szekértáborot elhagyja.

Józef Sorokowicz, a litvániai hadjárat egyik résztvevője így emlékezett vissza a táborban tartózkodó Emilia Platterre és segédtisztjére, Maria Raszanowicz főhadnagyra: „Mindketten testhez szabott szürke posztókabátot, félrecsapott világoskék kerek sapkát viseltek, kabátjukat kétszínű kokárda díszítette, oldalukon kard függött, vékony övükbe tűzve egy pár rövid csövű pisztoly. Viseletük és fegyverzetük

csaknem teljesen megegyezett, de egyikük sápatag, hosszúkás arcú, a messzeségbe révedő kék szemekkel. Időnként szomorkás mosoly fut át az arcán. Másikuk pirospozsgás, kerek arcú, élénken csillogó fekete szeme folyton mosolyog, mintha a lelke mindenben víg játékoságot látna. Arckifejezésükben és vérmérsékletükben igen elütöttek egymástól.” Az előbbi Plater, az utóbbi Raszanowicz kisasszony volt.

A minden katonai hozzáértés nélkül vezetett Giełgud-hadtest nagyobb része a Vilna birtoklásáért vívott vesztes csata után végül is július 15-én átszorult a Porosz Királyság területére. Henryk Dembiński tábornok hadosztálya viszont ügyesen átsiklott az orosz kordonon, és több mint húsz napig tartó erőltetett menet után, augusztus elején bevonult Varsóba.

Emilia Plater is Varsó felé menekült Maria Raszanowiczsal és unokafivérével, Cezary Plater kapitánnyal együtt, hogy ott folytassa a harcot. De nem érte el a még harcoló fővárost, mert útközben súlyosan megbetegedett, és el kellett szakadnia társaitól. Egy nemesi udvarházban kapott menedéket, ahol a külvilág előtt nevelőnőként szerepelt. Állapota a leggondosabb ápolás ellenére is mind válságosabbra fordult. Tisztában volt azzal, hogy mi vár rá, és november utolsó napján levélben vett búcsút szeretteitől. December 23-án halt meg. A környék egyik, már lezárt temetőjében hantolták el. Javait a cári hatóságok elkobozták.

A legendája túlélte őt. A levert lengyel szabadságharc, az eltiport Polónia jelképe lett a nagyvilágban: „a lengyel amazon”. Rendkívül népszerű alakjával számos irodalmi mű foglalkozott. A legnagyobb sikert egy francia újságírónak a lengyel eseményekről írott cikkek alapján összeállított szomorújátéka aratta. *A lengyelek – (Les Polonais)* – című darabot, amelynek Emilia Plater volt a főhőse, az 1832 szentestéjét megelőző napon mutatták be a párizsi Cirque Olimpique-ben. A sajátos színpadi riport leginkább látványos kiállításával, mintsem szellemiségével aratott sikert. Róla és a szerző melléfogásairól Fryderyk Chopin levélben számolt be egy barátjának: „A Francon színházban, hol csak drámákat és lovasképeket állítanak ki, az utóbbi idők egész történetét előadják. Az emberek eszüket vesztve törtetnek a kosztümös látványosságra. Ott Plater kisasszony oly személyiségekkel

játszik együtt, kiket Lodoskinak, Feniskinek hívnak, egyiküket pedig Florescának – Giełgud tábornok pedig Plater kisasszony bátyjaként szerepel stb.” A franciák már akkor sem bizonyultak különösebben tájékozottnak Közép-Európa ügyeiben.

Emilia Plater alakjának Adam Mickiewicz állított méltó emléket 1832 tavaszán róla írott költeményében, *Az ezredes halálában*. A lengyel költő a magányosan haldokló hős köré sorakoztatja az alatta szolgáló vitézeket, szabadcsapatának vadászait, Kościuszko veteránjait és a környék szegényeit, hogy általuk adja meg nekik az alakját és legendáját megillető végtisztességet.

A halálát követő órákat a vers két utolsó szakaszában foglalja rímekbe a költő:

*Hajnalpírral a harang megkondul;
Kunyhójánál nem áll őrt katona,
Mert a muszka közelg csapatostul.
Látni a hőst, tart a nép is oda.
Pásztordikón a holtteste fekszik,
Feje nyergén, kezében keresztje,
Kard és puska hevernek mellette.*

*E tisztnek, bár katonának tetszik,
Mily gyönyörű, szűzies az arca?
És a keble? – Ő az, őt siratja,
A hős szűzet gyászolja Litvánia,
A vezérét – ki Plater Emília.*

JÓZEF WYSOCKI ÉLETE, MŰKÖDÉSE ÉS A MAGYARORSZÁGI LENGYEL LÉGIÓ

A Wysocki nem évszázadok mélyéből kibomló hatalmas lombkoronát növelő, előkelő famíliát jelölő név. Ennek ellenére kevés ismertebb név akad a lengyel historiában.

Ez elsősorban az 1830/31-es lengyel szabadságharc – a novemberi éj – hőségnek, Piotr Wysockinak köszönhető, akinek neve fogalom a lengyel történelemben és irodalomban, de nem szabad összetéveszteni a magyar szabadságharc lengyel légiójának szervezőjével és parancsnokával, Józef Wysocki tábornokkal.

Piotr Wysockinak hasonló szerep jutott 1830. november 29-én, mint amilyent Petőfi játszott a tizennyolc évvel későbbi nevezetes márciusi napon. Ez nem azt jelenti, hogy kettejük között bármily szellemi rokonvonás fölfedezhető – az önzetlen hazaszereteten kívül. Piotr Wysocki hivatásos katona volt, aki tíz esztendei vidéki kiképző szolgálat után emelkedett hadnagyságig, s lett a varsói hadapródiskola oktatótiszte. Így csak a történelmi pillanat azonos Petőfiével, amikor a szabadság jelképes fáklyáját fellobbantotta. Az ismeretlen tisztt iskolájának 161 növendékét vezette a Konstantin nagyherceg alakja által jelképezett cári zsarnoki rendszer megdöntésére, s az államiságát veszített, felosztott haza helyreállítására. A „gyerekek” által kirobbantott eseménysor ürügyet adott a bizonyos autonómiával s alkotmánnyal rendelkező Lengyel Királyság apránkénti felszámolására. November 29. estéje-éjszakája elválaszthatatlan lett Piotr Wysocki személyétől. „Tiéd e nap dicsősége” – jellemezte történelmi szerepét patetikus tömörséggel Stanisław Wyspiański *Novemberi éj* című drámájában.

Józef Wysocki neve és személye – ellentétben Piotr Wysockiéval – teljesen ismeretlen Lengyelországban. Azokon kívül, akik Budapesten a Múzeumkertben 1977-ben felállított mellszobrát látták és a szobor feliratát olvasták, hazánkban is kevesen tudnak róla, jóllehet dicsőbb és hasznosabb szerepet játszott Magyarországon, mint Henryk

Dembiński altábornagy. Ez azzal is magyarázható, hogy a lengyel légio léte és tevékenysége alig ismert. A magyarországi és az erdélyi lengyel légio együttes létszáma meghaladta a 3500 főt, s a honvédsereg sorai-ban is több száz lengyel harcolt, de emléküket néhány sírkövön, versor-on, Jókai Mór, Bolesław Prus s a Teodor Tomasz Jez álnéven pub-likáló Zygmunt Miłkowski egy-egy regényén kívül nem őrzi semmi. A korszak hazai eseményeit tárgyaló magyar szak- és memoár-iroda-lom is csak utalásosan, lábjegyzetekben szól a magyar szabadságért küzdő lengyelekről.

A lengyel légio történetének kortársi áttekintését – Józef Wysocki tábornok emlékiratát – *Együtt a szabadságért 1848–1849. A magyar-or-szági lengyel légio részvétele az 1848-as szabadságharc hadjárataiban* – 1993-ban vehette kézbe a magyar olvasó. A legilletékesebb, az egy-ség parancsnoka írta meg memoárszerűen az általa szervezett tekin-télyes csapat történetét. Munkájának értékét az adja többek között, hogy – amennyire lehetett – igyekezett objektív, mintegy kívülálló szemtanú lenni. Ez persze nem jelenti azt, hogy vélt vagy valós igazát ne képviselje – akár vissza-visszatérően is. Leírásai, adatai, adalékai ezzel együtt megállják a helyüket a történeti forrásokkal szembesít-ve. Tiszteli a tényeket, tömör, lényegre törő. Esetenkénti elfogultságai könnyen leleplezhetők, helyreigazíthatók. Visszaemlékezésének már ezek a jegyei is érdemessé tehetik a figyelmünkre. De Józef Wysocki több mint tisztességes memoáíró: 1848/1849 legjelesebb túlélő hősei közé tartozik. A szabadságharc fényes katonai karrierjei közül övé talán a legpáratlanabb: alig fél esztendő alatt emelkedik a főhadnagyságtól a tábornokságig.

Ki volt ez a huzatos történelmi tudatunkban helyet igazából alig kapó férfiú? Józef Wysocki 1809-ben született Podólia keleti szegletén, Tulczyn közelében. Lengyelország ekkor már tizennégy év óta nem létezik Európa térképén. Így Wysocki az orosz birodalom állampolgá-raként, vagyis a cár alattvalójaként látta meg a napvilágot. Születésének éve lengyel fegyverek győzelmétől visszhangos. A Napóleon támogatá-sával 1807-ben létrehozott Varsói Hercegség hadserege a francia–oszt-rák háború mellékhadszínterén felszabadítja az Ausztria által 1795-ben bekebelezett Új-Galíciát. A Varsói Hercegség területileg kétszeresére

növekszik, a Napóleonba vetett lengyel remények pedig ennek többszörösére: a császár helyreállítja Lengyelországot, méghozzá az 1772-es határok között. E kiáltványokkal is táplált remények jegyében masíroznak 1812-ben a Nagy Hadsereg zászlai alatt közel százezer lengyel...

Napóleon bukásával az államuk helyreállításáról szövegetett lengyel tervek is összeomlanak. A császár leghívebb szövetségeseinek figyelme 1814-ben, 1815-ben I. Sándor cár felé fordul. Belé vetik bizodalmut, már csak azért is, mert a bécsi kongresszuson ő lép fel a lengyel érdekek legőszintébb képviselőjeként. Lengyelbarát szerepét hitelesíti, hogy mögötte áll Adam Jerzy Czartoryski herceg, Sándor ifjúkori barátja és egykori külügyminisztere, aki Napóleon idején tudatosan visszahúzódott a politikai közéletből. Úgy tetszik, a cárban valóban bízni lehet. A felosztásra kerülő Varsói Hercegség területének neki jutó részén megalakítja a Lengyel Királyságot, amelyet – elvileg – az ő lengyel királlyá koronázott személye fűz Oroszországhoz. A kongresszusi Lengyel Királyság liberális szellemű alkotmányt kap: politikai, társadalmi, oktatási intézményei lengyel nyelvűek. Formálisan önálló parlamenttel és hadsereggel rendelkezik. I. Sándor, hogy lengyel alattvalói bizalmát megnyerje, már korábban is tett érdekeiket szolgáló intézkedéseket. Ezek közé tartozott, hogy megerősítette a Báthory István által 1579-ben alapított vilnai egyetem lengyel nyelvű és szellemű működését, sőt, 1805-ben Krzemieniecben új lengyel nyelvű középiskolát alapított.

Józef Wysocki e híressé lett krzemienieci gimnázium tanulója, akárcsak a költő-génusz, Juliusz Słowacki. Az iskola elvégzését követően, 1828-ban belép a Lengyel Királyság hadseregébe. I. Miklós cár több évi habozás után a következő esztendőben koronáztatja magát lengyel királlyá. Fiatal tisztek és tisztjelöltek egy csoportja merényletet tervez ellene, de hiányzik belőlük az az elhatározottság, amely pár évvel később, a döntő órában Piotr Wysockit jellemzi. Az általa kirobbantott szabadságharcot – vagy másként: a lengyel–orosz háborút – Józef Wysocki egy röppentyű ütegben küzdi végig. Érdemeiért főhadnaggyá léptetik elő, s megkapja a legnagyobb lengyel katonai kitüntetést (az 1792-ben alapított és ma is „élő”), Virtuti Militari tisztikeresztjét. A fiatal tiszt radikális társadalmi nézeteire utal, hogy tagja az 1830. novem-

ber 29-ét követően alapított és a kiváló történész, Joachim Lelewel által vezetett Hazafias Társaságnak.

A lengyel szabadságharc 1831 októberében bekövetkezett leverése után több tízezer lengyel – többségében katona – kényszerült emigrációba. (A katonák egy része az 1832-ben meghirdetett amnesztia után visszatért a Lengyel Királyságba.) A tartós katona-menekültek háromnegyed részét kitevő tisztek között találjuk Józef Wysockit is. (Piotr Wysocki őrnagy, a 10. gyalogezred parancsnoka Varsó szeptemberi ostroma során súlyosan megsebesült és fogságba esett. Mivel I. Miklós cár győzelmi mámorában sem végeztette ki egyetlen „lázadó” lengyel alattvalóját sem, 26 évi szibériai száműzetés után a „novemberi éj” hőse is visszatérhetett a már minden nemzeti intézményétől megfosztott Lengyel Királyságba.)

A lengyel emigránsok háromnegyed része Franciaországban telepedett le. Tudták, Lajos Fülöp kormánya mivel tartozik nekik azért, mert „revolúciójukkal” elhárították annak veszélyét, hogy Miklós cár haddal vonuljon a Szent Szövetséget 1830-ban megroppantó Franciaország és Belgium ellen. A francia kormány azonban gondosan ügyelt rá, hogy a számára kényelmetlen – jóllehet a társadalom széles körei által lelkesen fogadott és támogatott – jövevényeket ne tömegesként Párizsban, hanem kisebb csoportokra osztva, az egész országban szétszórtan, vidéki kaszárnyákban helyezték el. Józef Wysocki egy kisvárosba, Le Pay-be került.

Az emigráció radikális szárnya, Joachim Lelewel vezetésével Lengyel Nemzeti Bizottság néven már 1831 decemberében megalakította a maga szervezetét. Feladatát a közelmúlt eseményeinek vizsgálatában, elemzésében látta, céljául természetesen Lengyelország felszabadítását, helyreállítását tűzte ki. Ezt úgy képzelte keresztülvinni, hogy a felosztott ország mindhárom részében felkelést robbant ki. A tervezett háborúba – az azonnali jobbágyfelszabadítás révén – a széles néptömegeket is bevonta volna, de a vezető szerepet továbbra is a nemességnek s mellette az értelmiségnek szánta. Ezzel azonban kiváltotta a Lengyel Nemzeti Bizottság baloldali részének ellenállását. Ez utóbbinak képviselői úgy vélték, hogy éppen a nemesség volt az, amely – a társadalmi átalakulás elől makacsul elzárkózva, valamint

a hadszíntéren határozatlan működésével – elgáncsolta a győzelemmel kecsegtető szabadságharcot.

Az elégedetlen radikálisok kiváltak a Lengyel Nemzeti Bizottságból, és 1832. március 17-én megalapították a Lengyel Demokrata Társaságot, amely idővel az úgynevezett Nagy Emigráció egyik legfontosabb és a honi eseményeket leginkább befolyásoló szervezete lett. Európa különböző térségeiben kifejtett tevékenységét illetően a legeredményesebben egyébként a szintén emigrációt vállaló Adam Jerzy Czartoryski hercegnek – 1831-ben a Nemzeti Kormány elnöke volt – a tábora, az úgynevezett Hotel Lambert köre működött. Ezt Czartoryski több évtizedes társadalmi, politikai és kulturális munkálkodásával megalapozott honi tekintélyének, befolyásos nemzetközi kapcsolatainak és személyes gazdagságának köszönhetette. Czartoryskiék a majdani európai eseményeket, változásokat a diplomácia szintjén akarták Lengyelország javára fordítani. A lassú társadalmi reformoktól ugyan ők sem zárkóztak el, de az újjászülető lengyel államban is vezető szerepet szántak az arisztokráciának. A Lengyel Demokrata Társaság alapelve volt, hogy a független Lengyelország helyreállítása nem mehet végbe a feudalizmus megdöntése, demokratikus reformok, más európai forradalmi mozgalmak támogatása nélkül. Emiatt élesen szembeállott Czartoryskival és híveivel. A lengyel emigrációnak ez a megosztottsága (nem is szólva arról, hogy a későbbiekben a Lengyel Demokrata Társaság legradikálisabb tagjai is kilépnek és Angliában önálló szervezetet alakítanak), az ebből eredő belviszály, az egymástól eltérő, néha egymást gyengítő, de rövid felvillanásokra egymással találkozó „külső” tevékenység, küzdelem, hosszú évtizedeken át jellemzője, meghatározója volt a lengyel emigráció politikai életének.

Mivel a Lengyel Demokrata Társaság tagjai Franciaországban és Nyugat-Európában szétszóródva éltek, szekciókat alakítottak, amelyek az otthont adó helységről kapták a nevüket. Így lett Józef Wysocki 1833-ban a Le Pay-i szekció tagja. Működésük összehangolására, a szervezet külső képviseletére, a propaganda irányítására, a költségek elosztására egy Központot (Centralizacja) hoztak létre. Ez eredetileg Poitiers-ban működött, de később Párizs lett a székhelye, a neve pedig: Versailles-i Központ. 1835-ben Józef Wysocki is Párizsba költözött.

Valószínűleg a Lengyel Demokrata Társaság főideológusának számító Wiktor Heltman pártfogolta, aki egy ideig Le Pay-ben élt. Lehetséges, hogy Wysocki a Központ tagjai közé is az ő biztatására jelöltette magát. Mivel alig ismerték, csak hét szavazatot kapott. Tény azonban, hogy a Központ apránként felfigyelt a tehetségesnek tartott fiatal tisztre.

Mivel a karbonárik által szervezett 1833. évi fegyveres mozgalmak Franciaországban, Németországban, Itáliában és Lengyelországban (Zaliwski partizánakciója) sorra kudarcot szenvedtek, a lengyel demokraták kénytelenek voltak felülvizsgálni az összeurópai felszabadító háború eszméjét. Rá kellett döbbenniük, hogy csak magukra számíthatnak: a független lengyel államot csakis a lengyeliségre támaszkodva állíthatják helyre. Ki kellett hát dolgozniuk önálló katonapolitikai elveiket, elképzeléseiket. Ehhez az átfogó munkához szakképzett tisztekre volt szükség. A magasabb rangúakban, „az árulókban” nem bíztak. Figyelmük Ludwik Mierosławski főhadnagyra irányult, aki nek az 1831-es lengyel szabadságharcról írott több kötetes munkája 1838-ban jelent meg franciául. Ebben a demagógiától sem mentes áttekintésben a szerző kíméletlen kritikának vetette alá a szabadságharc katonai vezetőit, s recepteket készített arra vonatkozóan, miként lehetett volna eredményes hadjáratokat folytatni. E művét követően a Lengyel Demokrata Társaság legnagyobb katonai tekintélye lett. A helyet mögötte Wysocki foglalta el. Az ő felkészülése módszeresebbnek mondható, mint Mierosławskié. 1837 és 1839 között a toulouse-i ügyügyárban dolgozott, 1840-ben pedig a Központ költségén a metzi Tüzér és Mérnökkari Iskolán tanult. Két évvel később ő lett a Lengyel Demokrata Társaság által Párizsban szervezett katonai tanfolyam vezető előadója. Ettől kezdve négy éven át a Központnak is tagja: egy ideig hol az elnöki, hol a titkári tisztet töltötte be.

A Lengyel Demokrata Társaság 1836-ban, az úgynevezett Nagy Manifesztumban tette közzé forradalmi elveit, s az évtized vége felé dolgozta ki módszeresen, hogy a leendő lengyel felkelés különböző szakaszaiban milyen legyen a fegyvert fogott országrészek központi vezetősége és területi irányító szerveinek, hatóságainak láncja. Demokratikus alapon valamennyi szekció részt vett az alapelvek kidolgozásában. Mindegyik papírra fektette a felkelés hadseregével, hadszervezésével,

felszerelésével, stratégiájával és taktikájával kapcsolatos elképzelését. A beterveztett munkákban foglaltak között mutatkozó eltérések ellenére is akadtak meghatározó illeszkedési pontok. A Nagy Manifesztumban hirdetett eszmék meggyőző voltát bizonyítja az az általános felfogás, miszerint elég meghirdetni a jobbágyfelszabadítást, megadni a népnek az általános szabadságjogokat, s az egy emberként fog tódulni az emigrációból visszatérő, illetve a honi demokraták zászlai alá.

Az a dogmává merevedett tétel, hogy a jobbágyfelszabadítás mindent megold, s általa és csakis általa Lengyelország államisága és függetlensége helyreáll, hatalmas önbizalommal töltötte el a demokratákat. Elvi szilárdságukat ez az önbizalom táplálta. Az ellentábor, a Czartoryski-vezette Hotel Lambert köre – kissé leegyszerűsítve – azt vallotta, hogy előbb a független államot kell feltámasztani, hogy megteremtődjék az a keret, amelyen belül a társadalmi kérdések is megoldhatók. Ez a felfogás a későbbiek során mintegy „ellentétes dogmává” jegecesedett, vagyis: a nemzeti függetlenség visszaszerzésével, meglétével a társadalmi kérdések automatikusan megoldódnak. A 19. század második felében alakuló emigrációs bizottságok, körök, ligák, valamint a honi törvényes és illegális politikai pártok is e két elképzelés egyikét választják szerveződési eszméjükül.

Az 1830-as, 1840-es években politikai cselekvés még csak az emigrációban volt lehetséges. A felosztó hatalom egyikével, másikával történő kiegyezésről vagy legális ellenzéki tevékenységről ekkortájt még szó sem lehetett. A politizálás a honi tartományokban egyet jelentett az összeesküvéssel és a... költészettel. Találónan nevezte Agaton Giller, a kiváló történész – aki 1849 tavaszán Magyarországra akart szökni – az 1831-et követő három évtized hazai históriáját az összeesküvések és a költők történetének.

Politizálni csak az emigráció politizált, de az ő cselekvési lehetősége is korlátozott volt. Feltételeit a befogadó ország belpolitikai állapota, az európai államok között betöltött súlya s a pillanatnyi nemzetközi helyzet erősen befolyásolta. (1830-at követően a „polgár- király”, Lajos Fülöp kabinete arra törekedett, hogy a belső „mérésékelt” forradalmi változásokat Angliával és Oroszországgal jóváhagyóan elismertesse. A köztársasági francia kormány is ezt teszi majd 1848-ban.) Ezt a tényt az emigráció különféle csoportjai sem hagyhatták figyelmen kívül.

A politikai emigráció lételeme, önigazoló hajtóereje azonban a tett, a cselekvés. Tegyük hozzá: akár az irreális cselekvés is. 1833 után a lengyel demokratákon kívül aligha hihette bárki Európában, hogy egy demokratikus–nemzeti felkeléssel megsemmisíthető a három felosztó hatalom. A kudarcok persze torzíthatják és torzítják is az emigráció tagjait és közösségeit. Az eszmei szilárdság váratlanul meghasadhat, s a hasadt jellemű és tudatú ember már nem ura akaratának, sőt: az ellenkezőjét teheti annak, ami addigi életét meghatározta. A Lengyel Demokrata Társaság alapítója, Adam Gurowski már 1834-ben felajánlotta szolgálatait I. Miklós cárnak. Demokratikus ideáit pánszláv eszmékkel váltotta fel. De többen voltak töretlenek, akik fejet is csak a bitófa alatt hajtottak, hogy a hóhér könnyebben a nyakukba tehesse a kötelet. Wysockira is többször árnyékot vetett az akasztófa, de fejével együtt jellemét és hitét is sikerült töretlenül megőriznie.

A lengyel költészet legnagyobb alakja, az önként emigrációt vállaló Cyprian Kamil Norwid, a krími háború után írt *Béke* című versében töretlen, céltudatos Kolumbusznak tartja Wysockit, aki a történelem sorsfordulójától – legyen bár az oly dicsőséges, mint Spanyolország egyesítése – függetlenül teszi azt, amit a sors rászabott.

Így, ha Wysocki 1846-ban Párizsban kiadott *A gyalogság, a lovaság és a tüzérség szolgálati szabályzata, valamint harcászati és népfelkelő szabályzat* című munkájának bevezetőjében a következőket olvassuk – „Több tucat évvel ezelőtt még az volt a kérdés: vajon a lengyelek ki tudják-e vívni függetlenségüket? Ma már senki se tenne fel ilyesfajta kérdést: mert ma hiszünk a nemzet erejében, s ez a hit egyre élőbb, egyre általánosabb, s a megannyi bukott felkelés dacára is egyre erősödő. Lengyelország csak a pillanatra vár, hogy letörje bilincseit” – ne tartsuk őt komolytalan álmodozónak. Egy közösség mind általánosabb meggyőződését fogalmazza meg a fentebbi sorokban. Miért biztos a győzelemben? A múlt történelmi eseményei és a radikális társadalmi eszmék „szembesítéséből” levont következtetések miatt. Hisz benne, hogy a korábbi fegyveres küzdelemben érdektelen nép a megváltozott helyzetben, érdekeitől vezéreltetve könnyen ki tud állítani egymillió harcost. A három országrabló ereje viszont – szerinte – együttesen se haladja meg a 360 000 főt.

Az effajta felfogás nemcsak a lengyel demokraták körében volt általános – a népfelszabadító háború különféle változatainak hívei, például Bem, mind ezt vallották. Az optimisták egyébként azt hirdették, hogy akár hárommillió embert is fegyverbe lehet hívni, míg Ausztria, Oroszország és Poroszország a legnagyobb erőfeszítéssel is legfeljebb 450.000 zsoldost tud harctérre küldeni. A Lengyel Demokrata Társaság teoretikusai közül – a számarányokból következő erőviszony bővületében – sokan lényegtelennek gondolták a felkelők előzetes felszerelését és kiképzését, bízva a mindent lehengerlő és mindenben úrrá levő tömegben. Mierosławski még azt is feleslegesnek tartotta, hogy az összeesküvő mozgalomba nagyobb tömegeket bevonjanak. Az összeesküvők feladata az, hogy körzetükben magukhoz ragadják a hatalmat, majd a jobbagyfelszabadítást kihirdetve reguláris katonai osztagokat szervezenek a végeláthatatlan sorokban özönlő önkéntesekből. A napóleoni ábrándokat kergető Mierosławski ellenezte a népi partizánháborút.

A Lengyel Demokrata Társaság 1846-ban – részben a lengyelországi jobbagység elégedetlenségének hírére – elérkezettnek látta az időt, hogy a hosszú éveken át kidolgozott s csalhatatlannak tartott elméletet megvalósítsa. Elhatározta, hogy a három lengyel országrészben kirobbantja az össznemzeti felkelést. A honi összeesküvő szervezeteket bevonva februárra tűzte ki a jobbagyfelszabadítás kihirdetését és a nemzeti felszabadító háború megindítását. A felkelés kirobbantása előtt egy hónappal, 1846 januárjában a még látszatönállósággal rendelkező aprócska államban, a Krakkói Köztársaságban gyűltek össze és üléseztek a valamennyi lengyel földet képviselő Nemzeti Kormány tagjai. Az ekkor hozott határozatok között szerepelt, hogy a tervezett felkelés idejére a Krakkói Köztársaság és Galícia katonai főparancsnokává a Versailles-i Központ által is e posztra jelölt Józef Wysockit nevezik ki. Katonai képviselőjét a Központ – tekintélyének növelése végett – megtette ezredesnek. Rangját azonban legfeljebb a Lengyel Demokrata Társaság tagjai ismerték el. Ráadásul a krakkói felkelés anélkül zajlott le, hogy Wysocki bárminemű szerepet játszott volna benne. Jelen se volt. A Poznańi Nagyhercegségben szervezkedő Ludwik Mierosławskit és társait még a felkelés kirobbantása előtt letartóztatták a porosz hatóságok, s idejében értesíteni tudták az oszt-

rák társintézményeket arról, hogy mi készül Galíciában. A Versaielles-i Központ elnapolta a felkelést. Így Wysocki sem tudott személyesen meggyőződni arról, hogy a kapkodás eredményeként február 21-én Krakkóban mégiscsak kitört felkelés idején a meghirdetett jobbágy-felszabadítás és nemzeti felszabadító háború eszméje mennyire hatás-talan maradt a galíciai jobbágytömegekre. Azt sem láthatta, milyen iszonyatos eredményeket értek el a jobbágyokat elnyomó uraik ellen tüzelő császári hivatalnokok és tisztek, akik pénzt és sót is osztottak a népnek. Nem egy demokrata forradalmár esett áldozatul a felkelt jobbágyok dühének, akiknek felszabadításáért fegyvert fogott.

Ahhoz, hogy e történelmi leckéből a Lengyel Demokrata Társaság levonja a megfelelő tanulságokat, idő kellett. A galíciai dráma azonban nem készítette nézeteik gyökeres felülbírlására a demokratákat, hiszen a társadalmi és nemzeti kérdések továbbra is megoldatlanok maradtak. Tevékenységük folyamatosságát jelzi, hogy a Központ azért küldi 1847-ben az egykori Lengyel Királyságba Wysockit, mert annak lengyelsége 1846-ban teljes egészében passzívnak bizonyult. Wysocki feladata, hogy megalapítsa az egész országrészt behálózó Demokratikus Szövetséget. 1848 elején is ezzel a céllal tartózkodik Krakkóban.

A bécsi és a berlini forradalmak híre Párizsban éri utol. Az egész lengyel emigráció tette kész. A bécsi események Galícia, a berliniek a Poznańi Nagyhercegség sorsára lehetnek meghatározó befolyással. Úgy tetszik, a lengyeleket Berlin kecsegteti a legvérmesebb reményekkel. Nemcsak az 1846-ban halálra ítélt Mierosławskit és bebörtönzött társait engedik szabadon, hanem a Poznańi Nagyhercegség forrongó lengyelsége számára is jelentős engedményeket helyez kilátásba az új, liberális beállítottságú porosz kormány. Elrendelik a lengyelek által lakott helységekben a lengyel nyelvű közigazgatást és oktatást. Sőt, mivel az újszellemű államvezetés attól tart, hogy a márciusi forradalmi változások nyomán I. Miklós cár beavatkozik, s így a porosz–oroszháború elkerülhetetlen, egy lengyel hadtest felállítását is engedélyezik a Poznańi Nagyhercegség területén. Ennek vezetése az egész Európában nagy erkölcsi tekintélynek örvendő Mierosławski kezébe kerül. E szerveződő hadseregben a lengyelség zöme máris az össznemzeti felszabadító hadsereg magvát látja.

Ha I. Miklós cár támadást indít a belső rendjében megbomlott Poroszország ellen, a lengyel reményeknek lehetett volna bizonyos alapjuk. Európa zsandára azonban nem látta Oroszországra nézve végzetesnek a berlini fejleményeket, így csupán figyelemmel kísérte a poroszországi eseményeket, s határozott fellépésével, ügyes diplomáciai sakkhúzásokkal leszerelte liberális elveket valló, de politikailag könnyen befolyásolható, gyáva sógorát, IV. Frigyes Vilmos porosz királyt. A Poznańi Nagyhercegség német lakossága riadtan fogadta a lengyel állam helyreállításáról felröppent híreket, a konzervatív porosz katonai körök pedig amúgyis csak egy belháborúval fenyegető felforgató erőt láttak a hadi táborokba verődött, gyakorlatozó lengyelekben. Miután pedig nem sikerült tárgyalások és rendeletek útján feloszlatni őket, a túlerőben lévő porosz csapatok sorra támadást indítottak ellenük. Az összecsapásokban a lengyelek megállták ugyan a helyüket, de a harc kilátástalansága miatt Mierosławski május 9-én kapitulált. Fegyverletétele egyet jelentett a születőben lévő nemzeti felszabadító hadsereg felszámolásával.

A lengyel ügy azonban ezzel még nem került le 1848 napirendjéről. Mierosławski nem véletlenül irányította kiszabadulása után a nála szolgálatra jelentkező Józef Wysockit Krakóba. Azzal bízta meg, hogy a márciusi bécsi és galíciai események nyomán megalakult krakói nemzeti bizottsággal együttműködve vállalja el a katonai ügyeket, szervezze a nemzeti gárdát. A Wiktor Heltman által vezetett krakói nemzeti bizottságban egyébként döntő befolyással rendelkeztek a Franciaországból hazatért demokrata emigránsok. A bizottság azonban hiába intézett felhívást a galíciai földbirtokosokhoz, hogy húsvét napján (április 23-án) hirdessék ki a jobbágyszabadítást – a lengyel Nemzeti Tanács is ilyen értelmű kérést bocsátott ki –, a birtokos osztály a feltételek tisztázatlansága miatt nem élt ezzel a történelmi lehetőséggel. Galícia kormányzója, Franz Stadion gróf viszont jó politikai érzékkel, Bécs jóváhagyását be sem várva, április 22-én kihirdette a jobbágyszabadítást. Bécset ugyan megglepte Stadion feltételeinek radikalizmusa, de intézkedését végül jóváhagyta. A feudális terheiktől, kötöttségeiktől szabadabbá tett néptömegek a továbbiakban is megmaradtak uralkodójuk iránti hűségükben. S bármikor felhasználhatók voltak a forradalmi eszmék jegyében mozgolódók ellen.

A demokraták elképzelése tragikusan visszájára fordult: az osztrák hatóságok a galíciai lengyel és ukrán parasztságot maguk mögött tudva, nekiláthattak a helyi lengyel nemzeti bizottságok, tanácsok és gárdák felszámolásának. Bevezetésül megtiltották az „illegális fegyvergyártást” s azt, hogy emigránsok Galícia területére lépjenek. Az ez ellen tiltakozó krakkóiakat Castiglione tábornok – hiába igyekezett Józef Wysocki közvetíteni – ágyútűzzel készítette „jobb belátásra”, majd feloszlatta a helyi nemzeti bizottságot és nemzeti gárdát, s a város elhagyására kényszerítette az emigránsokat. Az április végi krakkói események leleplezték a bécsi udvar igazi célját.

A Habsburg Birodalom „osztrák” fele számára kikényszerített alkotmány azonban megkötötte a kamarilla kezét. Erőit egyébként is megosztották a magyar, a bécsi, az olasz és a német forradalom fejleményei. Így a tavaszutón és a nyár folyamán Galíciában is átmeneti engedményekre kényszerült. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy tovább működhettek a helyi nemzeti tanácsok, amelyek közül a lemerbergi volt a legerősebb és legbefolyásosabb. A nemzeti gárda is tovább szerveződött. Összlétszáma végül elérte a húszezer főt, tapasztalt tisztek vezették a kiképzést, s a felszerelése is kielégítő volt.

Nemcsak a nyugat-európai lengyel emigráció különféle csoportjai képviseltették magukat Galíciában, hanem az oroszországi lengyel fiatalok is tömegestül szöktek hajdani hazájuk déli részébe. Ők alkották az úgynevezett új vagy ifjú emigrációt. Galíciában is általános volt a meggyőződés, hogy Ausztria és Oroszország között hamarosan kitör a háború. Míg az esetleges porosz–orosz háború esélyének volt némi reális alapja, az utóbbi hiú ábrándnak bizonyult. A bécsi udvar, hogy barátságáról biztosítsa Miklós cárt, már április elején elküldte megbízottját, Friedrich Thun grófot Pétervárra. I. Miklós cár tüntető kedvességgel fogadta az osztrák diplomatát és kijelentette: „Elképzelhetetlen számomra, hogy az osztrák és az orosz politika valaha is eltérjen egymástól. Soha, semmilyen körülmények között nem tűrném el a lázadás tűzét a küszöbömön, és azt sem, hogy a lengyelek szembeszálljanak az én barátaimmal. Ha ilyesmit forgatnak a fejükben, vagy ha forradalom törne ki Galíciában, s nem lépnének föl ellene, akaratom ellenére is arra kényszerülnék, hogy a lehető leghatározottabban beavatkozzam, s

végző soron egy pillanatig sem haboznék Ausztria határát átlépni, hogy Ferdinánd császár nevében a rendet helyreállítsam.” A bécsi udvar és Pétervár kapcsolatát a Habsburg Birodalomban lezajló forradalmi esemény sor kezdetétől fogva Miklós cár fentebbi nyilatkozatának szelleme hatotta át, határozta meg. Eközben a galíciai lengyelség és a lengyel emigráció minden áramlata a Habsburg Birodalom északkeleti tartományában látta azt a bázist, ahonnan kiindulva Lengyelország felszabadítható és egyesíthető lesz.

A Magyarországon 1848 tavaszutóján és kora nyarán végbemenő fejlemények még nem keltették fel különösebben a galíciaiak érdeklődését. A magyarok és a szerbek között kiobbant háborúskodást vegyes érzésekkel fogadták. Akadtak befolyásos személyek, akiknek gondolkodását a szláv közösség eszméje hatotta át. Ők voltak azok, akik 1848 júniusában a prágai szláv kongresszuson is megjelentek – jöllehet azon Galícia lengyelsége hivatalosan nem képviseltette magát. Az első lengyel önkéntesek Magyarországon egyébként – igaz, csak hárman – a szerb felkelők sorait gyarapították.

Amikor azonban 1848 szeptemberében Magyarország és Ausztria között kitört a nyílt háború, a lengyel közvélemény – előbb a galíciai, majd a Poznańi Nagyhercegségé – cselekvőn a magyarok mellé állt. Galícia lengyelsége előtt ekkorra már világossá vált, hogy ugyanúgy nem bízhatnak Bécsben, mint ahogy a poznańiak is hiába reménykedtek Berlinben. Magyarország ellenben a Szent Szövetség egyik olyan tagja ellen küzdött, amely több ízben részt vett Lengyelország felosztásában. 1848 ősztől nyilvánvaló lett, hogy a lengyelek ügye csak a Duna-medencében dölhet el... Ehhez természetesen ügyüket nekik maguknak kell képviselniük – hathatósan, vagyis fegyveres erővel. Ugyanúgy, mint Napóleon idején. Mind többen vallották tehát, hogy önálló lengyel hadat, légiót kell alakítani, amely a honvédsereggel – a magyarországi lengyel légió majdani dalának refrénjét idézve – „vállat vállhoz vetve” küzd majd, s a győzelem esetén, tőle támogatva, fegyverrel viheti lengyel földre a szabadságot. A lembergi nemzeti gárda s főként az egyetemi légió tagjai hirdették ezt elsőként. A demokrata emigránsok hatására formálódó radikális nézeteik eleve osztrák-ellenességgel párosultak. Ők készítették a mérsékelt lembergi tanácsot

magyarbarát nyilatkozatokra, s alakítottak hungarofil bizottságokat. Az október 6-i bécsi forradalom kitörésének hírére pedig mind többen indultak el dél felé, a Kárpátokon túlra.

A légio tervével egy lengyel emigráns, az 1834 óta Magyarországon élő Jerzy Bułharyn alezredes jelentkezett Kossuthnál először. Az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke 1848 szeptemberében személyes ismerősként fogadta az 1831. évi lengyel szabadságharc hőseit. Ő vetette fel a napóleoni méretű 20 000 fős légio (egy gyaloghadosztály, egy ulánusdandár, három-négy üteg) felállításának lehetőségét. Ennek derékhadát nyilván a galíciai nemzeti gárdák adták volna. Bułharyn azt is hangsúlyozta, hogy az emigránsok közül legalább ezer tisztet lehetne megnyerni a magyar ügynek. Kossuth figyelmét voltaképpen ezzel keltette fel, mivel a fiatal honvédseregnek égető szüksége volt képzett, tapasztalt tisztekre. Ezért megbízta Bułharynt, hogy utaz-zék Lembergbe, s tárgyaljon a légio és a tisztek ügyében.

Bułharyn októberi galíciai útjával egyidőben jelenik meg Pesten az első vagy második lengyel küldöttség, amely a lengbergi magyarbarát ifjúság mintegy 1500 tagjának képviselőletében kinyilvánította Kossuthnak, hogy feltétel nélkül hajlandó a magyar ügyet támogatni, s javaslatot tett egy 1200 fős légio (egy gyalogoszázlőalj, egy lovasszázad és esetleg egy-két ágyúüteg) felállítására. Az október 10-én megkötött szerződés lengyel aláírói közül Stanisław Dąbrowski volt katonatiszt, Edward Gniewosz helytartósági tanácsos, Józef Duniecki ügyvéd Galíciát, míg az Orosz-Lengyelországban született Franciszek Czerkawski az emigrációt képviselte.

Az úgynevezett „új emigráció” galíciai bizottságai is Magyarországra küldték megbízottaikat, Juliusz Falkowskit és Józef Kwiatkowskit. Falkowski, az 1831-es novemberi szabadságharc „legifabb tiszteje”, aki egyébként nem emigrált, hanem otthon maradt a Lengyel Királyságban, örökösödési ügyben tartózkodott Lembergben. Itt érték őt 1848 márciusának eseményei. Az Orosz Birodalomból érkező „új emigránsok” őt küldték Magyarországra, hogy érdekeiket képviselje és 1200–1500 fős légio felállítására vonatkozó tervüket beterjessze a magyar forradalom vezetőinek. Falkowskiék a schwechati csata előtt, egy Pozsony felé lapátoló gőzhajón, majd a honvédsereg főhadiszál-

lásán folytatták első megbeszéléseiket Kossuthtal. Kossuth azonban, arra hivatkozva, hogy kötik Bułharynnak tett ígéretei és az első lengyel küldöttséggel aláírt megállapodás pontjai, végül csak azzal bízta meg Falkowskit, hogy utazzék Párizsba, és nyerjen meg néhány tiszte – köztük Mierosławskit – a magyar ügynek.

Nemsokkal ezután érkezett Pozsonyba a krakkói és a lembergi nemzeti tanácsok képviselőiben Józef Wysocki és két társa. Útjukat minden valószínűség szerint Jerzy Bułharyn lembergi megbeszélései készítették elő. Küldöttségük hangadójának a lembergi nemzeti gárdisták és egyetemisták körében népszerű, a demagógia fegyverét gyakorta használó Józef Dzierzkowski, korának ismert írója és publicistája bizonyult. (Harmadikuk, Józef Dobrzęcki a sambori nemzeti tanács elnöke, a galíciai összeesküvő mozgalmak börtönviselt veteránja volt.) Ők is a bułharyni húszezer fős légió tervével álltak elő. Megbeszéléseiket összehangolták Falkowskiével, alapelvül tűzve ki, hogy a magyarországi lengyel légió megszervezését feltételekhez kötik.

A schwechati vereség nyomán a magyar fél – Wysocki homályos állítása szerint – már hajlott egy nagyobb létszámú légió felállítására. Ezt Falkowski sem tagadja, de kiemeli, hogy Wysockiék – pontosabban Józef Dzierzkowski – komolytalan, intrikus fellépése végül is visszariasztotta Kossuthot attól, hogy a lengyel küldöttek javaslatát komolyabb megfontolás tárgyává tegye.

Elzárkózásában szerepe volt Bemnek is, aki november 3-án jelent meg Pozsonyban, s óva intette az Országos Honvédelmi Bizottmány elnökét attól, hogy önálló lengyel seregrészt felállítson, mert ez – úgy mond – kiválthatja Miklós cár beavatkozását. Bem figyelmeztetésének volt némi alapja. Hogy mennyi, azt a fél évvel későbbi cári beavatkozás megmutatta. Az intervenció ideológiai megindolásában a lengyelek magyarországi jelenléte hangsúlyozottan szerepelt. (A kiváltó ok persze nem ez volt.) Bem azt javasolta, hogy a lengyeleket kisebb egységekben szórják szét a honvédseregben. Így nem szűrnak szemet, és „összehasonlíthatatlanul nagyobb hasznot hajthatnak” a szabadság ügyének. Ráadásul Kossuth Bemtől tudta meg azt is, hogy Wysocki, akinek számára Dzierzkowski – korábbi sarzsijára hivatkozva – beadványában tábornoki rangot követelt, 1831-ben csak főhadnagy volt. Feltehetőleg

Bem mit sem tudott Wysocki ezredesi kinevezéséről. Ha pedig hallott is róla, komolytalannak, önkényesnek tartotta az „előléptetést”.

Az is tény, hogy Dzierzkowski és az általa befolyásolt Wysocki mindezt elkövetett, hogy Bemet – többek között kétes portugáliai működését főlemlegetve – magukra haragítsák. Végül Bem álláspontja győzött. Kossuth minden bizalmát elveszítette Wysocki iránt. Érvénybe az október 10-én kötött és egy hónappal később megújított szerződés lépett. Hogy a Pesten szerveződő lengyel századok parancsnoka végül mégis Wysocki lett, az azzal magyarázható, hogy a Magyarországra jött demokrata értelmű fiatalok körében népszerű volt, ismertebb, mint például a lembergi küldetéséből visszatért Jerzy Bułharyn. Emellett pedig a légio érdekét és eszméjét 1848 novemberétől ő képviselte legkövetkezetesebben.

A Wysockinak annyi kárt okozó Józef Dzierzkowski rövidesen elhagyta Magyarországot. Kossuth, mihelyt tehetette, igyekezett megszabadulni Wysockitól és a mellette olyannyira kiálló már megszervezett két lengyel századtól. Ezért rendelte november végén az aradi ostromsereghez a hivatalosan előbb lengyel–magyar zászlóaljnak, majd utóbb Wysocki-zászlóaljnak nevezett csapatot. Arad kijelölésében az a remény is szerepet játszott, hogy a lengyel légio megjelenése átállásra bírja a térségben operáló galíciai sorozású Schwarzenberg ulánuszred katonáit, akik a nyár folyamán a magyarokkal együtt a szerb felkelők ellen harcoltak.

A megegyezés értelmében a zászlóalj további századait felállításuk után szintén Aradra kellett volna küldeni. Franz Schlik cs. kir. altábornagy galíciai hadtestének észak-magyarországi betörését követően azonban a lengyel zászlóalj megszervezett 3. századát, amelynek Hipolit Żółtowski százados volt a parancsnoka, decemberben a szerveződő északi sereghez küldték. A Władysław Tchorznicki őrnagy által szervezett lengyel ulánusszázad is Kassára ment Pestről. Henryk Rembowski őrnagy vadászszázada szintén az északi hadtest részét képezte. A napóleoni becsvágytól fűtött, határozott fellépésű, de cselekedeteiben kíméletlenül intrikus Rembowski a december közepén Miskolcon tartózkodó három különböző lengyel századot a saját nevével jelzett vadászszredbe akarta egyesíteni. Eljárásának nyomatékául az összes lengyel csapatok fővezérének tüntette fel magát. Akciója

megfeneklett az önállóságra törekvő Tchorznicki és a Wysockihoz hű Żółtowski ellenállásán, de a demokratikus közvetlenségével tüntető „fővezér” több tucat ifjút „csábított át” századaikból.

A Wysocki-zászlóalj Władysław Englert százados irányításával szerveződő 4. századát és a felállítandó üteg 26 tüzérét december 19-én Kossuth már nem Miskolcra, hanem Görgei tábornok győri táborába küldte. Ez a tisztekben bővelkedő egység két hét múlva Pestnél vált el a visszavonuló feldunai hadtesttől, és január közepén jelentkezett Miskolcon Klapka ezredesnél. 1848. december 29-én ugyanis Kossuth Jerzy Bułharyn alezredest nevezte ki valamennyi magyarországi lengyel egység parancsnokává. Ő vezeti a Wysocki-zászlóalj szintén töredékszázadát – amelynek Antoni Wieruski százados a parancsnoka – Pestről Miskolcra. Így 1849. január közepső harmadában a Klapka György ezredes által, a január 4-i katasztrofális vereség után felső-tiszai hadtest néven újjászervezett északi seregben a Wysocki zászlóalj 3., 4. és 5. századából alakul meg a 2. lengyel zászlóalj. Ugyanekkor járja ki Rembowski őrnagy Klapkánál, hogy vadászezredével és a légió szerveződő tüzérségével Munkácsra mehessen. Így ő is olyan szervezési és működési önállóságot élvezhetett, mint a Máramarosszigeten – csekély eredménnyel – lengyel vadászcsapatot alakító Antoni Piotrowski ezredes, Mieczysław Woroniecki őrnagy és Józef Woroniecki alezredes. Február elején Tchorznicki is engedélyt kapott rá, hogy addig gyalogosan harcoló lovasszázadát tényleges ulánusosztállyá, távlati célként pedig ulánusezreddé szervezze. (Kossuth azért támogatta e tervet kiemelten, mert a honvédseregben nem volt dzsidásalakulat.) Rajtuk kívül ekkoriban Görgei feldunai hadtestében is működött egy lengyel század.

Wysocki igyekezetét, aki február elején két gyalogoszázadával és az Aradon megalakított 1. lengyel dzsidásezreddel (a valóságban századdal) csatlakozott Damjanichnak a Közép-Tiszához vonuló bántági hadosztályához, és kitartó küzdelmet folytatott a Magyarországon szétszórt lengyel csapatok egyesítéséért, 1849 márciusának derekán részben siker koronázta. A III. hadtestben harcoló lengyel zászlóaljba osztották be az I. hadtestté átkeresztelt felső-tiszai hadtest közel két századnyi erőt képviselő 2. lengyel zászlóalját és Rembowski őrnagy időközben felosztatott vadászezredének két századát is.

Az 1848. november végétől 1849. március közepéig eltelt három és fél hónap során a lengyel légió Aradhoz és Kassa–Tokaj térségébe küldött egységei egyre-másra aratták a babért a harctéren. A Wysocki-zászlóalj két százada december 3-án, vasárnap délután érkezett meg az aradi ostromtáborba. Azonnal önként csatlakozott a vár ellen másnap hajnalra elrendelt támadás rohamcsapataihoz. A kellő előkészület nélkül végrehajtott rohamból ugyan rémült menekülés lett, de e „decemberi hajnal” az utolsóként példás rendben visszavonuló két lengyel századnak mégis dicsőséget és elismerést hozott. Helytállásukat minden jelentés, hivatalos híradás, magyar és lengyel visszaemlékezés kiemeli. December 11-én Tchorznicki őrnagy ulánusszázadának 84 embere menti meg a Schlik által Kassa előterében, Budamérnál szétvert északi hadsereg Bárcánál fedezetlenül ott hagyott több ütege ágyúit. Három nappal később, a szégyenletes újaradi futás során Wysocki századai fedezik az osztrák–szerb csapatok elől menekülő magyar hadat, s teszik lehetővé átkelését a Maroson. Az 1849. január 4-én megismétlődő újabb kassai kudarc hősei ismét a lengyelek: ezúttal Hipolit Żółtowski százada.

Klapka ezredes megjelenésével fordulat áll be a felső-tiszai fronton. A január 22-i tarcali győzelemben hadosztályparancsnokának, Jerzy Bułharyn ezredesnek és a 2. lengyel zászlóaljnak van komoly része. A március 5-i szolnoki csatában pedig a Wysocki-zászlóaljhoz tartozó lengyel dzsidásszázad jeleskedett, amelynek 120 embere Władysław Poniński kapitány vezetésével fergeteges rohamot intézett a Ferenc József dragonyosezred ellen. A lengyelek sorozatos helytállása, bravúros hőstettei nagy visszhangot váltottak ki a magyar közvéleményben. Különösen akkor, amikor a szerveződő honvéderők működését inkább kudarcok, mint sikerek jellemezték.

A lengyel érdemek magyar elismerésének köszönhető, hogy március közepén fordulat áll be a légió szervezésében. Tadeusz Idzikowski őrnagy és Władysław Englert századosok ettől kezdve Nánáson szervezik a légió tényleges 2. zászlóalját, Debrecenben a tüzéséget és Szoboszlón az 1. ulánusezred 2. osztályát. A 2. zászlóalj megszervezett négy századát április közepén a Henryk Dembiński altábornagy parancsnoksága alatt alakuló északi hadsereghez, a szerveződő IX. hadtestbe,

Jerzy Bułharyn hadosztályába, Idzikowski őrnagy dandárába osztják be Antoni Kłossowski százados még nem teljes lengyel lovasütegével együtt. A Bułharyn-hadosztálynak egyébként szintén lengyel tiszt, Jacenty Grabowiecki százados volt a tüzérparancsnoka.

Az egységes lengyel légió 1849 júniusában, az orosz betörés előestéjén három gyalogoszázlóját, két – két-két osztály erejű – dzsidásezredet, két – nem teljes – üteget és egy utászszázadot számlált. Összlétszáma nem haladta meg a 2500 főt.

A lengyel légió, más néven lengyel hadosztály az északi hadsereg része lett. Létrejöttében Wysocki a fő érdem, aki tetteivel, megszolgált előléptetéseivel – május 6-án Görgei tábornokká nevezette ki – méltán érdemelte ki végül Kossuth bizalmát, megbecsülését. Bemen kívül Wysocki volt az egyetlen lengyel törzstiszt, akitől Görgei nem tagadta meg az elismerést, amit később Bułharyn szenvedélyes gyűlölettel vetett Wysocki szemére. Szerepet kapott ebben az is, hogy a szabadságharcban Bułharyn egyetlen rendfokozatot lépett csak előre, s a törökországi emigrációban lett tábornok – Kossuth jóvoltából. 1849-ben csak annyira vitte, amennyire tehetségéből futotta. Wysocki csillagzatának gyors emelkedését, a rábízott feladatokat, posztokat Bułharyn méltatlannak, magára nézve sértőnek érezte. „Soha alkalmatlanabb embert, mint Wysocki, nem állítottak egy ily derék ifjúság élére” – foglalta össze tömören róla alkotott véleményét emlékiratában.

Jellemzésében valószínűleg Władysław Poniński, az 1. osztrák dragonyosezred leszerelt hadnagya, majd Wysocki hadsegéde s végül az 1. lengyel ulánusezred szervezője és alezredes-parancsnoka állhat közel az igazsághoz. Ő nemcsak felettesének érdemeit ismerte el, hanem a hibáira is utalt. „Wysocki azonnal megnyerte tetszésemet (...) Rendkívüli odaadás jellemezte, tiszteletreméltó férfiú volt, de túlságosan demokrata módon bánt alantasaival, akiket, beleértve a közkatonákat is, kollégáinak nevezett. A légionisták ily szelíd és szerfelett elnéző traktálása rendkívül nehezítette a fegyelmezést, amelyet pedig a katonai regula megkövetel, mert mindenekelőtt a fegyelem különbözteti meg a katonaságot a felfegyverzett hordától.”

A Wysocki által készített jelentések, beadványok is azt bizonyítják, hogy aláírójuk tehetséges, képzett katona. E jelentések megerősítik

memoárjának hitelességét. Hajlamosak lennénk kételkedni például Wysocki azon állításában, miszerint még január elején alezredeként ő javasolta Kossuthnak, hogy a mellékhadszíntereket feladva csapatait Pest térségében vonja össze s indítson támadást Windisch-Grätz főhadserége ellen. Az idevágó beadvány meggyőzhet róla, hogy Wysocki nem utólag, tábornokként okoskodik így. Június 24. előtt kelt ugyancsak Kossuthnak küldött javaslata pedig arról tanúskodik, hogy Wysocki, Pest védelmének fontosságát kiemelve, inkább a Görgei által javasolt Komárom környéki csapatösszevonásnak volt a híve, mint az elmenekülés lehetőségével is számoló Dembiński-tervnek, amelynek értelmében a magyar erőket végül Szeged térségében koncentrálták.

Míg azonban a légio a harcokban helytállt, az ütközetek közötti szünetekben kitűnt torzalkodásával, fegyelmezetlenségével, s nemcsak Kossuthnak okozott kellemetlen órákat, hanem Wysockinak is.

Ezt Wysocki sem titkolja, akinek egyébként jó érzéke van egyén és közösség lelkiállapotának ábrázolásához. A légionisták magatartásának általa adott értelmezésével, pszichológiai indoklásával egyetérthetünk.

A tények ismeretében elmondhatjuk, hogy Józef Wysocki, ha nem is volt olyan katonai lángelme, mint amilyennek Mierosławskival együtt párthívei látták, s memoárja lapjain esetenként ő is láttatja magát – például az isaszegi és a nagysallói csatákban –, a rábízott feladatoknak becsülettel eleget tett, s a vállalt posztokon derekasán megállta a helyét. Ennek igazolására idézzük fel 1849 júniusának második felében kifejtett tevékenységét, amikor az északi hadsereg főparancsnokaként az Eperjes–Kassa–Miskolc irányába nyomuló több mint százezer fős orosz főhadsereggel állt szemben. Ellene csak a közvetlenül rendelkezésére álló tapasztalatlan IX. hadtestet és a lengyel légio egy részét tudta bevetni. Ez az erő alig haladta meg a tízezer embert. A nyílt ütközetet természetesen nem vállalhatta; vissza kellett vonulnia, de úgy, hogy az ellenség felvonulását, amennyire lehetett, lassítsa. Hogy a feladatot miként oldotta meg, annak bemutatására idézzünk egy objektív tanút, az ellenfelet, nevezetesen Leontin Pavlovics Nicolai bárót, Miklós cár Paszkevics altábornagy mellé beosztott szárnysegédjét: „Az úgynevezett ellenséges hadsereg, melyet először negyven-ötven-ezer főnek tartottunk, a valóságban nem érte el a tizenötezres létszá-

mot sem, időtöltésül annak látszatával tartott bennünket izgalomban, hogy ütköztetve készül, először Eperjes előtt, aztán Kassa előtt, s így bonyolult manőverek végrehajtására kényszerített bennünket. Majd mikor ezt megunt – mintegy varázsütésre eltűnt.”

Memoárja utolsó lapjain, 1849 vége felé, törökországi emigrációjában Wysocki fogadalmat tesz: „Légiót szervezni (...) sem Törökországban, sem máshol idegenben nem áll szándékomban. (...) Ha valaha is fegyvert fogok, azt csak Lengyelországban és Lengyelországért teszem. Idegen Isteneket szolgálni már soha nem fogok, és nem is akarok soha.” E fogadalmát, ha valóban cselekvő és Lengyelországért tevékeny tagja akart maradni az emigrációnak, nem tarthatta be. Az 1850-es években ugyanis csak a nemzetközi események mozgósították ténylegesen a lengyel emigrációt.

A krími háború kitörése után, 1853 decemberében az európai figyelem középpontjában, Konstantinápolyban találjuk Wysockit. A török haderő oldalán szerveződő lengyel légiónak ő a kijelölt parancsnoka. Anglia és Franciaország támogatja a légio eszméjét, Törökország azonban attól tart (milyen torzan megismétlődő játéka ez a történelemnek!), hogy ezzel kiváltja az egyelőre még semleges Ausztria orosz oldalon történő beavatkozását. Wysocki Klapka Györgyhez hasonlóan hosszú hónapokat töltött el tétlen, egyre reménytelenebb várakozásban. 1855 elején, miután végképp meggyőződött róla, hogy a törökországi önálló lengyel egységből semmi sem lesz, visszatért Franciaországba. 1860-ban Itáliában kínálkozott újabb alkalom és lehetőség légio szervezésére. Wysocki Olaszországba sietett, de igyekezetéből ezúttal „csak” egy lengyel katonai iskola alapítására futotta.

Az 1863. évi lengyel szabadságharc kirobbanása után az annak támogatására alapított párizsi Emigrációs Bizottság elnöke lett. Áprilisban Galíciába utazott, hogy felkelőcsapatot szervezzen és vezessen harcba. Itt nevezték ki a Rutén Földek és a Lublini vajdaság fegyveres erőinek parancsnokává. Alig lépte azonban át csapatával a galíciai–orosz határt, máris szétverték. Wysockinak sikerült elkerülnie a hadifogságot és a bitófát: visszamenekült Galíciába. Az osztrák hatóságok letartóztatták. Linzet jelölték ki kényszerlakhelyéül. 1865-ig tartózkodott itt. Ezt követően visszatért Franciaországba, és utólag bekapcsolódott

az emigráció munkájába. Ez az emigráció azonban már erőtlenebb, munkája sem volt oly hatékony, mint két-három évtizeddel azelőtt.

Józef Wysocki tábornok a magányos lengyel emigránsok menhelyén, a Szent Kázmér kolostorban halt meg 1873. december 31-én. Tíz évvel később ugyanitt hunyta le szemét Cyprian Kamil Norwid. Jól ismerte Wysockit. Nemcsak verset dedikált neki, hanem azt is vállalta, hogy londoni megbízottja legyen, amikor a lengyel tábornok Konstantinápolyban várta a légió megalakításának engedélyezését.

Életüknek csaknem két évtizede kötődött egymáshoz: „Az utóbbi idők megannyi vért és ideget követelő története mindig nagy titok marad...” – írta Norwid arról a korszakról, amelyben együtt éltek. A titok nem a lemondást, hanem a megoldást sugallja az embernek. A Nemzeti Múzeum kertjében felállított mellszobor nem maradhat bronzba zárt titok számunkra.

BATTHYÁNY LAJOS ÉS A LENGYELEK

Egyszerre volna könnyebb és nehezebb vállalkozás Kossuth és a lengyelek kapcsolatáról beszélni. Lehetetlen feladat volna viszont Deákról és a lengyelekről szólni. Kossuth és a lengyelek viszonylatában az adatok bősége hoz zavarba, Deák esetében a személy és a közösség kapcsolatára vonatkozó közvetlen dokumentumok hiánya. Batthyány Lajos ebben a vonatkozásban a Kossuth Lajos és Deák Ferenc közötti helyet foglalja el.

Hogy hangsúlyos ellenzéki szerepvállalása nem volt ismeretlen a lengyel emigráció demokratikus szárnyának, az ún. Lengyel Demokrata Társaságnak a vezetősége előtt sem, arra bizonyság Franciszek Sokulski *Odahaza és a Boszporusz partján* című emlékirata. Franciszek Sokulski az 1830/31-es lengyel szabadságharc leverése után a 20. gyalogezred hadnagyaként vonult emigrációba. Franciaországban járt bányászati akadémiára, s hallgatója volt a vezérkari akadémiának is. Az emigráció két befolyásos szárnya, Czartoryski arisztokrata tábora és az 1832 márciusában alapított Lengyel Demokrata Társaság közül az utóbbit tüntette ki bizalmával. A demokraták központi vezetősége méltányolta választását és tehetségét: a lengyelek számára drámai eseményekkel teli 1846 végén őt küldte Magyarországra. Feladatáról Sokulski így vallott említett visszaemlékezésében: a lengyel demokraták legbefolyásosabb vezetője, „Wojciech Darasz javasolta, hogy emisszáriusként utazzam a lengyel határ térségébe. Megbízható ember kellett neki, aki tud franciául és főképpen kitűnően németül. Mint a Demokrata Társaság volt ösztöndíjasa és fegyelmezett honpolgár készséget mutatam az utazásra, ezért Darasz, küldetésemet illetően, részletes instrukciókkal látott el. Nevezetesen el kellett jutnom Észak-Magyarországra a lengyel–magyar barátság eszméjét terjesztendő és a magyar politika vezetői, Kossuth és Batthyány iránti bizalmat elmélyítendő az ottani szláv lakosok körében.”

Batthyány Lajos gróf nem csak az egyébként az arisztokratákat programszerűen gyűlölő lengyel demokratáknak kerülhetett ebben

az időben a homlokterébe. Kossuthal közös szerepvállalása nyilván Czartoryskinak s a Baltikum és az Adriatikum között működő ügynökeinek a figyelmét sem kerülte el.

Jerzy Bułharyn mind a lengyel, mind a magyar szabadságharcban fontosabb szerepet játszott, mint Franciszek Sokulski. Bułharyn egy ideig a légió parancsnoka volt, s emellett dandár-, illetve hadosztályparancsnoki posztot is betöltött. Sokulski ezzel szemben mint százados „csak” a légió utászpáncsnokának mondhatta magát 1849 júniusától. Bułharyn már a lengyel szabadságharcban őrnagyi rangot ért el. 1833-tól hosszabb-rövidebb megszakításokkal Magyarországon élt, a magyar politika fejleményeiben tájékozott volt, s befolyásos személyes kapcsolatokkal is rendelkezett. Ő volt az, aki, mint már erről szóltunk, 1848 szeptemberének második felében lengyel légió felállítását javasolta Kossuthnak, s erről hosszabb megbeszélést is folytatott vele. Az eleinte vonakodó Kossuthot végül azzal nyerte meg a légió ügyének, hogy a magyar ügy számára az 1831-es szabadságharcban edzett és tapasztalt lengyel tisztek százainak megnyerését tartotta lehetségesnek. Kossuth azt javasolta, hogy ehhez Batthyány Lajostól is megbízólevelet kelle-ne kérni. „Erre én, tudván, hogy Kossuth nemcsak Magyarországon, hanem Galíciában is mennyire népszerű – írja Bułharyn *A magyar háború vázlat*a című memoárszerű történeti munkájában – kijelentetem, hogy jobb volna ha a felhatalmazás tőle (Kossuthtól) származna. Kossuth köszönetet mondott a lengyelek irányában tanúsított bizalmáért. Megírta a levelet...” Ez a rövid citátum arra is bizonyáságul szolgálhat, hogy a szerveződő Országos Honvédelmi Bizottmány tagja mennyire lojális volt a miniszterelnöki posztjába visszatért Batthyány iránt. Másrészt az is kiolvasható belőle, hogy a lengyel közvélemény előtt Kossuth összehasonlíthatatlanul ismertebb volt, mint Batthyány. És ezen nincs mit csodálkozni. Ha csak arra gondolunk, hogy Kossuthot éppen mennyire segítette az, hogy tevékenységét a sajtó is dokumentálta, s ő maga is alakította a sajtó arculatát, ami nem maradt hatástalan a magyarországi eseményeket a hír rovatában figyelemmel kísérő lengyel nyelvű sajtóban sem.

Kapcsolatot azonban a Magyarországon élő lengyelekkel nem csupán Kossuth tartott, hanem Batthyány is. Ezt 1848 tavaszától gyakor-

lati elvek, illetve a mindennapok szüksége formálta. Urbán Aladárnak *A nemzetőrség és a honvédség szervezése 1848-ban* című monográfiájában található az az adalék, miszerint a Jász-Kun kerületek főkapitánya, Szentkirályi Móric 1848. május 17-én közölte Batthyány miniszterelnökkel és Szemere belügyminiszterrel, hogy a nemzetőrök kaszavívásának oktatására „a lengyel születésű Vánszky Lajost kívánja alkalmazni”. Emiatt Szemere szabadságot kért számára a „középponti vasút” igazgatójától, Zichy Ferenc gróftól.

Ludwik Wański nem volt ismeretlen Magyarországon. Sedlitzky rendőrminiszter figyelmét sem kerülte el a harmincas évek végén, hogy a reformkor népszerű „vándorpatriótájának”, Somogyi Antal táblabírónak a gyűlésein rendszeresen megjelent és tört magyarsággal felszóltalt egy Ludwik Wański nevű személy is, aki magát az 1830/31-es szabadságharc őrnagyának adta ki, s olyan menekültnek, akinek fejére a cár vérdíjat tűzött ki. Wański végül Magyarországon telepedett le. 1848. április 27-én levélben fordult régi pártfogójához, Csány László közlekedésügyi államtitkárhoz, hogy alkalmazza a Központi Magyar Vasút szolnoki állomásán. Kérése teljesült. Ezt az is bizonyítja, hogy – mint fentebb említettük – Szemere húsz nap múlva szabadságot kért a számára. Wański esete kapcsán jegyzi meg Urbán Aladár, hogy „Batthyány később még egy lengyelt küldött a kerületbe kaszavívás oktatására.” Ezt a kaszavívó mestert Józef Kleczyński-nek hívták.

Kleczyński korábbi pályája semmiben sem különbözik emigráns tisztársaiétól: ugyanolyan hányatott. Megismerve, annak a több ezer számkivetett lengyelnek a sorsáról is fogalmat alkothatunk, akik 1831 őszén hazájuk elhagyására kényszerültek. Józef Kleczyński a zamości uradalom gazdatisztének fiaként 1828. október 3-án önként belépett a Lengyel Királyság hadseregébe, ahol a gyalogos könnyűtüzérség 3. ütegében szolgált. 1829. március 1-jén bombázóvá, majd november 1-jén altisztté léptették elő. Részt vett az 1830/31-es szabadságharcban. Az 1831. január 19-i waweri csatában megsebesült. Felgyógyulása után „ütegírnokká lépett elő”. Kleczyński a Lengyel Királyság területét Maciej Rybiński tábornok hadtestével hadnagyként hagyta el. Franciaországba emigrált. 1832 augusztusában a besançoni katonai táborban helyezték el. 1833 áprilisában a tábor többségével ő is elhagy-

ta Franciaországot, hogy részt vegyen a frankfurti felkelési kísérletben. A sikertelen vállalkozás következményeként 1834 januárjában Svájc Vaud kantonába internálták. Márciusban itt lépett be a „Chevalier d'Étoile” független szabadkőműves páholyba, ahol előbb segédként, majd mesterként tevékenykedett. Kiutasítása nyomán 1834 júniusában társaival együtt Angliában talált menedéket, ahonnan nem egészen egy év múlva Brüsszelbe költözött. Itt hét esztendőrt töltött nyomdászként a kiváló történész, Joachim Lelewel szellemi közelségében. Belga felesége nem sokkal a házasságkötés után meghalt. Második felesége is belga nő volt. E házasságából hat gyermeke született, de csak egy, Edward élte meg a felnőttkort, az ő leszármazottai ma is Belgiumban élnek. 1842 decemberében Franciaországba telepedett át. Még 1845-ben Svájcba, Lausanne-ba költözött. 1845-ben már párizsi lakosként nősült meg harmadszor, ezúttal egy francia nővel kötve össze életét. Svájcban nyomdát alapít, amely egy éven belül tönkremegy, s ő feleségét és másfél éves gyermekét elhagyva visszaköltözik Franciaországba, ahol Valence-ban útkarbantartó hivatalnok. 1848 eseményei már Párizsban érik.

1848 tavaszán Magyarországon tartózkodik. Június 27-én Batthyány Lajos a Jász-Kun kerületek nemzetőrségéhez, Szolnokra küldi kaszávivó mesternek. Szeptemberben a központi vasútigazgatóságon kéri alkalmazását. 1848. november elején Pesten belép Wysocki szerveződő zászlóaljába. December 25-én az északi sereg Pusztaszentmiklóson szerveződő tartaléktüzérségének parancsnoka. Az 1849. január 31-i tokaji ütközetben gyalogsági rohamot vezetve tünteti ki magát. Főhadnagyi rangját Klapka 1849. március 2-án erősíti meg december 22-től számítva. 1849. március 10-én a miskolci tartalék tüzérségben főhadnagyi. Feltehetően komáromi kapitulánusként vonult emigrációba.

Kleczyński alkalmazása kapcsán Batthyány azt is meghagyta Szentkirályi Móricnak, hogy „oktatási díjul naponként 1 pengő forint az illető községek pénztárából fizetessék” neki. Wańskihoz hasonlóan Kleczyński is a Központi Magyar Vasútnál szeretett volna alkalmazást nyerni. Mivel ezzel kapcsolatos kérvényére a válasz elmaradt, szeptember 23-án egyenesen Batthyány miniszterelnökhöz fordult közbenjárásért. E beadványában arra is hivatkozhatott, hogy a központi

vasútnál több lengyelt is alkalmaznak. Ezt természetesen Batthyány is tudta. Nyilván azt is, hogy alkalmazásuknak nem csupán békebeli indoka volt. A politikai és vele párhuzamosan a hadi helyzet alakulása nem kis szerepet játszott a beljük helyezett bizalomban. A lengyel vasutasok egyik feladata volt a császári-királyi hadseregben szolgáló lengyelek „átcsábítása” a honvédseregbe.

1848. október derekán Ludwik Wański és több lengyel származású vasutastársa érkezett Aradra, és a csapszékekben szétszóródva igyekezett rávenni a Schwarzenberg-ulánusokat, hogy álljanak át a magyarokhoz, s alakítsanak lengyel légiót. A lengyel ügynökök e vállalkozásában a Schwarzenberg ulánusezred egy kilépett alszázadosa, Władysław Żeleński is közreműködött, aki „belülről” ismerte az ezredet.

A Żeleńskieket fiatalabb krakkói ágából származó, 1811-ben született Władysław mint császári-királyi kamarás 1832 márciusától szolgált kadétként a cs. k. hadsereg 2. Schwarzenberg ulánusezredében. 1833. április 12-től alhadnagy, 1837. október 1-jétől főhadnagy, 1843. november 16-tól alkapitány. 1846. március 31-én tiszti rangját megtartva kilépett. Ebben a döntésében házassági terve játszotta a meghatározó szerepet. A századával Újaradon állomásozó Żeleński alszázados a városban ismerte meg Eötvenesi Lovász Matildát, a gazdag mágnáscsalád egyetlen lányát, akit házasságot ellenző apja halála után, 1845. április 26-án oltárhoz vezetett.

A magyar honossá lett lengyel ulánustiszt Wańskieék 1848-as októberi vállalkozását az első pillanattól nagy energiával támogatta, s birtokának hivatalnokait és szolgálait is mozgósította a cél elérése érdekében. (Ez arra utal, mintha Wański előzőleg egyeztetette volna a lépéseit Władysław Żeleńskivel.) Amikor az ulánusok, akik csak látszólag hajlottak az átállásra, három emisszáriust letartóztattak, Żeleński az ezred világosi raktárában Varga ulánuskapitányt tartotta lakat alatt mindaddig, amíg az elfogott tartott lengyeleket a dzsidások szabadon nem engedték. Emellett közvetítők útján a személyükben átálló dzsidásoknak 60 forint, a lóval dezertálóknak 150 forint jutalmat ígért. Szóban és tettekben egyaránt az Aradvárat megszálló császári csapatok ellen buzdított, kifejezve reményét, ha a magyar csapatok megjelennek Galíciában, ott is kitör a forradalom.

Želeńskit 1849. február 26-án Pesten letartóztatták. Ettől kezdve osztozott Batthyány Lajos sorsában, akivel együtt hurcolták Pestről Ljubljanába, Pozsonyba, Olmützbe, majd ismét Pestre. (Ljubljanában Želeński és Batthyány együtt laktak a vár felügyelői lakásában.) 1849. szeptember 15-én a pesti cs. k. hadbíróság Władysław Želeńskit tíz év nehéz vasban letöltendő sáncmunkára ítélte és megfosztotta kamarási címétől. A büntetést kegyelemből még aznap könnyű vasban eltölten-dő sáncmunkára változtatták. Haynau december 6-án a „verdiktet” azzal enyhítette, hogy az elítélt a sáncmunkát a maga által kiválasztott erődben végezhet. Želeński természetesen Aradvárat választotta, ahol egyébként az első időben a foglyoknak szabad kijárásuk volt, s hozzátartozóikat is fogadhatták. Így születhetett Matild lánya – Želeński 1854-ig tartó rabságának idején – 1852-ben. 1854-et követően Želeńskit 1857-ig Grazba internálták. Miután visszatért Aradra, megalapította az Aradi Gazdasági Társaságot, amelynek első elnöke lett. A köztiszteletnek örvendő Władysław Želeński, akinek családnévet a századfordulón nem a legelőnyösebb összefüggésben énekl meg az *Ülj törvényt, Werbőczy* című versében Ady Endre, vadászbalesetben halt meg 1863-ban.

Batthyány Lajos kivégzésére már 1849. augusztus végén megszületett Bécsben a döntés. A koncepció pernek áldozatul eső miniszterelnök sorsa e tekintetben kísértetiesen ugyanaz, mint a posztját tekintve is az ő örökébe lépő vértanúé, akit Nagy Imrének hívnak.

ARAD 1848. DECEMBER 4-I OSTROMA
LENGYEL ÖNKÉNTESK ÉS EGY CSÁSZÁRI
MÉRNÖKKARI TISZT SZEMÉVEL

Az Országos Honvédelmi Bizottmány 1848. október elején elrendelte, „minden hazabeli vár ... a magyar háromszínű lobogót” hét napon belül, hogy kitűzze. Berger von Pleisse báró altábornagy, az aradi vár parancsnoka szinte a felhívással egyidejűleg a nemzetőrséget eltávolította a várból, s a várost felszólította, hogy a császár iránti hűsége jeléül a fekete-sárga lobogót tűzze ki. Miután a polgárok nem tettek eleget az ultimátumnak, az osztrák várparancsnokság elrendelte a város módszeres ágyúztatását. Október 22-én 500 vasgolyót és gránátot lőttek ki a városra. Zömmel középületek és lakóházak estek áldozatul a 20. századi terrorbombázásokra emlékeztető lövésnek, amely rendszertelen időközökben meg-megismétlődött.

Máriássy János őrnagy, a tiszántúli nemzetőrség Nagybecskerekre küldött parancsnoka október 9-én átutazott Aradon, s tekintettel a veszélyesnek ígérkező helyzetre, jelezte az Országos Honvédelmi Bizottmánynak, hogy ott nagyobb szükség lenne rá. Így lett az aradi ostromsereg parancsnoka. Az aradi várat az tette igazán veszélyessé, hogy a közelében még tekintélyesebb, császári kézen lévő erődítmény állt. Temesvárról van szó, amely a szerb felkelés fontos támaszpontja volt, de a román népfelkelőknek is támogatást nyújtott. Ahhoz, hogy a temesvári várat hatékony ostromzár alá tudják venni, minél előbb el kellett volna foglalni az aradi várat. Több sikertelen kísérlet után Máriássy belátta, hogy a várat csak módszeres lövés és szabályos ostrom révén veheti be. De mivel se megfelelő ostromszerei, se ostromágyúi nem voltak, december 3-ról 4-re virradó éjszaka még egy utolsó kísérletet tett a vár meglepetésszerű elfoglalására.

December 3-án délután érkezett meg az aradi táborba a Pesten szerveződő lengyel légió, hivatalosan a lengyel–magyar zászlóalj első két százada, szervezőjük, Józef Wysocki őrnagy vezetésével. A lengyel önkéntes csapat nyomban csatlakozott az ostromsereghez. Ékjében

Władysław Poniński főhadnagy, egykori császári dragonyos tiszt haladt egy kis tizenkét fős különítménnyel együtt. Pár nappal később ő kezdi szervezni az 1. lengyel ulánuszredet, amely több bravúros rohamot hajt végre a tavaszi és a nyári hadjárat során. Poniński alezredeként és a II. és III. osztályú érdemjel tulajdonosaként hagyja el a magyarországi hadszínteret 1849 augusztusában.

A Kijevben diákuskodó Zygmunt Miłkowski, aki a légio első egyégeinek megalakulásától szolgálta a közös ügyet, a 3. lengyel zászlóalj főhadnagyaként menekül török földre. Aradnál még csak altiszt volt. A 19. század második felének egyik leghíresebb politikusa és írója lesz. Mind Wysocki, mind Poniński, mind pedig Miłkowski megörököltette az aradi vár nevezetes éjszakai megrohanását.

Cesati mérnökkari százados a megostromoltak, a sikeresen védekezők távcsövén át látja és láttatja élményeit. Írása hivatalos napló. Margitay Gábor honvéd őrnagy, mérnökkari tiszt, a magyar ostromművek egyik megépítője, visszaemlékezésében az alábbiakat írja Cesatiról, mint a várat védő császári tisztek egyikéről: „Volt közöttük egy Cesati nevű olasz nemzetiségű mérnökkari kapitány, ki mint legmakacsabb, esküdt ellensége a magyarnak és elveinek, feje volt Siliákkal azon kis pártnak, mely a város eltökéllett tönkre ágyúztatását oly szenvedélyes gyűlölettel űzte és vezette...”

Tény azonban, hogy az aradi vár a december 4-i sikertelen hajnali ostrom után még több mint egy fél évig eredményesen védekezett, s csak 1849. június 28-án adta meg magát a honvéd csapatoknak. A vár magyar parancsnoka végül a beteg Damjanich János tábornok lett.

Együtt a szabadságért – 1848–1849. Wysocki tábornok emlékiratai.
Bp. 1993. 29–32.

„Aradra december 4-én érkeztem meg a lengyel egységgel. A novemberi forradalom szent évfordulója ütközben, Cibakházán ért minket. Mély megindultsággal ünnepeltük meg, mert mindnyájan úgy éreztük, hogy már a hazánkra rámosolygó boldog jövőendő küszöbén állunk.

Arad a Maros jobb partján fekszik. Újarad és a vár pedig a balon. Arad és Újarad városa a magyarok birtokában volt, a vár azonban az osztrákok kezében maradt, akik szüntelen bombázással nyugtalanították a várost. A katonai szempontok mellett már csak ezért is fontos lett volna a várat minél előbb elfoglalni. Ez ideig azonban semmiféle elhatározó lépést nem tettek ennek érdekében. Annyi történt csupán, hogy a várat és erődtímenyeit körülfalták. Ráadásul az így támadt gyűrű nem is volt egészen szoros. Az aradi magyar ostromsereg parancsnoka, Máriássy ezredes, egy fiatal, tapasztalatlan, de vitéz és türelmetlen katona, fortélyal akarta bevenni a várat. Pontosan aznap este, amikor Aradra érkezünk, éjszakai rohamot szándékozott intézni az erődtímeny ellen: már minden rendelkezést kiadtak, a létrákat és a hidakat előkészítették.

Máriássy tájékoztatásából számomra világossá vált, hogy túlzottan számít az osztrákok elővigyázatlanságára és gyávaságára, hogy nem derítette fel kellőképpen az erődtímenyt, s hogy a támadást nem készítette megfelelően elő. Így a támadást jobb lett volna néhány nappal elhalasztani, hogy a siker biztos legyen. Látván, hogy Máriássy makacsul ragaszkodik a tervéhez, csak arra figyelmeztettem, hogy az esetben, ha terve nem sikerül, készen kell állnia, hogy a várat erővel vegye be, mivel egyébként a kudarc szomorú következménnyel, azaz a fiatal újoncok demoralizálásával járhat. Máriássy biztosított róla, hogy ezzel az eshetőséggel is számolt, én pedig megkértem, hogy a légió is részt vehessen a vállalkozásban. Meggyőződtem róla, hogy a sorait kitöltő lelkes fiatalok az imént megtett hosszú út fáradtsága ellenére örömmel mennek tűzbe. Buzgó kérésünk teljesült, de a vállalkozás kimenetele balsejtelmeimet igazolta. A magyar parancsnok körbefogta a kiszögellő erődtímenyt, de nem volt hídkészlet, sem létra, ami átért volna a legszélesebb sáncárkot, és az ellenség riadóztatta a helyőrséget, amely sűrű puska- és ágyútűzet zúdított ránk. Hiábavalónak bizonyult minden további erőfeszítésünk, bár tizegynéhányan, köztük a lengyelek is, felérték a sánc tetejére. Elrendelték a visszavonulást, de a lengyelek nem akartak oly sebtében visszahúzódni. Én magam még egyre vártam a rohamot elrendelő jeladást, úgy vélvén, hogy a visszavonulás az ellenség megtévesztésére szolgál. Csak amikor Máriássy lélekszakadva rám talált s kérve kért: vonuljak vissza, mert már mindenki retirál, adtam fel a légióval együtt állásunkat. A magyarok ezúttal nem nagyon mutattak

példát a fiatal katonáknak; a legnagyobb rendetlenségben, szétszóródva vonultak vissza, és minden lövésre földre vetették magukat. Én tudván, milyen hatással van a puskaport még nem szagolt katonára az első hadi-élmény, a legnagyobb rendben, lassan vonultam vissza, gyakran megállva és szemközt fordulva az ellenséggel. Igaz, vesztítettünk néhány embert, de ifjú katonáim nem demoralizálódtak. A lengyeleknek a harc folyamán tanúsított nyugalma és hidegvére nagy hatást gyakorolt a magyarokra, és a magyar földön végezhettük haditetteinknek ez a bevezetője is elég volt ahhoz, hogy köztiszteletnek örvendjünk.”

Zygmunt Miłkowski (T. T. Jez): *Od kolebki przez zycie.*

(A bölcsőtől egy életen át.) Kraków, 1936. I. 278–282.

[1848] „November 27-én vagy 28-án kellett, hogy elhagyjuk Pestet, mivel a 29-re eső évfordulót a Tiszánál ünnepeltük meg. Oda vasúton jutottunk el, amely egyetlen abba az irányba tartó vonalként Szolnokig akkoriban épült ki. Ma az országot már keresztül-kasul szeli a vasút. Nekem és bajtársaim többségének a vasúton utazás újdonság számba ment. Akkor volt először benne részem. Ilyen furcsaságot addig nem is láttam, ha csak nem rajzon. Elgondolkodtatott és csodálkozással töltött el. A légió Szolnokon hajóra szállt. A víz áramlásával egy irányban úsztunk estig. Éjszakára egy faluban szállásoltak el bennünket. Másnap, amikor úti célunkhoz behajózásra felsorakoztunk, Wysocki kört formáltatott velünk, s megemlékezett a tizenennyolc évvel azelőtt lezajlott eseményekről és jelentőségükről. Arra biztatott, hogy kövessük a nagy idők vitézeinek példáját, s felhívta rá a figyelmünket, hogy csak azok reményei teljesülnek, akik tesznek és áldoznak is értük. Beszédét előírással harsány felkiáltással fogadtuk. A nap ködös volt és szomorú. Szentesig [Szegedig – K. I.] hajóztunk, s onnan előfogaton szállítottak bennünket tovább Aradra.

Arad a Tisza felé tartó Maros folyó mentén fekszik, amely a várost Ó- és Újaradra osztja. A folyó térdhajlatot formálva a bal parton elterülő Óaradot körbefogva folyik északról délnek. Vele átellenben emelkednek az erődítmény sáncai és falai. Az erődítmény jelentősége rendkívül megnőtt a szerbek ellen viselt háború miatt, amely az Ausztriával vívott háború

mellett ugyancsak próbára tette a magyarokat. Az osztrákok kezén lévő erődítmény Temesvárral együtt fontos támaszpontja volt a szerbeknek a Duna és a Tisza menti sakkjáráján. Feltétlenül el kellett foglalni. Ezért küldtek bennünket Aradra. Azért rendelték az ostromsereg mellé, hogy azt képzett katonai elemmel erősítsük. Ilyenben ugyanis hiányt szenvedett, mivel az nemzetőrségből állt, amely sok mindenre alkalmas, csak éppen háborút vívni nem. Mi már igazi katonaság voltunk. A légió értelmiségiekből állott, fele részben galíciai, fele részben orosz-lengyelországi egyetemistákból. Kézműves és hivatalnok alig akadt, s aki volt, beleolvadt a diákok tömegébe.

Az ilyen elem, ha a felettesek nem tudnak vele bántani, nagy teher, de a mustrát és a szolgálatot egy-kettőre elsajátítja és minden további nélkül tűzbe megy. Néhány heti kiképzés náluk annyit tesz, mint másoknál egy év gyakorlat. A táborverésben és a táborozásban voltunk csak járatlanok, s azon ösztönös cselekedetekben, amelyeket a vonulgatásokhoz szokott katona elsajátított. De mindezt pótolhattuk. Mivel később, amikor a táborozások időszaka ránk köszöntött, a tapasztalat megtanított rá, hogy mindazt, amit létfenntartásunk igényelt, elsajátítsuk. Aradon ez feleslegesnek bizonyult. Házaknál szállásoltak el minket. A polgárok mind a pihenésünkről, mind az étkünkről gondoskodtak. Nekünk csak a szolgálattal és csakis a szolgálattal kellett törődnünk: egyből jártasak lettünk benne és buzgó odaadással teljesítettük, mintha hozzáértő reguláris sereget alkottunk volna. Bennünket úgy vettek, mint az aradi ostromsereg magvát jelentő székelő zászlóaljakat.

Szakadó esőben érkeztünk Aradra. Máriássy ezredes törzskarával és a zenekarral együtt kijött a fogadásunkra, de a parádé nem sikerült. Minél előbb a kvártélyunkon akartunk lenni, kicsit lepihenni és megszállkozni. Éppen lefekvéshez készülődtünk, amikor a szolgálatos tiszt azzal a paranccsal járta körbe a kvártélyokat, hogy bornyú nélkül, de tölténnyel és fegyverrel sorakozzunk századosunk kvártélyá előtt. Kilenc óra lehetett. A parancs kellemetlenül érintett. Nemcsak amiatt, mert mint mindenki, fáradt voltam, hanem azért is, mert valami belső nyavalya emésztett. Okom lett volna, hogy beteget jelentsek. De azért felkerekedtem. Szerencsére nem esett az eső, de az eget felhők borították, s az éj hideg volt és sötét. A századosunk kvártélyá előtt gyülekeztünk. Sorba álltunk

és a második századhoz csatlakozva elindultunk a város utcáin át a folyó felé. A folyón kompra szállva keltünk át. A túlparton egy hosszú csűrbe vezettek bennünket, ahol vagy két órát ácsorogtunk, ha nem többet. Fogalmunk se volt róla, mire fel ez az éjszakai vonulás. Végre megtudtuk. Rohamozni mentünk, vagyis inkább a vár meglepetésszerű bevétele. Meghagyták, hogy mindvégig csendben legyünk. Létrákat kaptunk, hogy a sáncárokba leereszkedhessünk, és fáklyákat, amelyeket csak a sánc tetején lett volna szabad meggyújtatunk. Elmondták, hogyan ereszkedjünk le a sáncba és hogyan kapaszkodjunk fel annak túlpartjára, s mit tegyünk, ha kudarccal jelt adnak a visszavonulásra. Végül tizenkét önként jelentkezőt kértek. Őket Władysław Poniński, az első század főhadnagya, egykori osztrák dragonyostiszt vezette volna rohamra. A felszólításra az egész légió önként jelentkezett. Poniński találomra kiválasztott tizenkét embert és eltűnt velük. Egy perc múlva mi is elindultunk. Menetünk egyhangú volt; pillanatonként megálltunk. Egy réten át vezettek, áthatolhatatlan sötétség vett körül. Bármerre mentünk, nem láttunk semmit. Hármasszlopban vonultunk. Végre ellépett mellettünk Matczyński, s az altisztek fülébe súgta, hogy arcvonalat képezzünk. Amikor a parancsnak eleget tettünk, lábam alatt szakadék nyílt. A sáncárok voltak az. Meghagyták nekünk, hogy bocsássuk le a lajtorjákat és szép nyugodtan ereszkedjünk le. Hamarosan a sáncárok mélyén találtuk magunkat. Tompa csönd telepedett ránk. Átvonultunk a sáncárok alján és túloldalt a sánc falának támasztottuk a lajtorjákat. Ott, ahol az én rajom állt, én kapaszkodtam föl elsőként. Fokról-fokra haladtam fölfelé. Már leléptem a legfelső fokról. A falon álltam, megmarkoltam a köpárkányt amely a sánchányás tetejét borította. Abban a pillanatban a sánc teljes hosszában fények gyúltak és kézfegyverek ropogása verte fel a csendet. A fáklyafényben látni véltük a puskasura tapadó és tekintetüket ránk szegező osztrák katonák arcát. Úgy éreztük, hogy a puskacsövek már-már a fejünkhöz érnek. Arcomba forró léglökések csapódtak és puskaországgal telt meg a levegő.

Az osztrákok olyan közelségből lőttek ránk, mint amilyen a sánc tetejét a kőfal tetejétől elválasztja. Kiderült, hogy felkészülten vártak ránk. Szó se lehetett a falak megmászásáról. Rendkívül kritikus helyzetbe kerültünk. A gyors menekülés menthetett meg bennünket.

Ma sem tudom, de akkor, közvetlenül az elmondott eset után se tudtam, hogyan kerültem az árok túloldalára. Arra emlékszem, hogy átkoztam a lajtorják rövidségét és hangosan elmondtam a légionisták zsoltárát: „Óvj meg minket...” A sáncárkot bevilágította az osztrákok folytonos tüzelése. Ez, biztos, hogy nagy segítségünkre volt. Nem tévedtünk el. Együtt indulunk meg visszafelé és hamarosan a puskalövések hatókörén kívül kerülünk. Abban a pillanatban dördült el az első ágyú, s lövedéke a fejünk fölött süvített el, mint egy seregélyraj, tompán és élesen. Nappalodott. A dörrenések és a süvítések meg-megismétlődtek. A tisztek rendezték sorainkat. Erőltetett menetben haladtunk. Jobbra és balra tőlünk nemzetőri zászlóaljok rohantak, amelyek minden ágyúlövésre hasra vetették magukat, majd fölpattantak és futottak tovább.

Az a hatás, amelyet a tűzkeresztség keltett bennem, inkább a csodálkozás volt, mint bármi más. Nem mondhatom azt, hogy féltem. Igazi félelem csak rövid időre fogott el. Az árokban. A cselekvés pillanatában, melyről nem tudok számot adni. De a félelem nyomban elmúlt, mihelyt a sáncárokból kikerültem. Ahogy jött, úgy el is múlt, s átadta helyét a csodálkozással vegyes kíváncsiságnak, amely figyelmemet arra irányította, amit tennünk kellett; a visszavonulásra. És nem hagyott el se az árok fölött, se az árokban, se a sáncon, se a visszavonulás alatt. Amikor óvatosan az árokhoz közeledtünk, fáj a keresztcsontom, sajgott minden porcikám és láz emésztett; az akció kezdetével minden nyavalyám elmúlt. Teljesen meggyógyultam, de csak addig, míg a kvártélyunkra nem értünk. Velem egy rajban szolgált Wilhelm Acht, segédpatikus. Ő állapotomat jelentette annak, akinek kellett, s az aznap éjszakát már nem a kvártélyomon, hanem kórházban töltöttem.”

Władysław Poniński: Listy do moich synów. Wspomnienia z ubiegłych lat. (Levelek fiaimnak. Visszaemlékezések az elmúlt évekre.)
Warszawa, 1902. 30–32.

„Novemberben Pestről Aradra küldték a zászlóaljunkat. Óarad a jobb, Újarad és Aradvára a Maros bal partján fekszik. Ó- és Újarad a magyarok kezén volt, a várat az osztrákok birtokolták.

A két vezér, Máriássy ezredes és Wysocki, kik közül az előbbi Újaradon, az utóbbi Óaradon állott, megbeszélték, hogy éjszaka meglepetésszerű támadást intézünk az osztrákok ellen. Természetesen a terv, amelybe a légio néhány idősebb tisztjét beavatták, lelkes fogadtatásra talált. A közeli tűzkeresztség nagy örömmel töltött el bennünket.

Rövidesen minden előkészület, ami a lajtorjákat, a hidakat, stb. illeti, megtörtént. Döntés született arra vonatkozóan, hogy a támadásra november 3-ról 4-re virradó éjjel kerül sor.

Az éj sötét volt, csak bennünk világolt a remény csillaga, hogy kitüntethetjük magunkat, s oly hírnévre tehetünk szert, amelyben lengyel katonának régen volt része. Az első próba, amelynek az alkalom kitett, nem volt könnyűnek mondható. Ugyanis éjjel, amikor a sötétség a bátorságra és a félelemre egyaránt fátylat borít, sokkal nehezebb bátornak lenni, mint nappal, nyílt téren, ahol az embert fürkésző tekintetek vizslatják. Ennek ellenére el kell ismerni, hogy a lengyel zászlóalj úgy küzdött, mintha csupa öreg katonából állott volna. Vagyis meg lehetett magával elégedve.

A lengyel zászlóaljat érte az a kitüntetés, hogy az erődítmény falait elsőként megmássza. De ezalatt a falak tövében a létrák odatámasztásával és megmászásával csapott zaj felkeltette a falakon álló silbakok figyelmét. És amikor az erődítményfalak tetejére értünk, nemcsak puskatűzzel fogadtak bennünket, hanem a menekülő katonák lefordították, ledöntötték a falaknak támasztott létrákat. Mivel mint zászlóaljsegédtsízt jó példával akartam elől járni, elsőként másztam meg a létrát, de letaszítottak. Az adott jelre nem volt mit tennünk, mint hogy a sűrű ágyú- és puskatűzben visszavonuljunk. Az volt a fontos, hogy a visszavonulás ne csapjon át rendetlen menekülésbe, amely lehangolta volna a fiatal katonákat. Amikor az erődítményből mind hevesebben kezdtek löni ránk és a többiekre, a zászlóalj megállt, arcagot csinált az erődítmény felé, és vissza-visszalőtt. Ennek nem volt semmiféle eredménye, míg az ő tüzük kárt tett bennünk, megsebesítve, sőt megölve ilyen alkalommal néhány katonánkat. Én főleg azzal foglalkoztam, hogy a sebesülteket magunkkal vigyük, s lehetőleg senkit se hagyjunk magunk után. Kritikus helyzetünk ellenére se veszítettünk sok halottat és sebesültet.

Visszatérvén Aradra, a rangomból eredően kötelességemnek és saját elhatározásomnak megfelelően, a háborús helyzetek mindegyikében pró-

bára akarván magam tenni, a sebesültek amputálásánál is segédkeztem az orvosoknak. Csak miután mindezzel végeztem és más kötelességeimnek is eleget tettem, éreztem estefelé éhséget és az erőgyűjtés szükségességét. Jelentést tettem Wysockinak és leültem megenni azt, amit parancsnokom elibém tétetett. Akkor vettem észre, hogy ingujjam csupa vér a sebesültektől, akiknek ellátásában részt vettem. Ez mit se zavart az étkezésben, ami azt bizonyítja, hogy mások balsorsa, a fáradtság és az életszükséglet elnyomják idegeinket és egyfajta közönyt hívnak elő bennünk. Olyant, amely rendes körülmények közepette feltűnősködésnek vagy természetellenesnek hatna.

Még aznap este átkeltünk a Maroson és visszatértünk Óaradra, amelyet csak Szenteste hagytunk el.”

Tagebuch über alle während der Einschliessung und Blockirung der k. k. Festung Arad im Königreiche Ungarn eingetretene aufletztere Bezug habenden Ereignisse und die tägliche Vorkommenheiten. (Napló a cs. k. Magyar Királyságban fekvő Aradvára körbezárásáról és ostromzáráról a vele kapcsolatos eseményekről és napi dolgokról.)

Feljegyezte: Johann Lucas Baron Cesati mérnökkari kapitány és erődítési helyi igazgató.

(Kriegsarchiv Wien. Kartenabteilung C: V; Arrad N°6.)

1848. december 4-én:

„Védelmi munkálatok: az ellenséges roham miatt az erődítményben sehol se folyt munka.

Napi események: kora reggel fél hat órakor az erődítményt dobpergés, kézfegyver- és ágyútűz verte fel. Az ellenség rohamot kísérelt meg az erődítmény ellen, azzal a szándékkal, hogy azt könnyen bevegye.

Miután az ellenséges rohamosztagok a koromsötét és rendkívül viharos éjszakát kihasználva lajtorjás, rohamborgos, hidas, stb. különítményekkel Újaradról kitörték a zsigmondházaai mezőn át a külső bástyaterhez, és fedezett úton át az I-es, II-es és III-as számú zárt erőd előterébe értek. A menetirányt nekik az általunk kitűzött oszlopok jelezték. Az előárkokat a külső lejtőkre fektetett létráknak köszönhetően hamarabb elérték, a 7-es

számú lövegvédelemre alkalmas mellvédet pedig ferdén lefektetett gyaloghidakkal közelítették meg. Az ellenség ily rendkívüli módon és merészséggel akart az oldalas szöggyátakra följutni. Egy részük elérte a III-as számú oldalas szöggyát gátútját, míg mások, 50–60-an a főárkon át egészen a baloldali II-es számú bástyát fedező cölöpsorzárvédműig jutottak el. Mialatt ez történt, a legelsők, azáltal, hogy nyomatékosan előnyomulásra biztatták őket parancsnokaik, leleplezték magukat. Az így támadt láрма nyomán a fal örei fölfedezhették, milyen közel az ellenség. Puskalövésekkel riadóztatták a falak őrseit a veszélyeztetett védművek megvédésére. Az egész erődtítmény védekezésre készen állt, s rögtön a sáncokban termett. Ezalatt az állandó puskatűz révén sikerült a vakmerő ellenségnek a 3-as számú cölöpsorzárvédműtől kitörni, s tíz embernek egészen a III-as számú bástya kitörési kapujáig eljutni. Azonnal használták a rohamkampókat. Ezalatt a sáncban lévő magyarok, akiket korábbi dezertőrök vezettek, a kazamaták ablakáig értek – ahol a szállító csapatot és a Dom Miguel gyalogosokat vélték elszállásoltak, de kiket az ellenük támadt gyanú miatt néhány nappal azelőtt más frontszakaszra helyeztek át –, az ott lakókat magyarul árulásra biztatták, de lévén már a lőresablakoknál megbízható emberek, az átállásra csábítókat puskatűzzel ijesztették el.

Ezt követően a riadóval egyidejűleg az erődtítmény a lehető leggyorsabban talpra állt, s miután a védelmi intézkedések megtörténtek, a fősáncban merészen előrenyomuló magyarokat egy fölvontatott 3 fontos ágyúval a III-as számú kötőgyátról kartácsolvésekkel feltartóztatták, a II-es és III-as számú védműről pedig 30 fontos bombákat löttek. Ugyanakkor a tíz merész, akiket is a bástya előterébe küldtek, az I-es számú kötőgyát kazamatája előtt, s egy honvédosztagnak a III-as számú oldalas szöggyátnál fehér kendőt lobogtatva megadta magát. Mint foglyokat arra kényszerítettük, hogy a helyükön maradjanak. Az erődárkok többi magyarjait is rendetlen visszavonulásra kényszerítettük a vár előtti térségben.

Mialatt fél hétre a rohamot teljesen visszavertük, a Vár alatti térségen át Zsigmondháza és Újrad felé menekült ellenséget, amely két magával hozott szekéren húzta a sebesültjeit, puskatűzzel, majd az erődből ágyúgolyókkal és kartácsolvésekkel zaklattuk. Mivel az ellenség szétszóródva, rendetlen összevisszaságban menekült, nem sokat ártottunk neki. A tüzelés mégis eltartott hét óráig. Ekkor az erődtítmény mindkét oldalán kinyíltak

a kapuk, s a gyalogság parancsnokai átkutatták az erődítmény sáncait és a külső védműveket. 5 halottat, 20 ellenséges puskát, 24 teli tölténytáskát, 1 kürtöt, 1 tisztí válltáskát, rengeteg szétszóródott töltényt, szuronyt és kardot találtak. Ezen kívül 29 embert ejtettek foglyul, köztük 7 sebesültet. Kilenc órákor az őrzőerők eredményesen visszatértek az erődítménybe.

Részünkörül egyetlen embert veszítettünk a Sivkovich gyalogezredből, aki a falon esett el. Ezenkívül Schwartz főhadnagy könnyebben megsérült a szemén, és egy ulánus közlegény súlyosabban megsebesült.

A hadifoglyok között volt az 1. székely határőrezred egy káplárja és két közlegénye, akik még teljes egészében császári egyenruhát viseltek, továbbá a lengyel légio egy önkéntese. Futó kihallgatásuk alapján elmondható, hogy a rohamsereg összesen 3000 emberből állott. Két század székely és két század lengyel alkotta az élcsapatot a fősáncban. Máriássy személyesen vezette a vállalkozást. A velük jött tisztek (cs. k. székely tisztek) az előárkonnál leváltak tőlük, s csak egy tartott tovább az élcsapattal egészen a főárokig. A székely zászlóalj már több hete a városban van. A lengyel légio több mint 400 emberből álló erőt jelent: tegnap érkezett meg Aradra, s az ő rábeszélésükre döntött úgy Máriássy, hogy a visszavert rohamot megkísérli.

Az ellenséges sebesülteket a kórházban, a hadifoglyokat a városi tömlőcben helyezték el. Az utóbbiakat szabályos törvényszéki kihallgatásoknak vetjük alá.”

Aleksander Bogucki lengyel légionista aradvári kihallgatáson tett vallomása, amelyből következtetni lehet az osztrák tisztek kérdéseire is: (Jelzet mint Cesati naplójánál.)

„Aleksander Boguckinak hívnak, Varsóban, Orosz–Lengyelországban születtem, húszéves vagyok, nőtlen, katolikus. Bogrzca község Bereznicki nevű uránál álltam írnokként alkalmazásban, mielőtt a lengyel légio közlegénye lettem.

Százötven önkéntesből álló századunk, amelyet Galiciában katonák [nemzeti gárdisták – K. I.] szerveztek, s melynek én is tagja voltam, Jasłón keresztül vonult Magyarországra. November 15-e táján értünk Pestre, ahol egyesültünk egy másik lengyel századdal, azzal, amellyel azelőtt Eperjesen találkoztunk. Parancsnokunk egy bizonyos Matczyński nevű

százados, míg a főparancsnokunk egy bizonyos Wysocki nevű ezredes [őrnagy – K. I.] volt. Hogy a másik század parancsnokát hogy hívták, azt nem tudom. E két század hozzávetőleg egy hétig maradt Pesten, majd ide Aradra vonult, ahová vasárnap délután három óra körül érkeztünk. A két század háromszáz embernyi erőt jelent. Mindegyik században van egy hadnagy, egy főhadnagy és egy százados.

Pestről nem hoztunk magunkkal egyetlen löveget se, de úgy két menettávolságnyira Aradtól tíz ágyúval találkoztunk. Az ágyúk eltérő kaliberűek, kettő közülük tarack, a többi egyforma. Mindegyik fel volt mozdonyozva, s hozzávetőleg ötven tüzér, még hozzá nemzetőr kísérte. Az ágyúk és a tüzérek velünk egy időben érkeztek Aradra.

Vasárnap éjszaka felkerekedtünk Arad városából és ide jöttünk az erődítményhez, hogy azt rohammal bevegjük. Ez azonban nem sikerült, s a roham során én fogságba estem.

Mialatt Magyarországra vonultunk, hallottam, hogy Galicia főhadparancsnoka, Hammerstein november 2-án bombázta Lemberget, de nem tudom, milyen eredménnyel. Azt, hogy Windisch-Grätz hol lehet, nem tudom, pesti hallomásom szerint talán Bécsben van. Magyarország állapotáról nem tudok semmi közelebbit mondani. Pesten sok éljenzést hallottam. Kossuthot egyszer láttam, lovon, tisztek népes társaságában, az egy sorban felállított ágyúk mellett, amelyekből lehetett vagy húsz.

Verseacről semmit sem tudok mondani.”

A HATVANI CSATA A LENGYEL LÉGIONISTÁK
EMLÉKIRATAIBAN

*Talpra nép! A Táttra megett,
védni a magyart siessünk;
menjünk a közellenségre,
együtt víjjunk, együtt essünk.
Ha mi vállat vállhoz vetünk,
ketten együtt nem veszhetünk.*

(...)

*Nagy az ellen számra nézve:
de nagyobb a lélek köztünk.
Nem kérjük mi: hányan vannak?
Megszámláljuk majd, ha győztünk.
Ha mi vállat vállhoz vetünk,
ketten együtt nem veszhetünk.*

Antoni Langie: A lengyel légio dala
(Sárosy Gyula fordítása)

Közel harminc emlékirat látott napvilágot az 1848/49-es magyar szabadságharc lengyel honvédeinek és légionistáinak tollából. Többségük könyv alakban, tudományos folyóiratokban jelent meg, de akadnak olyanok is (Władysław Bentkowski tüzér főhadnagy két memoárja), amelyeket a korabeli lengyel sajtóban nyomtattak ki. (Teofil Łapiński honvéd tüzér százados emlékirata egy Magyarországon megjelenő lengyel hetilapban – *Tygodnik polski na ziemi węgierskiej* – látott nyomdafestéket 1872-ben.) Tudunk kiadatlan memoárról is. *A magyarországi hadjárat 1848/49-ben, ahogy Adolf Grochowalski, a III. hadtest vezérkari tisztje látta (Kampania na Węgrzech 1848 i 1849 przez Adolfa Grochowalskiego oficera sztabu korpusu 3-go węgierskiego)* című munka a krakkói Czartoryski Könyvtár kéziratárában (Bibl. Czart. Rkps. 5326) található.

Legkorábban, már 1850-ben a legilletékesebb, Józef Wysocki tábornok tollából jelent meg emlékirat a magyarországi lengyel légioról és harcairól. Munkája *Együtt a szabadságért 1848–1849. Wysocki tábornok emlékirata* címmel 1993-ban magyarul is napvilágot látott a Zrínyi Kiadó gondozásában. A memoár röviden áttekinti a szabadságharc törtériját, s ezen belül részletesen ismerteti a légio történetét. Wysocki 1849. január végén az aradi lengyel légióval csatlakozott Damjanich tábornok bányási hadosztályához, amely a szerb hadszíntérről – Arad érintésével – a Tisza középső szakaszához vonult. A tavaszi hadjárat idején Wysocki ezredesi rangban a III. hadtest egyik hadosztályának volt a parancsnoka. A 19. században három kiadást megért emlékirata megbízható forrásmunkaként forgatható. Wysocki az alábbiakban ismerteti a hatvani csatát:

„Miután a magyar főerők a Tisza jobb partján Görgey fővezérsége alatt egyesültek, kineveztek a Damjanich-hadtest egyik hadosztályának parancsnokává. E hadosztály ugyanazokból a zászlóaljakkból állott – beleértve a lengyel légiót is –, amelyeket Szolnoknál csatába vezettem. Március utolsó napjai fárasztó, sárdagasztó menetelések közepette teltek el. Az ágyúk nemegyszer kerékagyig süllyedtek a sárba, ökrökkel kellett őket kivontatni. Végül Görgey egész hadserege Gyöngyös térségébe vonult. Április 2-án parancsot kaptam, hogy egy dandárommal Csányra menjek, s ott várjam be a további rendelkezéseket. A lengyel légio is ebben a dandárban szolgált. Amikor ugyanis hadosztályomat ketté kellett osztanom, mindig azt a dandárt választottam, amelyben a légio volt. Csányhoz érve ágyúdörgést hallottunk. Schlik Hortnál támadást intézett Gáspár hadteste ellen. Nyomban Gáspárhoz küldtem, hogy megtudjam, mint állnak a dolgok, magam pedig harcrendbe fejlődve a dandárral az ágyúdörgés irányába nyomultam, anélkül, hogy Csányban megállottam volna. A harc tér közelébe érkezve a vele határos dombról láthattam, hogy az osztrákok számára a legbizonytalanabb pont Hatvan, mivel visszavonulásuk útja a városon keresztül vezetett. Egy üteget Gáspár balszárnyának megerősítésére küldtem, dandárommal pedig úgy manővereztem, mintha az ellenség visszavonulásának megakadályozására el akarnám foglalni a várost. Ez a hadmozdulat valóban gyors retirálásra készítette az ellenséget: nyomában dandárom is bezúdult a városba. Egy szakasznyi lengyel gyalogos Jagmin

főhadnagy (ma százados) vezetésével a legsűrűbb puska- és ágyútűzben futólépésben, a magyarok »Éljenek a lengyelek« kiáltásai közepette vágott keresztül a városon, majd kelt át a városon túl húzódó hídon, s szakadózott csatárlánccá. Azon túl már nem üldöztük az ellenséget, mert Gáspár, aki nem kapott parancsot a további előnyomulásra, mindannyiunkat megállított. Estére másik dandárom is megérkezett, s másnap a parancsnak megfelelően Jászberénybe vonultunk. A menet alaposan próbára tett bennünket. Útközben többször kaptunk egymásnak ellentmondó parancsokat, egész nap szakadó esőben dagasztottuk a sarat, hol erre, hol meg arrafelé, s csak éjszaka értünk be Jászberénybe.”

A hatvani csata legrészletesebb leírását Zygmunt Miłkowski (1824–1915) adja. Miłkowski megalakulásától a lengyel légio 1. századában – eredeti nevén a Wysocki-zászlóaljban – küzdött. Részt vett Aradvár 1848. december 4-i megrohanásában és az ezt követő közel két hónapra át a vár ostromzárában. Miután a két századból álló 1. lengyel zászlóalj Damjanich tábornok bánsági hadosztályához csatlakozott, kivette részét a szolnoki csatából, s a III. hadtest kötelékében a tavaszi hadjárat valamennyi ütközetéből. Júniusban hadnagyi rangban a 3. lengyel zászlóaljhoz helyezik át. Miłkowski a 19. század második felében kiemelkedő szerepet játszott a nyugat-európai lengyel emigráció politikai életében. Emellett mint népszerű író is nevet szerzett magának. Tomasz Teodor Jez álnéven megjelent regényei a maga korában rendkívül olvasottak volna. *A köszívű ember fiára* emlékeztető *Fent és lent (Ci i tamci)* című regénye, amelyben a lengyel légio harcainak állít emléket, 1962-ben magyarul is napvilágot látott. Miłkowski legjelentősebb műve, *A bölcsőtől egy életen át (Od kolebki przez życie)* című 1936-ban és 1937-ben Krakkóban kiadott háromkötetes önéletrírása több fejezetet szentel magyarországi élményeinek. Ebből idézzük a hatvani ütközetre vonatkozó visszaemlékezést:

„Átkeltünk Poroszlón s kijutottunk az országútra... (...)

Ezen az országúton értük el Gyöngyös városát, ahol nagy ovációval fogadták a légiót. Amikor utcáin végigvonultunk, virágcsóval borítottak el bennünket; az asszonyok kokárdát tűztek köpenyünkre. A nép így hálálta meg szolnoki tetteinket. Az Éljen a lengyel!-t még a várost elhagy-

va is hallottuk. Gyöngyös közelében egy nagy faluban kvartélyoztak be bennünket, ahol több napot töltöttünk. Ezek eltelte után hadtestünk egy része Wysockival az élen elindult az országúttal párhuzamos mellékúton, és amikor reggel kilenc körül megállt pihenni, ágyúdörgés ütötte meg a fülünket. Visszhangjai jobb felől érkeztek. Azonnal fegyverbe parancsoltak minket, és erőltetett menetben megindultunk előre. A fegyverropogás egyre kivehetőbb volt. Wysocki megállt a törzzsel és a szemhatárt fürkészendő időről időre szeméhez emelte messzelátóját. Ó, mennyire szívesen belenéztem volna abba a távcsőbe. Bajtársaimnak is kedve lett volna rá, mert akárhányszor a soraink közelében megjelent A. Grochowalski, az egyik vezérkari tisztünk, mindegyre azt kérdeztük tőle, mit látni a messzelátón?

– Osztrákokat – felelte.

– Sokan vannak?

– Hamarosan megszámloljuk...

Amikor elhagytunk egy falut, parancsot kaptunk, hogy menetoszlopból fejlődjünk harci alakzattá és az oszlopokat csatárláncokkal fedezzük.

– Őrnagy úr... csatárláncokká... – szólt egyszeriben Jagmin Czernik zászlóaljparancsnoknak, s kezét tisztelgésre emelte oly testtartást véve fel, mint egy diák, ki tanárától az osztály elhagyására kér engedelmet.

– Első század első szakasza csatárláncokat alkoss! – válaszolta az őrnagy.

– Első szakasz... előre... indulj... indulj! – harsant fel diadalittasan Jagmin.

Kiváltunk az arcvonalból, s nagy szaporán több tucat lépést tettünk meg előre. A jobb oldali fél szakasz kettévált, az első raj és az én rajom csatárláncra bomlott. Futólépésre váltottunk: Jagmin mögöttünk vezetete a tartalékot és sípjeleket adott. A sövényeken átugrálva jutottunk be a kertekbe. Ahogy előrenyomultunk, mind áthatóbb puskaropogás és ágyúdörgés vagyis csatazaj kerített be minket. Kertből kertbe érve egyszeriben városfalba ütköztünk. Kifutottunk az utcára, ahol Jagmin hármas sorba állított minket, s anélkül, hogy hátrapillantottunk volna, megindult előre. A kézfegyverek szünet nélkül ropogtak. Bezárkózott házak mellett haladtunk el; az egyik hirtelen kinyílt, s kezében kannával megjelent egy ember, szomjúságtól gyötörtén megragadtam a kannát, számhoz emeltem, és

ittam, egyre ittam, nem is tudva, hogy bort iszom; visszaadtam a kannát és a szakaszom után futottam. A szakasz éppen beért a katonasággal ellepett piactérre. A tér mélyén több felmozdonyozott ágyú és egy huszárcsapat állott. A közelében gyalogoszászlóaljak. Megállottunk a tér torkolatában. Eredeti látvány tárult a szemünk elé. A piactérre befutott a fővezér segéd-tisztje azzal a paranccsal, hogy foglaljuk el az emeletes házakkal takart hidat. A parancs végrehajtásával hol ez, hol az a zászlóalj próbálkozott: de amelyik elindult, vissza is tért, mivel kartácszáport zúdított rá az utat keresztűz alatt tartó két osztrák üteg. A próbálkozó zászlóaljak között volt egy német vadászcsapat is, kalapjukat kakastoll díszítette. Ez vonult vissza utolsónak, s a magyarok heves szemrehányással fogadták őket, mire a németek hasonló éles hangon vágtak vissza.

– Menjetez ti! – kiáltotta oda egyik a másikának szitkozódva. A németek soraiból előpattant egy nő és puskáját felemelve, puskaportól kormos arcára mutatva prézsmítált.

Forrponton volt a vita, amely ki tudja, mily következményekkel járt volna, ha nem nyomulunk a veszekedő zászlóaljak közé. Mihelyt megjelentünk, a vita nyomban abbamaradt, egyik oldalon felharsant a kiáltás: éljen a lengyel!, másik felünkön meg az es lebe Polen! Jagmin kiadta a parancsot:

– Szapora léptekkel indulj... indulj...!

Amikor a zászlóaljak között elhaladtunk, mindvégig zengett az éljenzés és a vivátokat magyar előre! és német vorwärts! tarkította. Óriási hangzavar támadt, amit az is növelt, hogy Grochowalski annál a háznál, amely mellett a hídra vezető út húzódott, több tucat dobost gyűjtött össze, rohamot veretett. Mintha a hullámszó lármája vitt, sodort volna előre minket, bezúdulunk az utcába, s kibukkantunk a házak közül. Kartácszáporban alkotva rohamoszlopot rohantuk meg a hidat, elriasztva az osztrák utászokat, akik a híd pallóit felszedve a tartóoszlopok körül foglalatostokodtak. A híd gerendáin keltünk át. Túloldalon Jagmin parancsára azonnal csatárláncokra szakadoztunk, és amikor megindultunk előre, a tőlünk balra húzódó dombon ágyúk szólaltak meg, s tűz alá vették az osztrák ütegeket. Az ágyúkat Wysocki állította fel. Az osztrák tüzérség nyomban feladta állását. A magyar zászlóaljak is egyre-másra keltek át a folyócskán. A hidat megjavították. A gyalogság után jött a tüzérség, azt pedig

a lovasság követte. Azt, hogy újra kibontakozzék a harc, a későre járó idő akadályozta meg. A csapatok estig állásaikban maradtak, velük együtt a mi szakaszunk is azon az úton, amelyet elfoglalt.

Jagminnak esze ágában se volt visszatérni. J'y suis, J'y reste. Alkonyatkor megérkezett Wysocki segédtisztje azzal a paranccsal, hogy a szakaszt az oszlophoz vezesse. Jagmin ezt mondta neki:

– Nem fogadok el szóbeli parancsokat... írásbeli parancsot kérek... A segédtiszt ellovagolt és nem hozott írásbeli parancsot. Nem tudom, mi járhatott Jagmin fejében. Mindaz, amit attól a pillanattól kezdve tett, hogy a csatárláncokat a kerteken át vezette a városba, a szolgálati szabályzat folyamatos megsértése volt, azé a szolgálati szabályzaté, amelyet a bölcsesség summázatának, evangéliumnak, mindennapi rózsafüzérnek tartott. Napi imája dacára eltávolodott a hadoszloptól, amely ki is került a látóteréből, s rohamot indított a híd ellen. Magával ragadta a lelkesedés, mit sem törődött a szolgálati szabályzattal, és makacsul a fejébe vette, hogy a megszerzett állásokat nem szabad feladnia. Emellett a végsőkig kitartott, olyanmódon, hogy a magyar csapatok már eltávoztak, besötétedett, és mi magunkra maradtunk.

– Térjünk vissza főhadnagy úr – hangzott fel itt is, ott is a Jagminnak címzett kérdés.

– Parancsra várok – felelte.

Parancs nélkül egy tapodtat se akart tenni. Végül arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy ha írásbeli parancs nélkül az állásokat feladni nem illik, akkor a szakaszt írásbeli parancs nélkül anyazászlóaljától elszakítani ugyancsak nem illik. Arra, hogy az állásokat mi végből tartja, elég homályos magyarázatot adott. Mi dolgunk van nekünk éjszaka éhesen és álmosan az országúton? Nem tudom, hogy e kérdést feltette-e magának Jagmin. Más foroghatott a fejében. Úgy érezte, hogy a felsőbb parancs összhangban van azzal, hogy neki teljesítenie kell a kötelességét. Ez megrendítette. Sóhajtozott és a fejét csóválgatta. Végül engedve rábeszélésünknek, felszólított bennünket, hogy térjünk vissza: a szakaszt vonalba sorakoztatta, jobbra átot parancsolt, és a hármassor jobbján menetelve a hídra vezetett. A hídon túl időnként megállítottak az őrségek, míg mi arról faggattuk az őrhelyeket, hogy merre van Damjanich hadteste. Megtalálása nem volt könnyű. Mire zászlóaljunkat elértük, késő éjszaka volt: a tábor-

hely tüzei már kihunytak, a katonák az igazak álmát aludták, bizonyára teli hassal; nekünk pedig se melegednünk, se éhünket elverniünk nem volt mivel. Emlékszem, leheveredtem a földre, elszenderedtem, fáztam, talpra szökkentem, s megláttam Młodecka asszonyt, aki teli batyuval a hátán éppen arra járt.

– Mit cipel, jóasszony?

– Tokajit...

– Hát vodkát?

– Bíz' éppen vodkáért voltam a városba; de vodkát nem kaptam, viszont hozzájutottam tokajihoz... igazi tokajihoz...

– Aztán melegít-e a tokaji belülről? – kérdeztem.

– De még mennyire...

Vettem egy üveggel és egy szuszra kiittam.

Másnap Jagmin nem kis megdöbbenésére megtudta az ügyeletes tisztől, hogy le van tartóztatva. Az a hír járta, hogy hadbíróság elé állítják. De megúsza annyival, hogy délig kard nélkül járt és állítólag Wysocki alaposan leteremtette. Azt, hogy az esetnek nem lett következménye, a magyaroknak köszönhetette, akik egyhangúan tanúsították a lengyelek hősiességét. A hadseregben megnőtt a reputációnk.

Az ütközetre, amelynek epizódját fentebb leírtam, április 2-án Hatvannál került sor. Csataék sorát nyitotta meg, amelyek mind győzelemmel végződtek."

Mint már szoltunk róla, a lengyel légio szervezését elsőként az évek óta Magyarországon élő Jerzy Bułharyn (1798–1885) alezredes javasolta Kossuthnak még 1848 szeptemberében. A szervezés döntő érdeme végül mégis Wysockit illette, aki a magyarországi hadszíntéren elsőként érte el a tábornoki rangot, hiszen Bem és Dembiński eleve tábornokként érkeztek hazánkba. (Ezalatt Bułharyn csak egyetlen rangot lépett előre.) Jerzy Bułharynt Kossuth csak a törökországi emigrációban nevezte ki tábornokká. Ezzel magyarázható, hogy Bułharyn, aki idősebb volt Wysockinál, nem szívelte, mondhatni, gyűlölte Magyarországon páratlan katonai karriert befutó honfitársát. Jerzy Bułharyn *Az 1848. és 1849. évi magyarországi háború leírása (Rys wojny węgierskiej w latach 1848 i 1849)* című, Wysockival gyakran polemi-

záló munkája 1852-ben Párizsban látott napvilágot. A hatvani csata leírásában említést se tesz Wysockiról. Az igaz, hogy a III. hadtestnek az ütközetben részt vett dandárja közvetlenül Czillich Ede őrnagy parancsnoksága alá tartozott. Bułharyn beszámolója szerint...:

„Gáspár tábornok Hatvan felé nyomuló hadtestét április 2-án reggel 8-kor Hort faluban megtámadta Schlik generális. Több mint három órán át vitézül tartotta magát, majd kedvezőtlen állása miatt vissza akart húzódni, amikor Damjanich hadtestének Czillich vezette dandárja, amely két század Sándor huszárszázaddal Csányba készült bevonulni, váratlanul megjelent az ellenség jobb szárnyán. Miután ezt Gáspár felfedezte, gyorsan előrenyomult a maga hadtestével, és újból fellángolt a csata. A jobb szárnyán erősen fenyegetett ellenség Hatvanba húzódott vissza, hogy ott tartósan megvesse lábát.

A kedvező állást kínáló Hatvan városa a kassa-pesti országúton fekszik, egy mérföldnyire Hort falutól. Befelé szőlőkkel borított dombok emelkednek, s ezek lankáin terül el a város. Jobb felől zombékos rétek terülnek el, rajtuk át kígyózik a várost érintő Zagyva, egy keskeny, de nehezen átkelhető folyócska. Az ellenség ezen állásában jól tartotta magát, de az arcból gyorsan és határozottan támadó Gáspár és a jobb szárnyon váratlanul fenyegető Czillich elől kénytelen volt meghátrálni. A várost rohammal veték be. Egy csatárláncokká szakadozott lengyel szakasz Jagmin főhadnagy (ma százados) vezetésével a legnagyobb ellenséges tűzben kelt át a szét-szedett híd gerendázatán, s vitézül megrohamozván az ellenséget, szépen kitüntette magát.

Windisch-Grätz tábornagy ily erős ellenállásba ütközvén azt gondolta, az egész hadsereg nyomul abból az irányból ellene, ezért parancsot küldött Jelačićnak, hogy csatlakozzék hozzá.”

Joachim Szyk (1824–1892) hadnagy eredetileg a Henryk Rembowski őrnagy Munkácson szervezett, pár száz főből álló lengyel dandára vadászcsapatában szolgált. E légiót botrányai, pénzügyi visszaélései miatt februárban feloszlatták. A vadászcsapat két százada március közepén csatlakozott a III. hadtest lengyel zászlóaljához. A zászlóalj 4. századának parancsnoka Szyk hadnagy lett, s e beosztásban küzdötte végig a tavaszi hadjáratot. Májusban leköszönt rangjáról, majd elhagy-

ta Magyarországot. Emlékirata nemsokkal Wysocki memoárjának kiadása után szintén Poznańban jelent meg *A magyarországi légiók. E légiók tisztjének vallomásai* (*Legjony polski w Węgrzech. Wyznania oficera tychże legjonów*) címmel:

„Hadseregünk jobbszárnyát a fővezér Görgey vezette, a centrumot Damjanich, a balszárny Klapka parancsnoksága alatt állott.

Az osztrákok, miután hadaikat felderítve megindultunk Pest felé, két hadtestté váltak. Az egyikkel, amely Pestet fedezte, lekötötték volna a mienket, a másikkal Jászberény irányában a Tisza felől a hátunkba akartak kerülni.

Jobbszárnyunk a Pestet védő hadseregbe ütközött és április 2-án csatát kezdett Hatvannál. Az ellenség állást foglalva várt, ágyúit a szőlős dombokon állította fel, míg a mieink a síkon állottak.

A csata kezdetekor Damjanich centrumban helyet foglaló és most a jobbszárnyat támogató hadteste Gyöngyösről kiindulva erőltetett menetben Hatvannak tartott.

12-kor erős ágyúdörgést hallottunk, és megkettőzött léptekkel nyomultunk előre a balszárnyunkon.

Délután háromkor érkeztünk meg a csata színhelyére és oldalról lecsaptunk az ellenség jobbszárnyára. De alig szólaltak meg az ágyúink, amikor az osztrákok rájöttek, hogy hadtestünk egy része a hátukba akar kerülni, s ezért azonnal a lehető leggyorsabban visszavonultak és a Hatvan határában húzódó kis folyón átkelven a hidat szétszedték, hogy átkelésünket így megnehezítsék. Hadtestünk benyomult a városba, ágyúival állást foglalt a folyó partján, helyreállította a hidat és tüzet nyitott a túlsáron felfejlődni szándékozó ellenségre. Az éj leszálltával végezték be a híd helyreállítását, s az ellenség tovább vonult visszafelé.”

Jóllehet Antoni Jeziorański (1821–1882) 1880-ban Lembergben megjelent emlékiratából – (Antoni Jeziorański tábornok memoárja 1848-tól 1868-ig – *Pamiętniki generała Antoniego Jeziorańskiego od roku 1848 do roku 1868*) – az olvasható ki, hogy szerzőjük generális, 1849-ben mint a lengyel légió tagja „csak” a főhadnagyi rangig jutott. 1848 decemberében még Tchorznicki őrnagy gyalogosan harcoló dzsidász századának katonája. Így ő is „ott volt Bárcánál”, ahol a 84 lengyel – zömében diák

– megmentette a december 11-én Kassánál szétvert északi hadsereg ágyúütegeit. 1849 február elején Jeziorański átlép a felsőtiszai hadtestben küzdő lengyel zászlóaljba. E zászlóalj százada március közepén Törökszentmiklósnál szintén csatlakoznak Wysocki zászlóaljához. Így Jeziorański is részt vesz a hatvani ütközetben s a tavaszi hadjárat többi csatájában. 1849 májusától mint főhadnagy a 2. lengyel zászlóalj parancsnokának, Antoni Wieruski őrnagynak a segédtsíztje.

Röviden s némi tévedéssel – hiszen Hatvant összekeverve Csánnyal – az alábbiakban számol be a március végén meginduló hadjárat első győzelméről, utalva a hatvani csata fanatikusan bátor hőisének, Józef Jagmin főhadnagynak majdani sorsára is:

„Wysocki Damjanich hadtestébe tartozó csapatát Gyöngyösön szállásolták el, ahonnan április 2-án indult meg Csány felé. Gáspár e város előtt találkozott Schlikkel.

Az ellenség a városba vonult vissza, ahová benyomult Wysocki zászlóaljának első százada Jagmin századossal az élén. Ugyanarról a Jagminról van szó, aki 1877-ben a török–muszka háborúban Tatarbazarsiknál a Mehmed-Ali hadtestében harcoló maroknyi lengyel csapat élén elesett.

Schliket rövid küzdelem után kiszorították Csányból.

A légő elhagyta Csányt és Tápióbicskére vonult.”

„Marosvásárhely néptelen, csendes: látszik, hogy Erdély leghazafiasabb városa. Az ifjúság fegyvert fogott és elment Bem apóval védeni a hazát, a nők pedig a zárt ablakok mögött zászlót hímeztek és tépést csináltak” – jegyezte fel 1849. június 30-án este naplójába egy tizenkilenc éves lembergi diák, Edmund Ślaski, s még azt is hozzáfűzte: „Tizenegynéhány lengyel ulánus kószál az utcákon. Azok, akik nem jutottak lószerszámhoz. Tekintetükön látszik, hogy szégyennel tölti el őket a tétlenség akkor, amikor testvéreik harcolnak. Rendre azzal a kérdéssel állnak elő, hogy van-e már nyereg? Szeretnének egy szempillanás alatt a harcmezőn teremni, ahol lehet, hogy a halál vár rájuk...”

Ślaski négy idősebb lengyel tiszttel érkezett a városba. Közülük ketten, Franciszek Salezy Łoś alezredes és Leon Czechowski őrnagy az 1830/31-es lengyel szabadságharc veteránjai. Az erdélyi lengyel légió 1. zászlóaljához csatlakozva akartak Bemhez jutni, de a lengyel gyalogság egy kisebb, Marosvásárhelyen felszerelt ulánusszázad kíséretében már útban volt a besztercei hadosztály tekei táborába.

A honvédsereg tavaszi győzelmeitől fellobbant remények idején a lengyelek ismét számosabban vágtak neki a már szigorúan őrzött galíciai határnak, hogy Magyarországra átkelve Józef Wysocki tábornok légiójához vagy Bemhez csatlakozzanak. Galíciában a magyarok iránti rokonszenv hullámain terjedtek Bem téli-tavaszi győzelmeinek hírei, a Porosz Királysághoz tartozó Poznańi Nagyhercegségben pedig a szabadabb sajtó is beszámolt róluk. E győzelmek, mintegy visszhangként, azt a reményt keltették a lengyelekben, hogy Bem a magyarországi háború befejezése után betör Galíciába, majd Orosz-Lengyelországba, s helyreállítja a 18. század utolsó harmadában felosztott hazát. Bem valóban foglalkozott a galíciai betörés tervével. Eredeti elképzelése szerint a Besztercén és Szamosújvárt szervezett lengyel légió lett volna a Lengyelországot felszabadító sereg magva.

Az 1831 óta emigrációban élő Bem tervei szövögetésekor fellegekben járó álmodozó volt, megvalósításuk előtt azonban körültekintően mér-

legelt. 1849. május 6-án a temesvári ostromtáborban kelt levelében ő az, aki lebeszéli az északi hadsereg főparancsnokát, Henryk Dembiński altábornagyot arról, hogy Galíciába benyomuljon. A betörés ugyanis, kudarc esetén, a lengyel nemesség végkiirtásának következményeivel járhat – hangzott Bem legnyomósabb érve. Realista helyzetértékelését illusztrálандó, megemlíthető, hogy Bem talán az egyetlen, aki április elejei szászsebesi kitüntetésének Petőfi által megörökített hangulatában is tudta: a harc a Bánság küszöbön álló felszabadításával sem érhet véget, mivel az orosz intervenció aligha kerülhető el. Ezért szervezte oly lázas sietséggel az erdélyi hadsereget.

Bemnek az 1830/31-es szabadságharcban csak tüzéséggel volt dolga: előbb ütegparancsnokként, majd az egész lengyel tüzéség főparancsnokaként. E beosztásában valóban csodát művelt – a győztes iganiei ütközetben, a vesztés osztrolenkai csatában és a bukás előestéjén, Varsó védelmében is. Ennek kapcsán találkozhatunk olyan véleménnyel is, hogy csak hadosztálynyi, legfeljebb hadtestnyi erő élén tudott sikereket elérni, s így nem volt több, mint zseniális partizánvezér. E tézis igazolására azt szokás felhozni, hogy Bem 50 000 fős hadsereggel csatát veszített Temesvárnál. A mérlegeléshez azonban tudnunk kell, hogy Bem egy demoralizálódott hadsereg parancsnokságát vette át Temesvárnál, és kényszerhelyzetben vállalt csatát. A győzelemnek indult ütközet menetében egyébként akkor állott be fordulat, amikor a magyar ütegek sorra elhallgattak, mert Dembiński, a korábbi főparancsnok már az általa kijelölt további visszavonulási útvonalon Lugos felé küldte a tüzéségi lőszertartalékokat.

Bem hadvezéri zsenialitását éppen 1849 nyarán vívott hadjárata bizonyítja kétségbevonhatatlanul. Az Erdélybe öt helyen betört egyesített orosz–osztrák hadsereg 58 000 emberével és 120 lövegével szemben Bem alig 39 000 honvéddel és 98 ágyúval és röppentyűvel tudott szembeállítani. Közvetlenül azonban jóval kevesebbet, mivel a hat hadosztályra tagolt erdélyi hadseregnek csak négy hadosztálya tartózkodott a veszélyeztetett határ menti pontok térségében. A dévai hadosztályt lekötötte a gyulafehérvári erődítmény és a román felkelők által uralt Érchegység figyelése, a kolozsvári hadosztály pedig amolyan tartalékot alkotott.

Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az erdélyi hadsereg nagyobb része alig kiképzett és hiányosan felszerelt újoncokból állt. E tény a lovasság működésénél volt legszembeszökőbb. Eközben Bem néhány harcedzett zászlóalja a kormány kérésére a nyáron végig a Bánságban tartózkodott, és alig vett részt a harcokban.

Az intervenciós orosz hadsereg főparancsnoka, Ivan Fjodorovics Paszkevics tábornagy azt az utasítást adta Alekszandr Nyikolajevics Lüdersznek, az Erdély meghódítására kijelölt V. hadtest vezénylő tábornokának, hogy miután főerejével a Tömösi- és Töröcsvári-szoroson betör és Brassót elfoglalja, nyolc napon belül pacifikálja a Székelyföldet. Ezt követően kellett volna Gyulafehérvárt felmentenie, majd az erőt feltehetően Kolozsvár térségében koncentrálni Bessel leszármazottja és Nagyvárad irányába az Alföldre kitörnie. Minderre Lüdersznek három hét állt a rendelkezésére. Az ő eredeti szándéka egyébként az volt, hogy Brassó elfoglalása után Nagyszebennek fordul, majd Gyulafehérvártól a Maros völgyét követve Szegedet foglalja el. Ezt a tervet Paszkevics csak július közepén hagyta jóvá, miután a sajátja kudarcot vallott.

A kudarc nyilvánvaló oka az erdélyi hadsereg jóval nagyobb és eredményesebb ellenállása, mint amire a cári hadvezetés számított. Az ellenállás eredményességében Bemnek döntő érdeme volt. Ennek bizonyítására utalhatunk a Beszterce térségében június 20. és július 10. között lezajlott ütközetekre: Makszim Makszimovics Grotenhjelms tábornok 12 500 embert és 33 ágyút számláló orosz–osztrák hadosztálya június 20-án kelt át az alig őrzött Borgói- és Radnai-szorosokon. A két nappal később borgóprundi összecsapás nyomán a nagyobb részt újoncokból álló 8000 fős besztercei hadosztály két nap alatt 80–90 kilométert hátrált, s nyitva hagyta az utat Marosvásárhely felé. Bem június 24-én Désen vette át a 6000 emberre apadt hadosztály parancsnokságát. Pár óra alatt helyreállította a fegyelmet, és június 26-án bevonult Besztercére. Másnap Borgórusz felé kimozdulva, a rá jellemző határozottsággal támadta meg az övénel kétszeres erősebb ellenséget.

Történetírásunk a nyári erdélyi hadjárat válságosra forduló ütközetek során a magyar táborban kiobbant fejtelenséget érzékelendő, különböző forrásértékű leírásokkal rendelkezik. A honvédsereg összeomlásában – Segesvárnál, Köhalomnál, Hátszegnél, Nagycsúrnél,

Szászvárosonál és Bánffyhunynál – az játssza a meghatározó szerepet, hogy minden tekintetben gyengébb az orosz vagy az orosz–osztárak csapatoknál. Amikor az erők megközelítően kiegyenlítettek, Bem a győztes: július 20-án és 21-én Sepsiszentgyörgynél, július 23-án Moldvában, augusztus 5-én Nagyszebennél. De nem egy esetben kelt zavart akkor is, amikor végül ő a vesztes. Emlékezetes példa rá a segesvári ütközet első szakasza.

Arról azonban, hogy Bem ellenfelénél gyengébb erővel végrehajtott váratlan június 27-i támadása mekkora pánikot idézett elő a borgóruszi orosz táborban, semmit sem tudunk. Pedig a jelizavetgrádi ulánusezred egyik tisztje, Mihail Gorjacsev már száztiz évvel ezelőtt beszámolt róla *Egy veterán visszaemlékezései* című emlékiratában. Megismerése árnyalhatja az összecsapásról főleg Gyalokay Jenő által rajzolt képeket. Hogyan látja tehát Gorjacsev az ütközet első szakaszát: „Az ellenség előretolt tűzéréssével löni kezdte állásainkat: az ágyúlövés vészjósló dőreje elektromos szikraként hatott a táborra. Egy szempillantás alatt talpra ugrott mindenki, s az emberek, mintha a föld lökte el volna őket magától, lovuk mellett termettek. Hihetetlen kapkodás támadt. A közvetlen parancsnokok szakadatlan kiáltásai, a »Nyergelni! Lóra! Indulj! Gyorsabban! Gyorsabban!« csak növelték a fejtelenséget, ami egyébként is rossz hatással volt a hasonló helyzeteket nem ismerő katonákra. Az előőrsöktől egyesével befutó kozákok kiáltásai, hogy az »Ellenség rengeteg emberrel támad!« tovább fokozták a közkatonák amúgy is ideges hangulatát. Az egyenként száguldó lovasok nyomában a legnagyobb rendetlenségben vágatva futott be ezredünknek az a szakasza, amely járőrözni volt. A vágózó lovasok szinte mindegyikének éles »Talpra!« kiáltása még tovább növelte a zűrzavart a táborban, s ez károsan hatott különítményünk felvonuló csapataira. [...] A szekérsor és a málha egyes részei[...] leborultak az út két oldalán húzódó meredek lejtőn.”

Bem tehát szinte jobban meglepte Grotenhjelmet, mint a szövetségesek néhány nappal azelőtt a beszercei hadosztályt, amelyről joggal vélhette úgy, hogy többé nem kell vele számolniuk.

Gorjacsev idézett beszámolója alapján számunkra az is világos, amit Gyalokay Jenő *Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán* című munkájában az ütközet ismertetése kapcsán nem ért. Márminthogy az orosz

ulánusok miért üldözték oly határozatlanul a visszavonuló magyarokat: „Mindent elsöprő lovasrohamra egyáltalán nem került sor, mert az orosz dzsidások nem viselkedtek valami hősiezen – írja. – Már Jád előtt megtorpantunk. Továbbjutásunkat – állítólag – a falu keleti végén folydogáló kis pataknak meredek martja akasztotta meg.”

Gorjacsev a roham eredményét, részben mintegy Gyalokay gondolatmenetéhez kapcsolódva, egyetlen mondatban összegezi: „A csata, melyet lovasságunk ily sikeresen kezdett, végül súlyos veszteségekkel járt számára.” Az, hogy miben állt ez a veszteség, magyarázatot ad Gyalokay talányt sugalló megjegyzésére: „Egy völgyben nyomultunk előre, amelyet egy alig észrevehető szakadékos, meredek partú, ingoványos kis patak szelt át. Ulánusaink szétszóródott huszárokat üldözö, magától értetődően rendezetlen osztálya nekifutott ennek a pataknak, ennek a számára nem várt akadálnak, amely a magyarokat viszont megmentette. [...] Az ulánusoktól hátravetett gyalogos oszlop a patak – számára előnyös – kanyarulatát kihasználta. Amint az osztály megrohanta a huszárságot, az ellenséges oszlop átfutott a patak túlsó partjára, s abban a pillanatban, amikor az ulánusok megtorpantak az ellenség előtt, ösztüzet zúdított osztályunk szárnyába és hátába. Ugyanekkor a bokrok között elrejtőzött székelyek, akik sötét egyenruhában voltak, s eddig nem vettük észre őket, szemtől szembe vették tűz alá az ulánusokat.” Az orosz lovasok rohamát tehát nem csupán a patakmeredély tartóztatta fel, mint Gyalokay véli.

Az ulánusok a nehezen kibontakozó és közvetlenül is kudarcot valló rohamban, Gorjacsev szerint, hat tisztet és mintegy félszáz altisztet és közlegényt veszítettek sebesültekben és halottakban.

A fenti beszámoló annak bizonyítására is szolgálhat, hogy Bem a harcoló felek közötti erőkülönbséget ezúttal is meglepetést okozó fellépésével próbálta meg kiegyenlíteni. Ez a június 27-i jádi ütközet első szakaszában sikerrel kecsegtetett, aztán egyértelműen a szövetségeseink javára billent a mérleg. Másnap már szó sem lehetett Bem kezdeményezéséről. Sőt, ahogy Gyalokay írja: „Nem várta meg az oroszok átkaroló mozdulatainak hatását, hanem elrendelte a visszavonulást Beszterce felé, mégpedig nagyobbára tüzéségének fedezete alatt, amelynek vezetését ő maga vette át.”

A szabadságharc eseményeiről szóló munkáiban mindvégig rideg tárgyilagosságra törekvő, érzelmektől mentes Gyalokay, Bem beszercei visszavonulása kapcsán szükségesnek tartja megjegyezni: „Bem – aki nem tudta, mi fán terem a félelem – csupán legszűkebb törzsetől környezve, felállított két ágyút a falu (Bessenýő) főutcáján, s maga vezényelte őket a dragonyosok ellen. Az ellenség a váratlan ellenállásra megtorpant, s Bemnek így még volt annyi ideje, hogy gyorsan felkapcsoltassa a két ágyút és kisurranjon velük a kétségtelenül veszedelmes helyzetből.”

Bem határozottsága és a honvédeknek a kétnapos ütközetben a néhány nappal korábbihoz képest eltökéltebb helytállása tette oly óvatossá Grotenhjelmet, hogy újabb győzelme ellenére is visszahúzódtott határmenti kiinduló állásába, Borgóruszra. Pedig a beszercei hadosztálynak végeredményben mindhárom fegyverneme – szigorú szemmel nézve – kudarcot vallott. Ennek következtében a lengyel vezér – néhány nap kivételével – július 10-ig ura maradt Besztercének is.

A beszercei harcok kapcsán cáfolandó az a Bemet nemegyszer ért vád, hogy sokat kockáztatott, és nem kímélte katonái életét. A Grotenhjelm betörése nyomán Beszerce térségében kialakult helyzet, a megoldandó feladat és az ehhez rendelkezésre álló erő eleve rákényszerítette Bemet a kockáztatásra. Ha ezt nem vállalja, az orosz–osztrák hadosztály Marosvásárhelyre, a székely hadosztály hátába sétálhatott volna. Így viszont Grotenhjelmnak csak negyvenhárom nap múlva sikerült a Székelyföld fővárosát megszállnia. Az pedig, hogy a Beszerce környéki összecsapásokat követő visszavonulást Bem mindig személyesen a tüzéséggel fedezte, éppenséggel azt bizonyítja, hogy jóllehet a saját életét nem, de a katonái életét kímélte. Ha egy-egy csatában döntést kellett hozni a harc menetében, rákényszerült a nagy véráldozattal járó rohamokra, amelyek nem mindig jártak sikerrel, ez azonban nem azt jelenti, hogy kapkodva, szükségtelenül küldte katonáit mélysárszékre – mint ezzel például Kemény Farkas vádolta őt.

A szabadságharc utolsó győztes ütközetét Bem vívta – öt nappal a segesvári vereség után. Szinte lemásolta a Nagyszeben második, március 11-i felszabadításának hadműveletét. Mindkettő zseniális helyzetfelmérésen alapult és rendkívül kockázatos volt. Csak egy óra-

műpontossággal működő hadsereg volt képes végrehajtani. Bem közvetlen irányítása alatt a segesvári vereség után innen-onnan összeszedett csapatokból egyé forrasztott sereg is hibátlanul működött. Bem augusztus 5-én bevette Nagyszebent, de másnap Lüdersz két és félszer erősebb hadától megsemmisítő vereséget szenvedett. A segesvári csatát Kemény kolozsvári hadosztálya késte le, az augusztus 6-i nagyszebenit Stein Miksa dévai hadosztálya.

Bem ennek dacára nem adta föl. Ő nem ismert vesztes, reménytelen helyzetet. A világosi fegyverletétellel egy időben akarta rábeszél-
ni a Törökország felé menekülő Kossuthot a harc folytatására. Csak augusztus 18-án Déva és Piski között fordított hátat az erdélyi hadszíntérnek, látván, hogy már senki se akar harcolni.

De szóljon róla a nyári ellenfél is, Artur Adamovics Nyepokojcsickij ezredes, aki Szkarjatyin tábornok segesvári halála után lett Lüdersz vezérkari főnöke. Az általa összeállított, s az *Erdélyi hadjárat 1849-ben* címen 1858-ban kiadott szakmunkájában a következő olvasható az I. Miklós cár által név szerint szélhámosnak, gazembernek, gonosztevőnek, gyilkosnak mondott Bem nyári erdélyi működéséről: „Ezek a hadműveletek Bem ragyogó tehetségéről és katonai elgondolásáról tesznek tanúbizonyságot. Mindent megtett, amit lehetett. El kell ismerni, hogy rendkívül tevékeny, energikus, határozott és bátor ember volt. A csatában mindig elől járt, jelenlétével lelkesítette a magyar csapatokat. Kitűnő tüzér volt, rendkívüli ügyességgel alkalmazta ezt a fegyvernemet. Az ellenséges tüzérség működése alapján mindig kitaláltuk, hogy Bem jelen van-e.”

Összegzésképpen ezt még azzal is kiegészíthetjük, amit a téli hadjárat kapcsán, vezérkari főnöke, Czetz János írt Bemről: „Hadvezér volt a szó legszorosabb értelmében.”

Szibériába száműzték őket, mert részt vettek a magyar
szabadságharcban

*Szibéria az Urálon túli területet
jelenti, de a XIX. századi közfelfogás
szerint több kormányzóság is annak
fogalmába tartozott.*

Petőfi szibériai hitehagyása, a besúgó postamester lányával kötött házassága, orosz nyelvű költői karrierje, hirtelen megtalált sírja, kiásott és a fél világon át hitelesítésre hurcolgatott vélt csontváza kapcsán felcsapott szálnalmas hazai hisztéria helyezte a gyorsan kihunyó magyar figyelem középpontjába Szibériát. Mintha erre az elmúlt hatvan–hetven év nem szolgáltatott volna elég okot.

Szibéria a 16. századtól a kényszermunkával, számkivetéssel büntetett köztörvényes és politikai elítéltek gigantikus börtöne. Nem orosz alattvalókat nagyobb számban az 1760-as, 1770-es években küldtek a tágabb értelemben vett Szibériába. Ezek a száműzöttek lengyelek voltak: a Szaniszló Ágostot trónra segítő, majd mint lengyel királyt pártfogoló, s gyakorlatilag a lengyel–litván állam felosztását előkészítő II. Katalin cárnő politikai befolyása ellen tiltakozó 1767-es radomi, majd az orosz katonai jelenléttel szemben fegyvert fogó 1768–1772-es bari konföderáció tagjai. Az elfogott bari konföderánsok elítéléséhez az szolgáltatott jogi alapot a cárnőnek, hogy „a törvényes lengyel király ellen” megmozdulókat egyszerűen felségárulóknak, lázadóknak nyilvánította. A számkivetettek visszatérését hazájukba az anyját mániákusan gyűlölő I. Pál cár 1796-os novemberi ukája engedélyezte. Az 1794-es Kościuszko-felkelésben való részvételért „csak” 15 főt ítélték szibériai „nehéz munkára”. Egy év múlva a lengyel–litván államot szomszédai, a Habsburg Birodalom, Poroszország és Oroszország végleg felosztották egymás közt. A cár azt tehette, amit akart, de büntető

intézkedéseit minden esetben igyekezett jogi keretbe zárni. 1797-ben a Litvániai Hazafias Szövetség 20 tagját száműzték Szibériába. Őket a fiatal korában liberális eszmékkel kacérkodó I. Sándor cár 1801-es rendelete szabadította ki. 900 lengyelt azért ítéltek Szibériára, mert részt vettek az 1812-ben Oroszország ellen indított napóleoni hadjáratban. Többségüket besorozták a helyi kozákok közé. Zömük 1815-ben tért vissza otthonába.

A bécsi kongresszuson létrehozott Lengyel Királyságnak az 1815-ös alkotmány biztosította, hogy polgárai a rájuk kiszabott büntetést – politikai vétségért is – szülőhazájukban tölthessék le. Az 1825-ös dekabrista összeesküvésben részt vett lengyeleket, ha a Királyság területén születtek, I. Miklós cár nem is tudta elítéltetni a Szejm Bíróságával, az orosz tartományokban születettek közül viszont többekre szibériai száműzetés várt. Az 1831-es lengyel szabadságharc leverésével az elvileg Bécsben garantált lengyel alkotmányt I. Miklós cár megszüntette. Ez gyakorlatilag az Oroszország társállamának tekintett Lengyel Királyság végét jelentette. A helytartó Ivan Fjodorovics Paszkevics tábornagy, Jereván grófja, Varsó hercege lett. 1833-ban Józef Zaliwski ezredes partizánakciójának megtorlásaként ő vezette be a Lengyel Királyság területén az 1917-es forradalomig tartó rendkívüli állapotot. Ennek értelmében „államellenes” ügyekben katonai bíróság ítéltkezett.

A 19. század egyik legnagyobb és leghányatottabb sorsú lengyel törtenetírója, Agaton Giller 1849 tavaszán tizenennyolc évesen – az orosz cár alattvalójaként és a már csak nevében létező Lengyel Királyság lakójaként – Poroszországon át Magyarországra próbált szökni, hogy beálljon a honvédsereg mellett harcoló lengyel légióba. A porosz hatóságok májusban letartóztatták, s a személyazonosságát igazoló papírok híján kilenc hónapra a ratibori börtönbe zárták. Szabadulása után álnéven előbb a Porosz Királysághoz tartozó Poznańi Nagyhercegségben, majd a Habsburg-jogar alatt álló Galíciában élt. 1851-ben és 1852-ben rövid ideig a krakkói egyetem hallgatója volt. 1853-ban az osztrák hatóságok letartóztatták, s személyének azonosítása után átadták a cári rendőrségnek. Varsóban, miután kiderült róla, hogy 1849-ben „azzal a szándékkal emigrált, mert Magyarországra akart jutni, emellett Lengyelország felszabadítását célzó propagandát folytatott és politikai

tartalmú cikkeket írt”, 1853 végén „távoli helyőrségben letöltendő” katonai szolgálatra ítélték. Az ítéletet Paszkevicz tábornagy erősítette meg, akinek több évtizedes varsói helytartóságát a lengyelek „sötét éjszakaként” jellemezték.

Giller 1854 májusában indult el Irkutszkba, ahová tizenhat és fél hónapig tartó út után érkezett meg. Innen rögtön a Bajkálon túlra küldték, s csak 1855 szeptemberében kezdte meg szolgálatát közlegényként a Silkában állomásozó 14. szibériai sorgyalogzászlóaljban. Ítélete nem kötötte egy helyhez, nagy mozgásszabadsággal rendelkezett, és sokat utazott. Több ízben eljutott Csitába és a Nercsinszki Nagy Táborba, ahol találkozott az ott élő lengyelekkel. Számba vehette, kit miért ítélték el, ki hol, milyen körülmények között tölti napjait. Piotr Wysockit, az 1830. november 29-én Varsóban az orosz uralom elleni szabadságharc kiobbantásában meghatározó szerepet játszó varsói Hadapródiskola parancsnokát, akit fogságba esése után Szibériába száműzték, ugyancsak meglátogathatta Akutujban. Végigjárta a lengyel temetőket is, és feljegyezte számkivetésben elhunyt honfitársai nevét. Magyarok jelenlétére utaló emlékekre, beleértve sírokat is, sehol sem bukkant. Figyelmét nyilván nem kerülték volna el, mivel tudunk róla, hogy élete végéig érdeklődött 1848/49 magyar eseményei, hősei és lengyel vonatkozásai iránt. 1869-ben például hosszú levélben válaszolt Zygmunt Miłkowskiinak, a lengyel légio 3. zászlóalja időközben (Tomasz Teodor Jeżként) neves íróvá lett főhadnagyának azon kérdésére, hogy a lengyel honvédek és légionisták közül kiket ítélték halálra Magyarországon játszott szerepe miatt.

A II. Sándor cár által 1856-ban meghirdetett amnesztia következtében Giller 1857 végén kiléphetett a hadseregből, de nem térhetett haza, hanem kijelölt szibériai kényszerlakhelyen kellett polgári állást vállalnia. Szerencsés körülményeknek köszönhetően Irkutszkban lett könyvtáros. Szabad idejét száműzött honfitársait érintő dokumentumok összegyűjtésének és feldolgozásának szentelte. Ő volt tehát az első tudományos kutatója a szibériai lengyel számkivetettek sorsának, annak a témakörnek, amellyel ma is kiemelt helyen foglalkozik a lengyel történettudomány. II. Sándor cár uralkodásának kezdeti viszonyaira jellemző, hogy Giller első kutatási eredményeit még 1860 ápri-

lisáig tartó irkutszki száműzetése idején közzétette a varsói „Biblioteka Warszawska” című folyóiratban. Ő volt az, aki a szibériai száműzöttek névsorát – 1860-at tekintve időhatárnak – először összeállította és publikálta (*Album Muzeum Narodowego w Rappersvill, Poznań, 1870*).

Giller több mint 200, Szibériába került 1831-es lengyel felkelő nevét gyűjtötte össze. Közülük csak néhányat ítélték nehéz munkára. 1850 és 1860 között 50 lengyel elítéltről tud, akik büntetésüket bányában töltötték. Ez utóbbiak nagy része már zendülésben és szökésben részt vett korábbi szibériai fogoly volt, akiknek büntetését súlyosbították.

1833 és 1855 között 221 lengyelt büntettek nehéz bánya- vagy gyári munkával, s 34 embert erődmunkával. Az ítélet minden esetben bírósági vagy egyéb hatósági (kormányzói) eljárás eredménye volt. A jelzett időszakban 129 lengyelt telepítettek ki vagy ítélték tartós nyugat-szibériai kényszerlakhelyre. Ebben az időszakban összesen 384 lengyel került Szibériába. Rajtuk kívül 197 összeesküvő lengyelt soroztak be büntetésből az Orenburgi Hadtestbe, 74 lengyelt pedig a Szibériai Hadtestbe. I. Miklós az átnevelés lehatásosabb eszközét a hadseregben látta. A gyanús személyeket egyszerűen besorozták. Egy részük került a fent említett két hadtestbe.

I. Miklós idejében (és részben később) a politikai okok miatt száműzött lengyelek többségükben az értelmiség körébe tartoztak. Az elméletben nehéz munkára ítélték is gyakorlatilag irodákban múlatták idejüket vagy magánalkalmazásba kerültek, mivel szellemi felkészültségükre szükség volt. Mintha eleve tudták volna, hogy tevékenységükkel minden területen Szibéria civilizálódását szolgálják, rájuk bízta, mit csinálnak. A kitaratóbbak, a vállalkozó szelleműek a környezet adta lehetőséggel nemcsak éltek, hanem meg is teremtték azt: közülük számosan Szibériában alapozták meg későbbi gazdagságukat. A kiváló lengyel író, Igor Newerly élete utolsó művében, *Az égszínkéi álom dombja* (*Wzgórze błękitnego snu*) című „szibériai” regényében leírja – a valóban létező lengyel számkivetett család – Bronisław Najdarowska és Wiera Izwolska szibériai meggazdagodásának „igaz” történetét. Newerlynak a szibériai természetet és a vele mind inkább eggyé váló embert költői beleérzéssel megjelenítő könyvéből is kiolvasható, hogy a „a cárok katorgája” mennyire alapvetően különbözött Sztálin

gulágjaitól. Hőseinek sorsát levéltári dokumentumok alapján dolgozta fel. Az orosz bürokrácia minden szibériai száműzöttet számon tartott, hiszen nem kis pénzébe került az államkincstárnak. A rájuk fordított összegeket mindenütt könyvelni kellett. Így egy-egy levéltár vagy fond pusztulása még nem jelentheti azt, hogy a szibériai fogoly is nyomtalanul, „dokumentálatlanul” eltűnt.

Rufin Piotrowski, akit 1844-ben meghatározatlan ideig tartó szibériai kényszermunkára ítélték, de 1845 végén megszökött és kalandjairól – *Szibériai emlékiratok (Pamiętniki z pobytu na Syberii)* – sikerkönyvet adott ki, leírja, hogy a Tara menti Jekatyerinburgban szeszfőzdében dolgozott, és jó sora volt. A helyi hivatalnokok, tekintettel csenevész alkata, nem dolgoztatták, s megengedték, hogy saját szálláshelyet béreljen ki. Hozzáteszi, hogy jobban bántak vele, mint némely volhíniai, podóliai vagy ukrainai földesúr a jobbágyával. A veszedelmes politikai bűnösként számon tartott, főntebb említett Piotr Wysocki például, mint kényszermunkára ítélt, saját gazdaságot és jól prosperáló szappanfőzőt vezetett.

Piotrowski ír a nercsini bányákról, az ott raboskodó köztörvényesekről, s aláhúzza, hogy igazából az ő soruk a száanalomra méltó. Európában *Szibéria* mint kulcsszó a talicskához láncolt, élő-halott ólombányász, a félig leborotvált fejű rab képét hívta elő a köztudatban. Ez élt a reformkor Magyarországon is. A 19. században Szibériát a róla szóló emlékiratok, képek, metszetek az emberi szenvedés poklaként festették le. A II. világháborút követően a szovjet légereket túlélő magyar hadifoglyok és civil elhurcoltak a 19. század első fele óta Magyarországon általánosan élő Szibéria-képet hitelesítették, erősítették.

Miután a hitleri Németország és a sztálini Szovjetunió 1939 őszén a valóságban is felosztotta egymás között Lengyelországot, 1941 júniusáig lengyel állampolgárok százezreit hurcolták szibériai légerekbe, majd 1944-et követően a Honi Hadsereg katonáinak ezrei kerültek oda. Ennek következtében Szibéria napjainkban is a lengyel érdeklődés és köztudat része. A *szibirások* emlékéét társaságok, a túlélők egyesületei, családjai ápolják, temetők jelképes hantjai, templomok márványtáblái és sírkertek obeliskjei őrzik, sorsukat, történetüket monográfiák, népszerűsítő kiadványok, periodikák dolgozzák fel és teszik a nyilvánosság számára hozzáférhetővé.

Wiktor Śliwowska a szibériai lengyelek történetének egyik legfelkészültebb mai kutatója – saját adalékait ötvözve a korábbi eredményekkel – 1998-ban kiadta a *Lengyel számkivetettek az Orosz Birodalomban a XIX. század első felében* (*Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku*) című életrajzi lexikonát. A lexikon 3500 nevet említ, 2500 személy életrajzi jegyzetét tartalmazza, köztük olyan lengyelekét is, akik orosz alattvalókként vettek részt az 1848/49-es magyar szabadságharcban (Henryk Ludwik Rembowski, Antoni Agaton Hilary Marcinkiewicz, Henryk Miller, Rufin Piotrowski, Józef Olszewski, Antoni Suffczyński, Konstanty Szaniawski) vagy Gilleréhez hasonló szándékkal próbáltak Magyarországra szökni. (Az utóbbiak csaknem félszázan voltak.)

A felsoroltak élén magát Rufin Piotrowskit említhetjük, aki állítása szerint már 1843-ban, amikor Franciaországból a Habsburg Birodalmon át Oroszországba tartott, találkozott Kossuthtal, s 1849-ben Bem erdélyi lengyel légiójában szolgált. Henryk Ludwik Rembowski őrnagyként 1849 telén lengyel dandárt szervezett Munkácson. Śliwowska nem említi azt, amit mi tudunk, márminthogy fegyelmezetlensége miatt felmentették állásából, de helyi pártfogói révén a szabadságharc leveréséig Bereg vármegyében működött. Magyarországi tevékenysége miatt 1854. december 14/26-án 8 év nehéz szibériai munkára ítélték. Az ítéletet egy évvel később 4 évre mérsékeltek.

Konstanty Szaniawski a Lublini vajdaságból származott és szökött harmincévesen Magyarországra. 1848. november elején belépett a Pesten szerveződő lengyel zászlóalj 1. vagy 2. századába. Ennek tagjaként részt vett Aradvára ostromzárában, majd a tavaszi hadjáratban. 1849 májusában kinevezték a Miskolcon szerveződő 3. lengyel zászlóaljhoz hadnagynak. 1851. november 9/21-én Paszkevincs tábornagy – amiatt, mert „idegenbe szökött és a lázadó magyar seregben szolgálatot vállalva hadnagy lett” – jóváhagyta a hadbíróság azon ítéletét, amely őt 4 év nehéz szibériai gyári munkára ítélte. Egy ideig ő is a tobolszki kormányzóság jekatyerinburgi szeszfőzdéjében dolgozott, mint Piotr Wysocki. 1856-ban II. Sándor cár trónra lépése alkalmából amnesztiában részesült, s hazatérhetett Varsóban élő családjához, majd vasútépítési hivatalnok lett. A rendőrségi felügyeletet kijátszva együtt-

működött a lengyel területeken felkelést előkészítő föld alatti Nemzeti Központi Bizottsággal. Az 1863. január 22-én kirobbant szabadságharc ötödik napján Czyżewnél esett el.

Antoni Suffczyński, aki 1823 körül született a Lublini vajdaságban, szintén azért ítélte 500 korbácsütésre és 2 év nehéz szibériai munkára 1853 júniusában a hadbíróság, mert részt vett a magyar szabadságharcban. 1855-ben letelepedhetett a Tomszki kormányzóságban fekvő Jemjerjonovkában, ahonnan később Tomszkba költözött. 1863-ban tért vissza szülőföldjére.

Józef Olszewski 1818-ban született a Lengyel Királyság Lublini vajdaságában. 1848 tavaszán Galíciába, novemberében Magyarországra szökött, ahol beállt Józef Wysocki őrnagy Pesten szerveződő lengyel zászlóaljába. 1849 januárjában ennek 3. századával a felső-tiszai fronton harcolt. Március első felében a század Törökszentmiklósnál csatlakozott az anyazászlóaljhoz. Olszewski szakaszvezetőként küzdött végig a tavaszi, majd a nyári hadjáratot. A temesvári vereség után a légiónal együtt a törökországi Sumlába került, s onnan 1851 márciusában Angliába. A Lengyel Demokrata Társaság emisszáriusaként kivette részét a nyugat-európai lengyel emigráció tevékenységéből. 1854-ben Angliában megismerkedett Herzennel, s vállalta, hogy felhívásait, kiadványait Oroszországba csempészi. Útközben Hamburgban besúgás következtében letartóztatták, s átadták a cári hatóságoknak. 1856. november 3/15-én szibériai száműzésre ítélték – kivonván így őt a II. Sándor cár által a krími háborúban győztes hatalmak nyomására a lengyelek részére meghirdetett amnesztiából. Olszewski 1866 tavaszáig Jakutföldön élt, majd Viljuszokban telepedett le, ahol évente 114 rubel állami támogatásban részesült. 1872-ben engedélyt kapott arra, hogy Irkutszkban lakjék, 1874-ben pedig, hogy szülőhazájába visszatérjen. Útban hazafelé április 25-én Kazanyban halt meg.

Antoni Marcinkiewicz esetében saját vallomását szembeesíthetjük a róla készített címszó adalékaival. 1891. január 21-én a magyarországi és erdélyi lengyel légionisták fényképalbuma részére átadott portréfotó hátoldalán sorolja fel egyes szám harmadik személyben élete fontosabb eseményeit, legrészletesebben a magyarországiakat, amelyeknek Śliwowska csak néhány szót szentel. Marcinkiewicz rövid önéletraj-

zában a következő áll magyarországi tevékenységével kapcsolatban: „A tarcali csatában tanúsított helytállásáért hadnaggyá léptették elő. Klapka, Dembiński és Bem tábornokok főparancsnoksága alatt harcolt. Előbb a Bułharyn tábornok [ezredes – K. I.] és Idzikowski őrnagy parancsnoksága alatt álló 5. században, amelynek Wieruski százados volt a parancsnoka, majd Tchorznicki tábornok [alezredes – K. I.], Wołyński őrnagy és Wagner kapitány lovasságában, ahol főhadnaggyá avansált. Részt vett a (...) gyöngyösi, kápolnai, mezőkövesdi négy napon át tartó döntő csatában és más ütközetekben (a helységekre nem emlékszik). Erdélyben Gyulafehérvárnál, Kolozsvárnál és más helységeknél szolgált, végül Kazinczy tábornok [ezredes – K. I.] alatt Zsibónál a 4. dzsídásrezredben. A magyar–moldvai határon elfogták és a krakkói várbörtönbe zárták, majd átadták az orosz kormánynak. Radomban és a varsói citadellában 11 hónapig, a kijevi erődben 18 hónapig, összesen 3 évig tartották fogva. 1852. július 25-én életfogytiglan tartó, 18 fontos vasban töltendő szibériai kényszermunkára ítélték...”

Az elkövetkező 15 év eseményeit ezúttal Marcinkiewicz sűríti egyetlen mondatba: „Másfél évi kényszermunka és tizenhárom és fél évig tartó szibériai kényszerlakás után 1868-ban amnesztia részén tért vissza hazájába, ahonnan [Galíciába – K. I.] emigrál...” Śliwowska e tizenöt évet ismerteti részletesebben a Marcinkiewiczre vonatkozó szibériai dokumentumok alapján. Kiemeli azt is, hogy az ítéletben súlyosbító körülménynek számított az, hogy a vádlott „porosz alattvalónak adta ki magát”. Ha ez ugyanis igaz lett volna, az orosz hatóságoknak át kellett volna adniuk őt a poroszoknak, mint ahogy minden osztrák alattvalónak született honvéd foglyot átadtak az osztrákoknak. A Porosz Királyságban senkit se ítélték el azért, mert részt vett a magyar szabadságharcban. Marcinkiewiczet a tobolszki kormányzóság Tomilovi járásában telepítették le. 1855-ben Jalutorovszkban lakott, s 57 ezüstrubel állami támogatásban részesült. Szibériában megnősült, házasságából két gyermek született. Az ekkoriban kelt rendőrségi jelentés szerint „életvitele kifogástalan”. Minden valószínűség szerint családi okok miatt nem élt az 1856-os amnesztiával, s Kamenyec Podolszki helyett előbb Irkutszkba, majd Omszkba költözött. Omszkot 1859. november 22-én hagyta el, s ez alkalomból nyolc hónapi illetményt,

úti pénzt és úti engedélyt kapott. Új lakhelyén, amelynek nevét nem adja meg Śliowska, cigarettagyártással foglalkozott és cukrászdát nyitott, amelyben egykori bajtársát, Józef Olszewskit alkalmazta elárusítóként. 1864-ben azzal gyanúsították, hogy az 1863-as lengyel szabadságharc idején fogságba esett és Szibériába száműzött lengyelek levelezését segíti. Emiatt üzemét el kellett adnia, s a várost el kellett hagynia. December 1-jén utazott Omszkba, végül azonban hosszabb időre Tomszkban állapodott meg. Az orosz hatóságok, mint Śliowska adalékaiból kiderül, a száműzött minden lépéséről tudtak, s azt dokumentálták. Vagyis, mint a 830 oldalas nagy alakú életrajzi lexikon minden címszava bizonyítja, a 19. század jelzett időszakában Szibériában nehezen lehetett nyomtalanul eltűnni... Még egy Petrovicsnak is.

1869. július 29-én Zygmunt Miłkowski, az 1848 utáni ügynevezett „új emigráció” legkiemelkedőbb képviselője, a húsz évvel azelőtti magyarországi lengyel légio tisztje, a Tomasz Teodor Jeż néven majdan népszerű író, levélben megfogalmazott kérdést tett fel a korszak legtekintélyesebb lengyel történészének, Agaton Gillernek, hogy a magyar szabadságharcban játszott szerepéért hány lengyelt végeztek ki. Válasza szerint 1848/49 magyar forradalmának három lengyel mártírja volt: Karol d’Abancourt, Mieczysław Woroniecki és K. Rulikowski. Az utóbbi kettő a magyar közvélemény által is ismert, míg d’Abancourt-ról csak a korszak iránt érdeklődők tudnak. Arról azonban ők sem, hogy a kielcei orosz hadbíróság által 1850-ben halálra ítélt Antoni Piotrowski honvédezt, az 1830/31-es lengyel szabadságharc alezredesét csak azért nem végezték ki, mert a börtönben meghalt.

Agaton Giller mit sem tudhatott arról, hogy az aradi és nagyváradi hadbíróság 1849 őszén és 1850-ben több lengyelt, egykori császári tisztet is halálra ítélt – mint Hieronim Olszewski, Izydor Towarnicki, Longin Wierzbicki honvédszázadosokat vagy Piotr Podoski huszár-őrnagyot, Leopold Żurmański (Zsurmay Lipót) huszár alezredesét –, de az ítéletet végül kegyelemből tíz–tizenhat évig tartó sáncfogságra „enyhítették”. Volt azonban egy lengyel halálra ítélt, akit az osztrák katonai hadbíróság nem tartott méltónak a kegyelemre, holott nem-hogy a halálbüntetést, de még börtönt se érdemelt volna. Ő, Feliks Sławski (Szlawski ?), voltaképpen 1848/49 ügyének második fővárosi mártírja, akit 1849. február 6-án lőttek agyon. Talán azért hullott ki a magyarságnak a szabadságharc hősei iránt megkülönböztetett figyelmet tanúsító történelmi emlékezetéből, mert nem katona volt, hanem polgári személy. Foglalkozását tekintve szabómester: *A Pál-utcai fiúkba* való figura.

Feliks Sławski (Ślaski, Szlawski ?)

(Krakkó, 1808 – Pest, 1849. febr. 6.)

Miután a Windisch-Grätz tábornagy által vezetett osztrák főhadserg 1849. január 5-én bevonult Magyarország fővárosába, a központi katonai kerület és a II. hadtest parancsnoka, gróf Ladislav Wrban-Freudenthal altábornagy két nappal később 11 pontos kiáltványt tett közé. Ennek 2. pontja az alábbiakra figyelmeztette Pest-Buda és a katonai kerület lakosságát:

„A békés polgár személye és vagyona védetik, ellenben az összecsoportozások, lázadások, szóbeli vagy írásbeli felingertések, és ő felsége első Ferencz-József császárunk és királyunk kormánya elleni fellázítások rögtönzítélet utján haditörvények szerint fognak büntettetni, hasonló fenyegetés érendvén azt, ki merészolni vagy kísérelni fogná a katonákat engedetlenségre vagy hitszegésre csábítani.”

A halálbüntetést kilátásba helyező fenyegetést először a hónap végén váltották be, amikor hadbírószági ítélet alapján agyonlőtték Csömy Zsigmondot. A „szegény komáromi molnárlegénynek” az volt a bűne, hogy január 28-án este „egy budai kocsmában mámoros fővel Kossuthot éltette”, s kicsit szidalmazta a megszállókat. Az, hogy a császári hatóságok miatt éppen január végén kívántak példát statuálni, kapcsolatban lehetett Perczel január 22-én Szolnoknál és három nappal később Ceglédnél aratott győzelmeivel, amelyek híre a fővárosba is eljutott. A tény azonban az osztrák főhadiszálláson nagyobb zavart okozott, mint örömet a lakosok körében. Perczel kitámadása ugyanis azt bizonyította, hogy a Debrecen felé elvonult honvédcsoportok nem széledtek szét, mint ezt Windisch-Grätz Bécsnek jelentette. Ráadásul Ottinger dandárjának Pest felé történt hátrálása a szükségesnél is energikusabb intézkedés meghozatalára sarkallta a főparancsnokságot. Egyrészt a főváros védelmének megerősítésére a Görgei feldunai hadtestét üldöző seregből Windisch-Grätz visszavonta Csorich hadtestének nagyobbik részét, másrészt a belső rend megőrzése céljából az elrettentés legszigorúbb eszközéhez nyúlt. Vagyis az első statáriális ítéletek meghozatala – Csömyen kívül Sławskié – mintegy részét képezte a fővárost biztosító katonai intézkedéseknek.

Feliks Sławski 1808-ban Krakkóban született, s 1834-ben telepedett le Pesten, ahol női szabóként igyekezett a számítását megtalálni. Minden bizonnyal már itt nősült meg. Házasságából négy gyermek született.

Amikor az István főherceg gyalogezred néhány százada január 28-án bevonult Pestre, azok katonáikat nem kaszárnyákban, hanem magánházaiknál szállásolták be, annak az elvnek megfelelően, hogy ezzel egyszerre büntessék és ellenőrizzék a lakosokat. A Lagerstrasse 1227 sz. házba, ahol a Sławski család lakott, egy tizedest, egy őrzetőt és néhány közlegényt szállásoltak be. Természetesen Sławskinak fogalma se lehetett arról, hogy a császári hadseregnek Galíciában éppen az István főherceg gyalogezred volt a leggyűlöltebb alakulata, annak ellenére, hogy legénysége részben lengyelekből állott. Ez a gyalogezred verte szét 1848. április 28-án Stanisławówban, a hírhedt kerületi főnököknek, Jędrzej Żuławskinak macskazenét adó diáktüntetését. A kíméletlen tömegoszlatásnak egy Stefan Hoszowski nevű tizenhat éves gimnazista is áldozatul esett, aki öt szuronydöfést kapott a mellébe. Lenkey Jánosnak a demonstráción részt vevő husárjai – a legenda szerint – a tüntetők védelmére keltek. Az biztos, hogy az ifjú lengyel mártír két nappal későbbi temetésén, amely a helybéli lengyel, ukrán és zsidó lakosság szolidaritásának köszönhetően, nagy tüntetéssé változott, husárok is tisztelegtek a ravatalnál és vitték a koporsót – felváltva a civilekkel.

Mind Stefan Hoszowski, mind Feliks Sławski vesztét az István főherceg gyalogezred lengyel katonái okozták, de más módon és más körülmények között.

Sławski hadbíróági kihallgatásából kiderül, hogy január 29-én este a házmesterné kérésére vállalta a tolmács szerepét az egyik szoba beszállásolt katonái és a házmester asszony között. A beszélgetés során, miután az egyik katona egy korsó bort kapott, Sławskit is megkínálták egy pohár itallal. Ennek elfogyasztása után a szobájukba invitálták honfitársukat, ahol – mint ilyenkor megesik – a kínálás ivászártá fajult. Két óra múlva a szomszéd szobából (vagy a szomszéd házból) átjött egy katona, akivel Sławski szintén beszédbe elegyedett – lengyelül. Hogy miről, arra már Sławski nem emlékezett, mert – mint mondta – „megmámorosodott”. Annak döbbenetében tért magához, hogy le van tartóztatva.

Sławski, négy tanú egybehangzó állítása szerint, az uralkodót szidva azt fejtegette nekik, hogy nincs császár, mert a „jelenlegit még nem koronázták meg, s ha a mostanit meg is koronázták volna, mit se tesz, mert az még egy nagy lurkó...” A jegyzőkönyvben szereplő „Spitzbube” kifejezés azonban, amely tréfás értelemben „lurkót” jelent, „gazemberként” is értelmezhető. Hogy eredetileg lengyelül milyen szót használt rá, nem tudható. Emellett Sławski a tanúk állítása szerint Kossuthot éltette és a katonákat „hitzegésre csábítani igyekezett”. Erre vonatkozó szavait két tábori káplán is hallotta.

Kiderült, hogy Sławski azzal a katonával, aki őt utolsóként magához meghívta, összeveszett. A vita hevében az erőszakos katona ököllel Sławski arcába sújtott.

Sławski makacsul tagadta az ellene felhozott vádakát, mondván, hogy a tanúk nem mondanak igazat. Kezdetben azt hajtogatta, hogy nem emlékszik semmire, majd bizton állította, hogy a neki tulajdonított mondatok az ő ajkát nem hagyták el. Magatartását a hadbíróság megátalkodottságnak, az őszinte megbánás, a töredelmes vallomásra való készség hiányának tartva, súlyosbító körülményként értékelte. Miután a bevezetőben ezt kiemelte, a katonai büntetőtörvénykönyv 3. paragrafusának 6. cikkelyére és a központi katonai körzet parancsnokának január 7-i kiáltványára, valamint az 1848. október 3-án kelt uralkodói proklamációra hivatkozva a vádlottat kötél általi halára ítélték.

Az 1849. február 6-án reggel fél kilenckor kihirdetett ítéletet délből 12.15-kor a budai gránátos-laktanya udvarán hajtották végre – kegyelemből – „golyóval és porral”. Az ítéletet nyomban a nyilvánosság tudomására hozták.

Mieczysław Woroniecki

(Skurowa, 1825. március 7. [27?] – Pest, 1849. október 20.)

Mieczysław Woroniecki 1848/49 azon hősei közé tartozik, akinek már életében legendája támadt, amely mártírsorsának beteljesülése után szinte azonnal a magyar nemzeti emlékezet részévé nemesedett. A magyar ifúság egyik példaképe lett, amit bizonyít, hogy mihelyt

lehetett, 1867 októberében két joghallgató – Hory Béla és Friedrich József – kezdeményezte emlékművének felállítását. A Luks Rezső és Jablonszky Vilmos által közadakozásból elkészített obeliszket végül 1877. november 2-án leplezték le a Kerepesi temetőben. (A fekete gránit-felkiáltójelet többször áthelyezték, míg mostani helyére, a Kossuth-mauzóleum közelébe nem került.) Woroniecki alakja a literátorokat is megihlette. Az elsők között ismerőse és bajtársa, a turai csata hőse, Degré Alajos, a Petőfi által alapított Tízek Társaságának tagja idézte memoárjában alakját, s az 1892-ben Varga Ottó szerkesztésében kiadott *Aradi vértanúk albumában* közzétett *Fátyolos idők* című írásában is megemlékezett róla: „a tündérmesék hőse, igéző jelenség. Soha költői képzelet eszményibb ifjút nem alkotott... A csatákban mindig az első volt...”

A Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium épületének Báthori utcai oldalán található emléktáblán szembesülhetünk „a szép hős” éremarcképével és az életpályáját tömören összefoglaló felirattal:

Az 1848–49-I SZABADSÁGHARC LENGYEL LOVAS LÉGIÓJÁNAK
HŐS EZREDESE AZ ITT ELTERÜLŐ RÉGI FA-TÉREN
HALT VÉRTANÚHALÁLT
1849. OKTÓBER 20-ÁN 23 ÉVES KORÁBAN A MAGYAR
SZABADSÁGÉRT
ÉS AZ EZERÉVES MAGYAR-LENGYEL BARÁTSÁGÉRT

Ebben az egyetlen mondatban a kivégzés dátumán és helyszínén, valamint a barátságra való hivatkozás hitelén kívül minden adalék téves, mintha csak a tényeken túlemelkedő legendákat tükröznék. Mieczysław Woroniecki ugyanis a kivégzésekor másfél évvel volt idősebb, mint ahogy az emléktábla szövege állítja. Katonai törzslapján áll, hogy 1825-ben született a Jastói kerületben fekvő Skurowán. (Pontosan március 7-én.) A nemesi címek 1810-ben történt felülvizsgálásakor a Korybut Woroniecki családnak csak a nemességét ismerték el, hercegi címét nem. Így mind Mieczysławot, mind a honvédseregben alezredesi rangban küzdő unokabátyját, Józef Woronieckit „csak” a lovagi titulus illette meg. (Ennek ellenére mind az osztrák hadseregben, mind

a honvédseregben hivatalosan is használták a hercegi címet.) Mivel elszegényedett nemesi családból származott, a felemelkedés lehetőségét számára is a katonai pálya jelentette.

1841 elején önként lépett be a 3. tábori tüzérezredbe, ahol december 16-án a felszerelési pénz lefizetése ellenében ezredkadét lett, s egy ideig Olmützben szolgált. 1843. július 1-jén áthelyezik a 44. Albrecht főherceg gyalogezredhez, ahonnan 1845. január 16-án kerül át az 57. István főherceg gyalogezredhez. Az előbbi alakulatnál és itt is ezredkadétként szolgál. Az utóbbi ezredben született minősítése szerint egészségi állapota kiváló, rendkívül kedves és népszerű, polgári személyekkel könnyen köt ismeretséget, küllemét tekintve tiszta, de az öltözködést tekintve hajlamos az előírásoktól eltérni. Számos tehetségről árulkodó tulajdonságjeggyel bír: németül és lengyelül nemcsak beszél, hanem ír és olvas is, továbbá a francia nyelvben is jártas. Emellett némi földrajzi és történelmi ismerettel is rendelkezik, valamint a helyszínismereti jelekben tájékozott és képes őket bejelölni. Ami felróható neki, az a hadmérnöki ismeretek hiánya, de még inkább az, hogy hajlamos adósságokba verni magát, és ebből fakadóan nemegyszer kapható lódtíton, továbbá igyekszik a szolgálati kötelességek alól kibújni, s e vonatkozásban „csak állandó felügyelet alatt használható.”

Woroniecki ezredkatét 1847. január 25-én – január 31-i érvénnyel – az ezredtulajdonos, Gratz tábornok beleegyezésével leszerelt. Ezt követően rövid két és fél hónapon át a Haynau gyalogezredben szolgált, hogy aztán április 16-tól már a Dom Miguel gyalogezred Péterváradon állomásozó zászlóaljában folytassa pályáját ezredkadéti beosztásban. Még ugyanebben az évben október 16-án áthelyezik a szintén Péterváradon állomásozó János főherceg dragonyosezredhez, s nyomban előléptetik hadnaggyá. Beosztása szerint az ezredtulajdonosnak, Johann Picard von Grünthals altábornagynak lesz a parancsírója.

Itt érték a népek tavaszának eseményei. A visszaemlékezések szerint 1848 tavaszán gyakran megfordult Pesten, ahol a rokonszenves lengyel ifjút szívesen látták a forradalmi szalonokban. Degré Alajos kiemeli, hogy mind Petőfit, mind Jókait ismerte. Ez, ha valóban így volt, bizonyára befolyásolta Woronieckit későbbi döntéseiben. Ettől függetlenül nem tavasszal, a forradalom hatására lépett ki ezredétől.

Alakulatától gyakorlatilag júliusban vált meg, mivel – hadbírószági vallomása szerint – ekkor nevezték ki őrnagynak az 1. honvédszászlóaljhoz. Hivatalosan azonban csak augusztus 31-én törölték a dragonyosok sorából azzal a megjegyzéssel, hogy áthelyezték a magyar nemzetőrséghez. (Törzslapjának utolsó adalékát, mármint hogy 1849. október 20-án felakasztották – az ezred jó hírnevének megvédése érdekében sűrűn hullámozó vonalakkal igyekeztek olvashatatlanná tenni.) A valóságban már július közepén is a nemzetőrségnél szolgált, még hozzá a Futakot őrző szabadkai nemzetőrök parancsnokaként. Az első babérokat Woroniecki itt aratta azzal, hogy július 16-án megfutamította a Begecsnél a Dunán átkelt 500 főt meghaladó szerb fölkelő csapatot. A győzelemhez az is hozzájárult, hogy a nemzetőrök segítségére 30 huszár és 120 fő sorkatonára érkezett a Dom Miguel gyalogezred Újvidéken állomásozó zászlóaljából. A két órás harc hőse egyértelműen a határozott bátorsággal működő Mieczysław Woroniecki volt, akinek tiszteletére „a szabadkaiak ovációt rendeztek”. Lehetséges, hogy éppen e diadal elismeréseként javasolták a lengyel dragonyostisztet őrnagynak kinevezni az 1. honvédszászlóaljhoz.

Új beosztásának betöltésére augusztus elején utazott Pestre. Az eredetileg neki kijelölt posztot azonban nem foglalta el, mert pár nap múlva Mészáros hadügyminisztertől arra kapott megbízatást, hogy szervezzen egy 250 főből álló szabadcsapatot, amelynek költségeit a kormány fedezte. A szabadcsapat augusztus 21-én indult el Pestről, s a hónap utolsó hetében már a szerb felkelők ellen harcolt Becskereknél.

Országos hírnevet szeptember 2-án a perlaszi sáncok bevételénél szerzett magának, amikor vadászait személyesen vezette rohamra. A kormány hivatalos lapjának, a Közlönynek tudósítása szerint: „A balszárnyon, hol az ellenségnek hármassáncokkal körükerített dombon álló ágyútelepei folyton tüzeléssel viharoztak, az önkénteseknek és a Woroniecki-lövészeknek jutott a megtámadás dicsősége.” Woroniecki neve a perlaszi győzelem szinonimájaként is egy csapásra ismert lesz az egész országban. Márpedig a szerb felkelők éppen a Perlasznál elszenvedett vereség miatt nem tudtak Jellačić Magyarországra benyomulni hadához csatlakozni. A lengyel őrnagy, dicsőségét még jobban megalapozandó, Perlasz bevétele után közvetlenül azzal a kéréssel fordul

Mészáros hadügyminiszterhez, hogy vadászcsapatát helyezték át a verbászi táborba, mivel az ő parancsnoksága alatt részt szeretne venni Szenttamás ostromában.

Szeptember 24-én Batthyány Lajostól Woroniecki már arra kapott megbízást, hogy vadászcsapatát alakítsa át honvédszászlóaljja. Lehet, hogy a vadászcsapatot frissen szerzett babérjai és a Pestet fenyegető Jellačić miatt rendelték fel rövidesen a fővárosba. Kossuth október 1-jén éjjel tartott beszédében a rendelkezést azzal indokolta meg, hogy Woronieckinek a Duna jobb partján a horvát hadsereg hátában kell működnie.

Jellačić visszavonulásának hírére azonban az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke sokkal veszélyesebb feladattal bízta meg a perlaszi hőst. A 2. Schwarzenberg ulánuszred Temesvárt állomásozó századait kellett volna felbomlasztania s rábírnia az átállásra. A galíciai sorozású dzsidászred nagy harci értéket képviselt, s a nyár folyamán még magyar oldalon harcolt a szerb felkelők ellen. Amennyiben a dzsidások a császári lobogót felcserélik a magyar nemzeti lobogóra, ez azt is jelentette volna, hogy Temesvár az Országos Honvédelmi Bizottmány ellenőrzése alá kerül. A terv irreális volt. Csak a fiatal lengyel őrnagy lélekjelenlétén múlt, hogy nem fogták el császárhű honfitársai. Amikor a letartóztatására a temesvári szállására érkező ulánustisztek kivont karddal felszólították, hogy kövesse őket, ő mintha mi sem történt volna öltözködését nyugodtan folytatta. „De uraim, hogy képzelik ezt? Nekem nincs vesztegetnivaló időm, még fontos teendők várnak rám! Kérem, távozzanak” – vetette oda nekik, majd miután dolgait összecsomagolta, a megdöbbenet tiszték sorfala között szállását elhagyva lóra szállt és elvágtatott. Legalábbis így idézte fel a jelenetet október 14-én kelt jelentésében, amelyben küldetésének eredménytelenségéről beszámolt Kossuthnak.

Őrnaggyá avanszálása végre október 19-én (16-i érvénnyel) hivatalosan is megerősítést nyert. Kossuth egyébként már Szegeden kinevezte őt visszamenőleg őrnaggyá. Ekkoriban még töretlenül bírta az OHB elnökének bizalmát. Két hét elteltével a bizalom meginog, majd összeroppan.

November első felében Woronieckit Guyon táborában találjuk. Elszámolási hiányosságok miatt hamarosan vizsgálatot indítanak ellene. Az Országos Nemzetőrségi Tanácsnak a Woroniecki ügyében

hozott döntése november 28-án: „Ezután egészben független állási működésben nem meghagyható”. Woronieckinek az osztrák hadbíróság által jegyzőkönyvileg rögzített vallomásában az olvasható, hogy Nádosy Sándor ezredes, az Országos Nemzetőrségi Tanács elnöke ugyanebben az időben a 26. honvéd zászlóaljhoz akarta alezredessé kineveztetni. Erre nincs adalék. Arra viszont van, hogy decemberben a 14. huszárezrednél volt őrnagy. Legalább is a kinevezés szintjén...

Decemberben unokabátyjával, Józef Woroniecki őrnaggyal Pozsonyból ismét Guyon táborába utazott Nagyszombatba. A 16-án ott vívott vesztes ütközet után visszatért Győrbe. Görgei tábornokot december 29-én arról tájékoztatja az Országos Honvédelmi Bizottmány, hogy Mieczysław Woronieckit, a 14. huszárezred őrnagyát ugyanezen rangban áttették az alezredessé előléptetett Józef Woroniecki által szervezendő szabadcsapatba.

A felállítandó szabadcsapatnak az lett volna a feladata, hogy a Kárpátok északkeleti átjáróit védje a galíciai osztrák csapatok betöréseitől s lengyel önkénteseket toborozzon. A szabadcsapat szervezésének központjául Máramarosszigetet jelölik ki. Se Józef Woroniecki, se a már korábban kinevezett Antoni Piotrowski honvédezredes nem váltja be a lengyel vadászcsapatok gyors megszervezéséhez és hatásos működéséhez fűzött reményeket.

Mieczysław Woroniecki a már ott felállított lengyelekből és magyarokból álló szabadcsapattal Urban ezredes Bukovinából történt első betörésének hírére 1849. február 7-én vagy 8-án elvonult Erdélybe. A csapat huszonöt lengyel önkéntest, hatvan volt hadifogolyból lett vadászt és még nyolcvan vegyes összetételű embert számlált. Karl Urban ezredes Bukovinából történt második betörése idején a honvédalakulatok visszavonulását „keresztvezve” érkezik Királynémetilhez, s azzal tünteti ki magát a február 18-án ott vívott ütközetben, hogy a vert honvédsereg további hátrálását eredményesen fedezi. Az erdélyi lengyel légióban szolgáló Franciszek Bagieński szemtanúként megjegyzi, hogy „az ifjú Mieczysław Woroniecki (...) energiájával képes volt a menekülő hadat megállítani, s rávenni, hogy forduljon szembe az ellenséggel.” Ezért Kolozsvár térparancsnoka, Tóth Ágoston alezredes a vesztes ütközetből kimenekült csapatok ideiglenes parancsnokságát is Woronieckire bízta.

Bem március 6-án a segesvári főhadiszálláson fogalmazta meg azt a parancsát, amelyben Mieczysław Woronieckit a Szamosújvárt felállítandó lengyel lovasosztály parancsnokává és szervezőjévé nevezi ki. (A lengyel légióra a Galíciában kirobbantandó felkelés idején várna meghatározó szerep.) Woronieckit a csataterék és a gyakorlóterek mellett a báltermek is vonzzák. Minden szabad idejét Kolozsvárt tölti. Honfitársa, a lengyel légióban hadnagyként szolgáló Władysław Rucki némi irigységgel jegyzi meg: „Itt volt alkalmam újból látni Kolozsvár három leghíresebb szépségét. Közülük a legelső, akiért Mieczysław Woroniecki rajongott, B. Klára grófné, szebb volt, mint a legékesebb tavasz. Woroniecki teljes gálaöltözetben jelent meg, mihez mindig vonzódott, s széptevéseivel olyan szoros ostromzárba fogta Klára kisasszonyt, hogy az szinte megközelíthetetlen volt, s ezzel Árpád ivadékai közül többeket magára haragított.” P. Szathmáry Károly, a 31. honvédszászlóalj főhadnagya hasonlóképpen látja Woronieckit: „Szép hős volt, ki gazdagon ezüstözött ulánus öltözetében sok nő fejét megzavarta.” Ehhez még hozzáfűzi: „Hős volt a csatákon is; de pénzdolgokban pazar és könnyelmű.”

Az érintett a hadbírószági kihallgatáson magáról azt vallja, hogy áprilisban lett alezredes, holott a gyulafehérvári ostromsereget szemlélő Stein ezredes május elején kelt jelentésében felháborodik azon, hogy Mieczysław Woroniecki alezredesnek tituláltja magát, holott még csak őrnagy. Lehet azonban, hogy összekeveri Józef Woronieckivel, aki valóban alezredes volt, s ekkor már Erdélyben, Gyulafehérvárnál szolgált. Könnyen elképzelhető, hogy Bem valóban kinevezte őt alezredessé, de a hadügyminisztérium erről még nem vett tudomást, s a megerősítés csak júniusban történt meg.

Degré Alajos úgy emlékszik vissza, hogy Budavár bevétele után a fővárosban találkozott Woronieckivel. A társaságban ott volt Petőfi és Vasvári is. Woroniecki, ha meg is fordult a fővárosban, június közepére visszatért az erdélyi hadszíntérre. Egyes források szerint a június 20. körül a Borgói-szoroson betört bukovinai orosz-osztrák csapatok ellen Beszterce térségében vívott összecsapásokban megsebesült.

Mieczysław saját vallomása szerint júliusig nem csinált semmit. (Talán a sebesülése miatt.) A hónap elején Pestre akart utazni, ahol az 1. magyar ulánusezredet kellett volna parancsnokként szerveznie

és vezetnie. (Vagy talán arról volt szó, hogy a más feladattal megbízandó Władysław Poniński alezredes posztját kellett volna elfoglalnia az 1. lengyel dzsídázsezred élén?) Mieczysław Woroniecki ekkor már a császári csapatok térfoglalása miatt sem juthatott el Pestre, amelyet a kormány július 7-én kiűrt. Más beosztás vár rá. Cegléden a IX. hadtest parancsnokának, Dessewffy tábornoknak, aki július végén a Szeged térségében összpontosított főszereplő lovassági parancsnoka is, lesz a hadsegéde. E beosztásában is alkalma nyílik kitüntetni magát. Az augusztus 3-i újszegedi összecsapásban szerzett vitézségéért a katonai érdemjel 3. osztályával jutalmazták.

Mieczysław Woroniecki az augusztus 5-i szőregi csata napján délután négy és öt óra között egyedül végez felderítést a szőregi sáncok előterében az ellenség jobb szárnyán túl. Ezzel megszegi a felderítéssel kapcsolatos legegyszerűbb előírást. Későn veszi észre a tőle 300–400 lépésre feltűnő ellenséges császári ulánusokat. A nagy lovastömeg mágnesként vonzza a magányos lovat. Az esetről jelenlévő báró Julius Simbschen őrnagy szerint Woroniecki megfordulni nem akaró, makacskodó lova miatt esett fogságba. Elfogása adott körülmények között nem okozott különösebb gondot Kallert őrnagynak és Majer kapitánynak. A császári ulánusok parancsnoka, Emerich zu Thurn und Taxis herceg úgy emlékezett meg róla, a „világoskék egyenruhát viselő, szép fiatal emberről”, mint aki a lengyel légio lovasrohamát vezetve esett fogságba. Hogy Woroniecki elfogásának a császári hatóságok milyen jelentőséget tulajdonítottak, azt az is bizonyítja, hogy a tényt augusztus 8-án falragaszokon hozták a főváros lakosságának tudomására.

Mieczysław Woroniecki hadbíróvási kihallgatása augusztus 29-én Aradon kezdődött el, majd Pesten folytatódott. A császári hadbíróság mint ezredesi és önálló csapatparancsnokot október 18-án kötél általi halálra ítélte. Önálló csapatparancsnok a valóságban csak 1848 augusztusában és szeptemberében volt, vagyis abban az időben, amely amnesztia alá esett. Ráadásul ezredesi kinevezésére sem találtak semmilyen hiteles dokumentumot. Ilyen azóta se került elő. D'Abancourt kapitánnyal és Peter Giron alezreddessel együtt október 20-án felakasztották. Nem állunk messze az igazságtól azzal a gyanúval, hogy Bécs

Woroniecki kivégzésével akarta megbosszulni a Perlasznál aratott magyar győzelmet, amelynek jelképes hőse „a szép hős” volt.

Woroniecki kivégzése legendák születésének pillanatait is jelentette. A magyar forradalom és szabadságharc történetét a 19. század második felében megbízható tárgyilagossággal kutató és feldolgozó lengyel történész, Stanisław Schnür-Peplowski a *Polacy i Węgrzy. Opowieść dziejowa z lat 1848–1849 (Lengyelek és magyarok. Történeti elbeszélés 1848–1849-ből)* című 1899-ben Lembergben kiadott munkájában arról ír, hogy Woroniecki a kivégzése előtt a Karger nevű börtönőr lakásában elvett egy Schweighofer nevű lembergi színésznőt feleségül. Woroniecka asszonyra nyomorú öregkor vár. 1884-ben koldulásért letartóztatják. Török nevű polgármester pártfogásának köszönhetően lesz a Szent Erzsébet menhely lakója. Ugyanő 1893-ban havi öt arany segílyt kapott. Nem lehet tudni, mi ebből a valóság és mennyi a legenda. A történet viszont, amiről Degré Lajos ír, márminthogy Woroniecki menyasszonya, egy grófkisasszony nem teljesítette vőlegénye utolsó kívánságát, s nem intett neki búcsút az ablakból, amikor a vesztőhelyre vitték, inkább az előkelő személyiségek kivégzésével kapcsolatos európai vándorlegendák körébe utalható.

Az viszont tény, hogy Woroniecki édesanyja, Romana Jordanowa közel negyven évvel élte túl fia halálát: 1888-ban a Bochniai kerületben fekvő Więkowicében hunyt el.

Karol Gustaw d'Abancourt (*de Franqueville*)

(Lemberg, 1811 – Pest, 1849. október 20.)

Karol d'Abancourt életét, akinek főnemesi felmenője a francia forradalom idején menekült lengyel földre, meghatározta az az összeesküvő mozgalom, amely az 1830-as években egész Galíciát behálózta. Az egymással laza kapcsolatban álló összeesküvő csoportok a hadseregbe is beékelődtek. A katonai összeesküvés élére az 1830-as évek utolsó felében egy horvát nemzetiségű főhadnagy, a Mazzuchelli gyalogezredben szolgáló Tomaš Dmitrašinović került, aki a Habsburg-uralom ellen kirobbantandó felkelésben a szláv közösségek összefogására épp-

úgy számított, mint a parasztság támogatására. A hozzá hasonló elveket valló cseh származású Norbert Auffenberg (aki Ormai Norbertként Woroniecki vadászcsapatában századosként kezdve újra katonai pályáját magas rangú tiszttá teszi a honvédseregben) a Leiningen gyalogezredben szolgált mint tiszttá. Az összeesküvésnek számos lengyel tagja is volt, mint Broniewski főhadnagy, Marynowski és Suchodolski altisztek vagy Józef Nowakowski közlegény. A katonai összeesküvést 1840 derekán leleplezték és egymás után tartóztatták le vezetőit – Dmitrašinovičon és Auffenbergben kezdve a sort. Az nem tudható, hogy Karol d'Abancourt őrmester, akit 1841 nyarán letartóztattak, milyen szinten volt beavatottja a titkos Habsburg-ellenes mozgalomnak.

Karol d'Abancourt Samborban és Przemyszlben volt gimnazista. Ez arra utal, hogy nem tartozott a legszegényebbek közé. Egyik rokona földbirtokos volt, s 1848 júliusától a lembergi nemzeti tanács hét vezetője (septemvirátusa) közé tartozott. Hogy gazdag sem volt, arra viszont éppen az a bizonyosság, hogy 1831-ben tizennégy évre önkéntesként belépett a 30. Nugent seregbe, amelyben előbb tizedes, majd őrmester lesz a 4. zászlóalj 4. századában. 1838-ban és 1839-ben szabadságolták, s ezalatt erdészként dolgozott az Erdődyek birtokán. Ezt tanúsítja az a dokumentum is, amely szerint ezekben az években összesen 180 forintot kölcsönzött nyolc erdész társától. Letartóztatását és bebörtönzését az ekkor Komarnikból valamelyik rokonának írt levelei okozták. E levelekben ugyanis nemcsak szidta az uralkodót, de annak is kifejezést adott, hogy akár a megölésre is képes volna. Ezt az eltökéltséget az váltotta-e ki belőle, hogy valamilyen szálon kötődött a katonai összeesküvőkhöz, nem tudható.

Az ellene lefolytatott vizsgálatot – az egyértelmű bizonyítékok alapján – hamarabb lezárták, mint Auffenbergét, akit csak 1847-ben ítélték el. D'Abancourt-t 1841. október 8-án felfüggesztésért húsz esztendőre nehéz vasban töltendő sáncmunkára ítélték, s lefokozták közlegénnyé. Büntetése idejét kegyelemből tíz esztendőre mérsékeltek. Ennek azonban éppúgy nincsen nyoma, mint annak, hogy eredetileg halálra ítélték volna. A temesvári erődben 1842. január 2-tól letöltendő büntetése idejét 1841. november 30-tól számították. A Habsburg Birodalmon végigsöprő események az ő börtönének ajtaját is megnyitották: 1848.

április 27-én amnesztiával szabadult. d'Abancourt tisztában volt vele, hogy e tekintetben mit köszönhet a magyar kormánynak.

Köszönete kifejezési formájának tekinthető az is, hogy 1848 nyarán belépett a temesvári nemzetőrök közé, ahol őrmester lett. Fanatikus bátorságával tűnt ki az ördöghídjai, verseci, fehértemplomi, lagerdorfi ütközetekben. A Közlöny írta október 16-i számában Fehértemplomnak augusztus 30-án a szerbek által történt megtámadásáról, „hogy a megrohanásoknál vitézül viselték magukat a határ- és nemzetőrök, de különösen Abancourt Károly, a temesi nemzetőrök őrmestere, ki gyorsan jelent meg minden megrohanásnál s buzdításával lelkesíté a csapatokat”. Október 6-tól (1-jei érvénnyel) hadnagy lett a 9. honvédszászlóaljban. A hadbírósági kihallgatásán később d'Abancourt azt vallotta, hogy a 2. Schwarzenberg ulánusezred parancsnoka, Blomberg ezredes javasolta hadnagynak a vörössipkás zászlóaljba. (Az ügyben, hogy ez így történt-e, 1849 szeptemberében vizsgálat indult.) Fehértemplom polgárai december 10-én Vécsey tábornok közvetítésével beadványban kérték a hadügyminisztérium katonai osztályán keresztül az Országos Honvédelmi Bizottmányt, hogy d'Abancourt-t nevezzék ki főhadnagyi rangban a város térparancsnokává. A kérésben az is szerepet játszhatott, hogy a honvédségen túli elkötelezettje lett az állandó szerb támadásoknak kitett városnak: egyik polgárának lányát vette el feleségül.

D'Abancourt azonban Fehértemplom elhagyására kényszerült, mivel december 22-én (16-i érvényességgel) a Koburg huszárezredhez nevezték ki főhadnagynak. A családi megállapodottság helyett állandó mozgás várt rá. Új feladatkörének betöltésére 1849. január 15-én Debrecenbe érkezett. Itt felelősségteljes megbízatást kapott, amely majd a vádpontok között is szerepel: Kossuth és Dembiński között látott el futárszolgálatot. Helytállását méltányolták, amit az is bizonyít, hogy 1849. február 16-tól alszázadossá nevezték ki a 12. Nádor huszárezredhez. Március 10-én a *Marczius Tizenötödike* hasábjain *Lengyelország nemes fiai* címmel felhívást tett közzé, amelyet – költői dagályossággal a lengyel–magyar összefogásra szólítva fel – a következő szavakkal fejezett be: „És ti magyar testvérek! – kikkel mi szívesen halunk, vagy győzünk, ne hagyjatok soha magunkban meghalni, sem győzni, hanem egyenlő léptekkel haladjunk sűrű tűzfellegekbe,

oszlassuk azokat egyesülten a valódi Soldateska szétverésével, akkor biztosak lehettek, hogy a szabadság egén felkelő napsugár a szolgaság sűrű ködét eloszlatandja. Testvérek! Vívjatok velünk lengyelül, – és mi örömmel fogjuk veletek a magyar *élfent* hangoztatni.”

1849. május elejétől parancsörtsiztként szolgált Dembiński altábornagy mellett. Együtt vonultak be Eperjesre. Ugyanebben a hónapban, 27-én Kiss Ernő III. osztályú katonai érdemjelre terjesztette föl ördöghídjai, verseci, fehértemplomi helytállásáért. A júniust Fehértemplomban töltötte. Június 12-én itt állított ki bizonyítványt Stoll Mártonnak (Martin Stollnak), aki korábban a tüzérségnél szolgált, hogy a 9. honvéd zászlóalj közlegényeként milyen érdemei voltak az ördöghídjai és a lagerdorfi ütközetekben. Hogy hosszabb időt szándékozott a városban tölteni, azt az az orvosi bizonyítvány is igazolja, amelyben Lengsfeld doktor, megyei főorvos pihenést és ápolást ír elő a huszárkapitánynak.

A hadbírószági dokumentumok szerint a „második szegedi csatában”, vagyis augusztus 3-án fogságba esik. Az őt foglyul ejtő ulánusezred parancsnoka, Thurn und Taxis herceg visszaemlékezése szerint az eset az augusztus 5-i szőregi csatát követő üldözés során Csatád térségében történt. Az ő állítása a valószínű. Augusztus 13-án Pesten kezdetét veszi hadbírószági kihallgatása, ahol rögtön bevallja, hogy korábbi politikai vétkéért húsz esztendei sáncmunkára ítélték. d'Abancourt tisztában van vele, hogy „mint visszaesőt” súlyos ítélet fenyegetheti. Ahogy tudja, menteni igyekszik magát. Állítása szerint a trónfosztás, illetve az orosz betörés után ki akart lépni a magyar hadseregből, de csak szabadságot engedélyeztek neki. Nem harcolt az oroszok ellen, mert május második felében már Pesten tartózkodott, s onnan utazott tovább Fehértemplomba felesége szüleihez. Kossuth utasítására azonban július folyamán ismét elfoglalta parancsörtsizti posztját Dembiński oldalán. Az újszegedi visszavonulás után azért maradt le két társával, hogy a császáriak fogságába essen, vagyis tulajdonképpen át akart állni. A hadbírószág a nehezen hihető enyhítő körülményeket figyelmen kívül hagyva Karol d'Abancourt honvéd századost, a cs. kir. hadsereg közlegényét visszaesőként október 19-én kötél általi halálra ítélte. Másnap Pesten Mieczysław Woronieckivel és a német légio parancsnokával, Giron Péterrel együtt felakasztották.

Konrad (Kazimierz ?) Rulikowski

(Oroszország, Podólia, 1825 – Nagyvárad, 1849. augusztus 28.)

Rulikowski emlékezete még Mieczysław Woronieckiénél is jobban él (élt?) a magyar közvéleményben – a legendába foglalt téves adalékokkal együtt. Az ő neve a lengyel mártírok közül a legismertebb, ami elsősorban annak köszönhető, hogy 1945 után az orosz népnek és katonaságnak a magyar nép harca iránti rokonszenvét, támogatókészségét bizonyítani akaró, berendezkedő kommunista hatalom politikai manipulációjának is alanya lett. Ő „ihlette” Illés Bélát Alekszander Guszev kapitány (és társai) alakjának, vértanúhalálának kiötlésére és ezzel a propaganda szolgálatába állítására. Ennek következményeként neveztek el a centenáriumi ünnepségek részeként számos magyarországi településen utcát Guszevről, akinek az írói fantázia tűzérszázadosi rangot adományozott.

Akiről Illés Béla a történelmi valóságban nem létező alakot mintázta, ulánustiszt volt. Igaz, nem kapitány, hanem kornétás. Nem Kazimierznek hívták, hanem Konradnak. (Maga Miłkowski Edwardnak keresztelte el visszaemlékezésében.) A Konrad keresztnévet Adam Mickiewicz tette divatossá az ország felosztásába belenyugodni nem akaró lengyel hazafiak körében. Mickiewicz drámai hőse, Konrad Wallenrod beépül a Litvániát leigázó kereszteslovagok közé, s bizalmukat elnyerve végül nagymesterük lesz. A lovagrend felbomlasztására szőtt tervét így tudja hatásosan megvalósítani. A Konrad keresztnév tehát mintha Rulikowski tragikus sorsát is eleve magába foglalta volna.

A Podólia Oroszországhoz tartozó részén született Rulikowski a voznjeszenszkij ulánusezredbe lépett be, ahol 1849-ig a tisztí ranglétra legalsóbb fokáig jutott. Nem tudni, előmenetelét mennyiben segítette, hogy kitűnő lovasnak bizonyult. A IV. orosz hadtestbe tagolt ulánusezrednek az a százada, amelyben a majdani lengyel mártír szolgált, 1848 tavaszán az orosz és galíciai határ mentén fekvő Radziwiłłowban állomásozott. A Galíciába tartó Zygmunt Miłkowski itt találkozott vele egy Bolesław Popowski nevű ismerőse révén, aki szintén az ezredben szolgált. A kialakuló beszélgetés során, amelyben még egy lengyel tiszt, egy százados is részt vett, szóba került, miként viselkednének abban az

esetben, ha a magyarok ellen bevetnék őket. A Miłkowski által az *Od kolebki przez życie (A bölcsőtől egy életen át)* című emlékiratában megörökített eszmecseréből az derül ki, hogy egyikük se mutatott hajlandóságot a magyarok elleni harcra, sőt még azt sem tartották kizártnak, hogy, ha a helyzet úgy hozná, akár át is állnának az oldalukra.

Miłkowski több mint egy év múlva, 1849 július utolsó napjaiban Szegeden futott össze Rulikowskival, aki valóban úgy viselkedett, ahogy Radziwiłłben jelezte: átállt a magyarok oldalára. Az első kínálkozó alkalmat kihasználva, július 23-án a poroszlói pap révén levélben értesítette a tiszafüredi átkelőt őriző magyar különítmény parancsnokát, Korponay János ezredesét átállási tervéről. Az átállás módjával azt javasolta, hogy Poroszlón itatás közben ejtsék fogságba szakaszával (félszakaszával?) együtt.

A tervbe természetesen nem avatta be katonáit, akik, amikor a huszárok meglepték őket, kísérletet tettek az ellenállásra. A kibontakozó csetepatéban heten közülük megsebesültek, az egyikük halálosan. Rulikowskit ezt követően főhadnagyi rangban beosztották a lengyel légió Aradon, illetve Szegeden szervezett tartaléklövasságához. Augusztus elején csatlakozott a Szegedet elhagyó lengyel légióhoz és egészen Orsováig osztozott a sorsában. Itt azonban úgy döntött, hogy nem kel át a Török Birodalomba, nem vállalja az emigráns létet. Az őt a menekülés szükségességéről meggyőzni igyekvő Miłkowskiak azzal érvelt, hogy a harcokban nem vett részt, voltaképpen akár hadifogolynak is tekinthető, így nyugodtan visszatérhet ezredéhez.

Valóban ezzel a magyarázattal jelentkezett a nagyváradi orosz parancsnokságon. Ott azonban rögtön letartóztatták és hadbíró-ság elé állították őt. Az augusztus 2-i debreceni ütközetben szétvert Korponay-különítmény irodája ugyanis az oroszok kezére került. Az iratok átnézése során bukkantak rá Rulikowski levelére. Ez elegendő bizonyíték volt ahhoz, hogy mint áruló dezertőrt halálra ítéljék. Érdekében Rüdiger tábornok se tudott mit tenni, akinek gomeli birtoka a Rulikowski család birtokának szomszédságában feküdt.

Rulikowskit augusztus 28-án a nagyváradi temető falánál lőtték agyon. Nyomban legendája támadt. A nagyváradiak ma is vértanúnak kijáró tisztelettel emlékeznek rá. Bizonyosság rá a sírján százötven év

múltán is szinte naponta elhelyezett friss virág. (A város magyar lakossága a sírkertet ma is Rulikowski-temetőnek hívja, s ha Nagyváradon valaki meghal, azzal nyugtázzák: elment Kázmérral kártyázni.)

E legenda része az is, amely Rulikowski tragikus sorsát Görgey árulásának tulajdonította. Ő volt – úgymond – , aki Paszkevics tábornagy figyelmét felhívta a lengyel ulánustiszt átállására. Ennek híre egyébként az egész európai sajtót bejárta. Maga Miłkowski is utal rá visszaemlékezésében. Görgey maga is szükségesnek tartotta, hogy a vádat emlékiratában cáfolja.

2002-ben a főváros V. kerületi önkormányzata a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium falán Woroniecki éremarcképének szomszédságában emléktáblát állított Kazimierz Konrad Rulikowski tiszteletére.

Deák Ferenc születésének századik évfordulójáról a galíciai lengyel lapok is megemlékeztek 1903-ban. A lengbergi „Kurjer Lwowski” heti irodalmi–tudományos melléklete, a Tydzień október 25-i számában aláhúzta, hogy a „kehidai bölcs” az 1867-es kiegyezés létrehozójaként „a magyarok nemzeti hőse” lett. Miként és hogyan, azt már nem fejtegette, viszont hosszasan ecsetelte, hogy Deák Ferenc az 1830-as évek első felének magyar országgyűlési ülésein milyen emlékezetes mondatokban emelt szót az I. Miklós cár által leverte lengyel nemzet és felszámolt Lengyel Királyság érdekében.

A Deák névvel fémjelzett osztrák–magyar kiegyezésnek, az Osztrák–Magyar Monarchia létrejöttének Galícia jövőjére is meghatározó hatása volt. Galícia a lengyel–litván állam, vagyis a Nemesi Köztársaság 1772-es első felosztása után került a Habsburg Birodalomhoz. Mária Terézia az országrablás tényét azzal indokolta, hogy Halics és Lodomeria a középkorban a Magyar Királyság része volt, s így ő, aki titulusai között viseli a Halics és Lodomeria királya címet is, jogot formálhat rá. Ausztria több mint 80 000 négyzetkilométert számláló új tartománya ezért kapta a Galícia, hivatalosan a Galíciai Királyság nevet. II. József trónra lépésétől változó intenzitással folyt a terület elnémetesítése, ami 1831 után új lendületet kapott, s aminek csak az 1848-as események szabtak rövid időre gátat. 1848-ban merült fel először az igénye annak, hogy ez a tartomány, ez az „ország” nagyobb önállóságot kapjon. Válaszul Bécs felvette, hogy Galíciát ketté kellene osztani nyugati és keleti, vagyis lengyel és ukrán részre. Az osztrák kormány így a lengyel nemzeti mozgalmat az apránként öntudatra ébredő és ébresztett, Bécsben támaszt kereső ukrán mozgalommal akarta „egyensúlyban” tartani. Galícia kettéosztása ugyan nem következett be, de a terv pusztá ténye, politikai indoka hatással volt a görög katolikus ukránság nemzeti tudatának kialakulására.

A Habsburg Birodalom 1859-től állandósuló válságát Galíciában fokozta az 1863 januárjában a szomszédos Orosz-Lengyelországban, az 1815-ös bécsi kongresszuson létrehozott egykori Lengyel Királyságban

kirobbant szabadságharc. A drámai küzdelem mozgósította a galíciai lengyel társadalmat, amely önkéntesek százaival, felszereléssel, pénzzel, menekültek befogadásával, bujtatásával támogatta a harcot. E tevékeny szolidaritás felszámolására a bécsi kormány Galíciában 1864 elején ostromállapotot vezetett be, amely 1865 tavaszán a négy éve hatalmon lévő Schmerling-kormány bukásával ért véget. A hatalomra került konzervatív Belcredi-kormány a Habsburg Birodalom jövőjét öt országának szövetségében látta biztosítani. A föderáció egyik országa Galícia lett volna. A tartományi országgyűlésben, a szejmben e törekvésnek szép számmal voltak hívei. A Poroszország és Ausztria között kirobbant háború s az ebben elszenvedett villámgyors osztrák vereség kisiklatta a tervet. Az, hogy a németiség egységesítési törekvéséből Ausztria kiiktatódott, új helyzetet teremtett. A galíciai politika lengyel alakítói 1866 őszétől már a bécsi udvar és a magyar ellenzék között folyó tárgyalásokat, majd a kiegyezés körüli alkudozásokat kísérték figyelemmel. A föderalizmus lengyel hívei, akik a csehek szövetségeseinek számítottak, apránként háttérbe szorultak. 1867 elejétől kezdve a galíciai szejmen belül fölénybe kerültek a kiegyezés pártolói, akik a magyarokkal keresték az együttműködést. A bécsi kormány arra vonatkozó üzenete is őket erősítette, hogy amennyiben a szövetségi állam berendezésére vonatkozó felirat születik Lembergben, a galíciai szejmet feloszlatták.

A galíciai kiegyezés hosszabb, jószerével lezáratlan folyamat eredménye lett. 1868 augusztusának végén a bécsi Államtanács alkotmányozó ülésének bezárása után, Franciszek Smolka, az egyik legtekintélyesebb galíciai politikus azt követelte a galíciai szejmtől, hogy hozzon olyan határozatot, amely az osztrák–magyar kiegyezés mintájára osztrák–galíciai kiegyezéshez s ennek eredményeként Galícia autonómiájához vezet. 1869 tavaszán Andrássy Gyula támogatásával a lengyelek elérték a lengyel nyelv hivatalossá tételét a galíciai hivatalokban és bíróságokon. A magyar–horvát kiegyezés mintájára kísérlet történt a lengyel–ukrán kiegyezésre is. Ennek jegyében az ukrán nyelv a bíróságokon és a hivatalokban „egyenjóságot kapott”, s lehetőség nyílt ukrán iskolahálózat kiépítésére. A lengyel politikusok azonban nehezen tudtak megszabadulni attól a teóriától, hogy az ukrán (korabeli meghatározás szerint: ruténus) nép voltaképpen dialektust beszélő lengyel, s a jövő-

ben minden tekintetben lengyellé kellene tenni. E hozzáállás hosszú távon elmérgesítette a lengyelek és ukránok közötti viszonyt.

A tárgyalások a galíciai kiegyezésről egészen 1873-ig elhúzódtak. Fontos stáció volt, hogy 1871-ben a lengyel lett a hivatalos nyelv a Lembergi Egyetemen és Műszaki Főiskolán, egy évvel később pedig Krakkóban megalakult a Tudományos Akadémia. Korszerűnek mondható népiskolai hálózatot építettek ki, s ehhez kilenc tanítóképző és három tanítónő-képző főiskola is létrejött. A lengyel kultúra virágzásnak indult, de gazdaságilag Galícia Ausztria legelmaradottabb tartományai közé számított. Különféle lengyel politikai pártok alakulhattak, amelyek – más-más formában – a lengyel nemzet egyesítésének programját állandóan napirenden tartották. Amikor a század utolsó évtizedében nyilvánvalóvá vált, hogy Oroszország végérvényesen a Németországgal és Ausztria–Magyarországgal szemben álló szövetségi rendszer tagja, Galícia félhivatalosan is a lengyel állam helyreállításának bázisa lett. Bécs egy olyan lengyel állam víziójába egyezett bele, amely az Oroszországtól megszerzendő lengyel területek és Galícia egyesítéséből jöhetett volna létre, vagyis egy területileg megnövelt Galíciában gondolkodott.

A lengyel politika különféle táborainak vezetői egységesek voltak abban, hogy az autonómiát kapott Galícia kínálkozó eszköz az önálló Lengyelország helyreállítására. Az I. világháború lezárása azt bizonyította, hogy az osztrák–lengyel kiegyezés nem kábította el a lengyeleket: 1918 őszén a tervváltozatok egész sorával felkészültek „a tetszhalott lengyel nemzet feltámasztására”, s ennek megvalósításához mozgósítható politikai és katonai erővel is rendelkeztek.

A LENGYEL ROMANTIKA KÖLTŐINEK
ARCKÉPCSARNOKA

Adam Mickiewicz élete és művészete

Artur Górski, a kiváló irodalomtörténész alig egy évszázada az alábbi sorokkal foglalta össze Adam Mickiewicz életét és drámáját: „Mindabból, mi leghőbb vágya volt, sohasem részesült. A földről, amelybe belenőtt, elűzte egy jöttment hivatalnok. Szeretett egy aszszonyt, az másnak adta kezét. Ő, ki lélekben szabad volt és szabadnak teremtett, rabságot látva hunyta le szemét, s életében, hiába minden erőfeszítés, hazájáról a rabigát levenni nem tudta. A hívő ember, a kereszteslovag egyházi cenzúra alá esett, s könyveit indexen látni kényszerült. Az Isten kegyelméből költő, a magányra ítélt ember, kinek egész életében támasza volt az ihlet, elvetette a költészetet az Igéért, az Igét pedig a köznapi tettért, és átadta magát az apostolságnak, anélkül, hogy a maga Könyvét megírta volna. Az a férfiú, ki a hős ösztönével élt, s ez ösztöne vezérelte őt abban, hogy úrrá legyen a valóságon, élete alkonyán halálosan fáradt tekintettel nézte korának rideg valóját, amely a legszebb vágyakat is megnyomorította. Jóllehet az Olümposzra teremtették, a nyugalmas istenességnek hátat fordítva átadta magát a földi küzdelemnek.”

Adam Mickiewicz, akinek költői fellépése győzelemre vitte a lengyel romantikát, e „földi küzdelmét” 1798. december 24-én kezdte meg, amikor a litvániai Nowogródek közelében, Zaosiében meglátta a napvilágot. Mivel ilyen nevű major több is található a városka környékén, a születési hely pontos topográfiáját bizonytalanság övezi. A hagyomány szerint a Majewska nemzetségből származó, karácsonyi rokonlátogatásra indult Barbara asszony egy vendégfogadóban, szenteste hozta világra fiát. Ezért kapta a Bernard mellett keresztnévül az Adamot is.

A lengyelek legnagyobb költője orosz alattvalónak született. Az 1386-tól fennálló lengyel–litván államot, a Lengyel Királyságot és Litván Nagyfejedelemséget 1795-ben teljesen felosztotta egymás között a három szomszédos hatalom: a Porosz Királyság, a Habsburg Birodalom és Oroszország. A három felosztás során a Litván Nagyfejedelemség

és a Lengyel Királyság hatalmas keleti, délkeleti területeit az Orosz Birodalom kapta meg. A Lengyel Királyság déli sávja és középső része a Hasburg uralkodóknak jutott, míg nyugati és tengerparti területét bekebelezve Nyugat- és Kelet-Poroszország topográfiailag egyesült, s a Porosz Királyság egyszeriben számottevő európai hatalom lett.

Mickiewicz a szülőföld történeti-táji jellegére hivatkozva litvánnak vallotta magát. Ennek okán magukénak mondják a litvánok is. Nowogródek és környéke ma Fehéroroszországhoz tartozik, s a pislákoló belorusz nemzeti tudat is mint tápláló forrásból merít a régióhoz kötődő Mickiewicz-hagyományból.

A nemesi származású család feje, Mikołaj Mickiewicz, birtokának csekély jövedelme miatt is, értelmiségi pályára lépett, s idővel a nowogródeki bíróság nagy tekintélyű ügyvédje lett. A tizennégy éves Adam számára életre szóló élményt jelent a Moszkva felé nyomuló, majd visszavonuló napóleoni hadak látványa. Apját ugyanebben az évben vesztí el, s családjának nem kis erőfeszítésébe telik, hogy a gimnáziumot, majd 1815 és 1819 között a Vilnai Egyetemet látogató diák költségeit fedezze.

A Vilnai Egyetemet Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem alapította 1579-ben. Ez volt a Visztulától keletre létrehozott első universitas. A lengyel–litván állam végleges felosztása nem változtatta meg lengyel jellegét és szellemiségét. Mi több, virágkorát éppen a 19. század első negyedében élte. Szerepet játszott ebben az is, hogy az ifjúkorában liberális eszmékkel kacérkodó cár (és 1815 óta lengyel király), I. Sándor, lengyel barátját, Adam Jerzy Czartoryski herceget nevezte ki a litvániai lengyel iskolák kurátorává, aki nemcsak az addig működő tanintézeteket őrizte meg lengyelnek, hanem új lengyel líceumokat is alapított.

Mickiewicz több kultúra szellemi határtartományában nőtt fel. Gyermekkorát áthatották a lengyel, litván, fehérorosz falvak jobbágy-népének dalai, balladái, meséi, hiedelmei, és patriarchális természetességgel ötvöződtek szülői otthonának a felvilágosodás kultúrájából táplálkozó nemesi-értelmiségi műveltségével. De találkozott Mickiewicz Litvániában ortodox zsidókkal és haszid közösségekkel is, mi több, a 15. században letelepített tatárokkal, akiknek egy része felvette a zsidó vallást, s karaitának vallotta magát, többségük azonban megőriz-

te az iszlámot. A Vilnai Egyetem európai színvonalon avatta be a fiatal diákokat „a magasabb tudományokba”. Mickiewicz különösen Joachim Lelewel történelmi és a német Ernst Grodeck klasszika-filológiai előadásaiból merített életre szólóan.

A kitűnő tanároktól kapott tudást az önművelésnek belülről fellobbant igénye táplálta. Néhány költői becsvággyal birkózó diák – köztük a balladaíró Jan Czezot, Tomasz Zan – Adam Mickiewicz-csel együtt a Tudománykedvelők Társasága (Towarzystwo Filomatów) néven szabadkőműves páholyhoz hasonlóan zárt és titkos közösséget alapított 1817-ben. A létszámában szigorúan korlátozott szövetkezés sohasem haladta meg a tizenöt főt. Tagjai a felvilágosodás késői gyermekei, akik hittek az erkölcsöt, bölcsességet sugárzó eszmék embert megváltó erejében. Erkölcsi utópizmusukból fakad, hogy rendkívüli fontosságot tulajdonítottak az egyén belső lelki és szellemi kiművelésének. Az így tökéletessé csiszolódott ember tettei csakis a közösséget, a társadalmat szolgálhatják, végső eredményként pedig megváltják a társadalmat és létrehozzák a „fiatalok köztársaságát”. A „testvéri egyenlőség és a nyílt őszinteség alapelveit” lefektető köztársaságnak a barátság a fundamentuma és ereje. Az *erénykedvelők* ebből fakadóan tartották legnagyobb erénynek a bátorságot. A műveltségre való felhívás volt egyetlen politikai színezetű programjuk, mivel az egyén szellemének „kimunkálása” mellett a nemzeti közösség felvilágosítását, művelődését hasonlóképpen fontosnak tartották.

Az önképzőköri üléseken, kirándulásokon, névnapi multságokon, történelmi emlékünnepeken műveiket egymásnak felolvasó diákok nemcsak eszméikkel kötődtek a felvilágosodáshoz, hanem esztétikai nézeteik is az ókor és a felvilágosodás klasszicizmusához kapcsolták őket. Így Mickiewicz első irodalmi próbálkozásain Voltaire verses elbeszélései – *Gertrude ou l'éducation d'une fille*; *L'éducation d'un prince* – kézjegyei ismerhetők fel. Fordítói kísérletei révén ugyanakkor Horatiusból, Ovidiusból és Pindaroszból merített sokat. Mickiewicz-től azonban végül is idegenek maradtak a századforduló áttekinthető, előírt szerkezettel, gördülékeny stílussal, sablonhumorral lüktető, de mégis száraz és rideg didaktikus művei, heroikomikus eposzai. A klasszicizmus eleinte vonzónak tetsző rendje korlátozta költői fantáziáját, szabadságát.

Óda az ifjúsághoz

1819 nyarán Mickiewicz elhagyta Vilnát, a kownói (kaunasi) gimnáziumban lett tanár. Az évfolyamtársak szétszéledésével a Tudománykedvelők Társasága is feloszlott. Az utódjaként 1820-ban megalakult Erénykedvelők Társasága (Towarzystwo Filaretów) hasonlóképpen titkos volt, legalábbis elméletileg, mert a diákok tágabb csoportját fogta össze. Az egykori tudománykedvelők szellemi befolyása alatt álló szövetség tagjainak érdeklődése immáron a politika területét se tartotta „terra incognitának”. Eszméik esztétikai hordozójának Schiller műveit vallották. A velük kapcsolatot tartó Mickiewicz is Schiller műveinek bűvöletében élt a „nyomorúságos litván kisvárosban”, Kownóban. A *Haramiák* és a *Balladák* mellett természetesen Goethe nagy visszhangot kiváltó regénye, *Az ifjú Werther szenvedései* fakasztották fel az ember belső világának, az érzelmenek, a hitnek azokat a forrásait, amelyeket a racionalizmus és a klasszicizmus, azaz a felvilágosodás kora a régi világgal együtt betemetett.

1820 végén ebből az élményből születik meg Schiller hatására az *Óda az ifjúsághoz* című vers, amelyet Mickiewicz azonnal elküldött vilnai erénykedvelő társainak.

Az *Óda az ifjúsághoz* még nem tipikusan romantikus vers. Az Ódát lezáró, szinte szállóigévé lett négy sor – „S az érzéketlen jéglap meghasad, / a babonát fényesség futja el, / Üdv, szép Szabadság hajnalcsillaga, / nyomodban a megváltás sugárzó napja kel” – erősen rímel a szentimentális poétaként ismert Dionizy Kniaźninnak a május 3-i alkotmányt köszöntő verse (*Május 3. köszöntése*) lezáró szakaszára: „Lehull a szemről a babonák köde, / csendesedjen a rút szenvedélye / s az igazság megváltó jegyében / forrjon össze szív és az erő”. Egy-egy szakaszból kibontható, azonosan felépített gondolatot még a megcsontosodott klasszicistától, Kajetan Koźmiantól és a romantika első teoretikusának számító Kazimierz Brodzińskitől is átvett Mickiewicz.

Az idézett verstől mégis alapvetően különbözik az *Óda az ifjúsághoz*, mivel a romantika lobogó hitével, áldozatvállalásával akarja érvényre juttatni a költő a felvilágosodás eszméit. Nem a napfelkelte allegorikus képét rajzolja meg pontos figyelemmel. A felkelő nap pályáján

körbejárva veszi számba, „térképezi föl” a feladatokat, ragyogtatja föl a célokat: „mindnyájunk boldogsága mindnyájunk célja”.

A szabadság, a barátság és a szellemi világ kultuszával szembeállítja a szellemi korlátoltság és az anyagiasság megvetését – ebből az ellentétből villannak fel a költő emberiség elé vetített távlati céljai. A versnek mind stílusa, mind érzelmi atmoszférája emlékeztet Schiller verseire, mindamellet mégis alapvetően különbözik tőlük. „Schillernél az idealista rajongás hitetlenséggel párosul, szerinte az eszméket nem lehet máshol megvalósítani, csak a művészetben, az álomban, a képzeletben, egyszóval az emberi lélekben...” Ezzel szemben Mickiewicz *Ódáját* „örömteli harcos heroizmus hatja át. Az érzés (...) a földi életben megvalósítható cselekvésre irányul”.

A vers nem szerzett egy csapásra híveket. Eleinte még Mickiewicz legközvetlenebb barátai is idegenkedve fogadták. Zavaros, mesterkélt műnek tartották. Csak Schillerért rajongó irodalomprofesszoruk, Franciszek Malewski segítségével értették meg. Egy évtizeddel később, 1830 őszén – címében is – ifjúságot harcra buzdító *Himnusz* lett.

Balladák és románcok

1822-ben jelent meg Mickiewicz verseinek első kötete *Költemények* címmel. A kötet anyagának jelentős részét a *Balladák és románcok* töltik ki. Mellette azonban „különféle versek” is teret kapnak. Így a magányosság mögött érzelmeket byronian felfejtő *Hajós*, amelynek utolsó előtti sora a romantikus ideológia egyik tétele is lehetne:

Ki engem megítélni akar, ne velem, hanem bennem éljen.

A zárósor búcsúszerű, köznapi kijelentése viszont – *Én megyek tovább, s ti térjetek haza* – mintha arról árulkodna, hogy a költő tudatában van nem mindennapi tehetségének és küldetésének. Mickiewicz kiemelkedő talentumával tisztában voltak barátai, tanárai, s egy idő után – mint később kiderült – a cári hatalom képviselői is.

A költő első szonettje, az *Emlékezés* is ekkor lát napvilágot. Lauráján fájdalmasan átdereng Maryla Wereszczakówna alakja. Mickiewicz még 1819 nyarán ismerte meg őt. Iránta érzett viszonzatlan szerelmének emléke egy életen át kísérni és kísértetni fogja.

Ez szerelem című első balladája még a romantika és a racionalizmussal áthatott szentimentalizmus választóvonalát jelenti. Ez a ballada a nagyon fiatal költő alkotása, aki már a romantika hatása alá került, de még nem tudatosította, nem élte át a romantikát. Köznyelvhez közeledő szókincse, zeneisége, az esemény színhelyének valóságos megjelölése, lefolyásának pontos kibontása, tréfás meseszövése már a romantikus balladák irányába mutat.

A balladák első csoportjának – *A halacska, Az apa hazatérése, Świtez folyó, Vízitündér*, amelyek cselekményét, konfliktusát a bájoszó vizitündérek váltják ki –, a *Vízitündér* a legkiemelkedőbb darabja. A szerelmének tett esküjét megszegő erdei vadász története kellékeivel, az eskü, esküszegés, bűnhődés erkölcsi háromszögét kialakító struktúrájával a rokokó pásztordalokra emlékeztet. Új azonban a lélekábrázolás, az elcsábított vadász belső vívódásának megjelenítése, a mód, ahogyan a költő mint narrátora, látszólag szenvtelenül kívül marad a mondhatni, színpadi drámává sűrűsödő eseményeken. A költő az olvasóra bízta a tragédia megítélését. És nem is teljesen bizonyos, hogy az „erdei vadász” ítélteik-e meg egyértelműen esküszegését, s nem a szerelmét embertelenül próbára tevő vízitündér:

*Futna az ifjú, vissza mi tartja:
ugrana és nem akar még,
Kéken a hullám kicsap a partra,
lábát nyaldossa a tajték.
S úgy simogatja, úgy csalogatja,
hogy szinte megolvad a szíve,
Mint kinek titkon szerelme adja
kezét a kezébe szelíden.*

(Kardos Pál fordítása)

A *Romantika* programvers jellege miatt emelkedik a balladák átlaga fölé. Azon a ponton túl, ahol az anyagi világ megismerésének lehetőségei lezárulnak, kezdődik a „hit és az érzés” felmérhetetlen vadvíze. Mert a rideg bölcsességgel gondolkodónak felfoghatatlan az ember belső világa, ahol a rég elhunyt kedves is feltámadhat. A bölcsek szemüvege mögül nem láthat az emberi lélek mélyére. A költő, aki a bölcsek okuláréja mögött a klasszicizmus védelmezőjét, a Vilnai Egyetem nagy tekintélyű professzorát, Jan Śniadeckit látta, ezzel a versével tüntetően Kazimierz Brodzińskiék mellé állt a klasszikusok és romantikusok közötti vitában, amely a *Balladák és románcok* megjelenése után újult erővel és szenvedéllyel csapott föl. A *Romantikát* lezáró sor – *legyen szíved és nézz a szívbe!* – a romantika mindhárom nemzedékének iránytűül szolgált. A kötetbe Mickiewicznek több, 1820-ban írt fontos verse nem kerülhetett be. A könyv megjelenése után született a *Joachim Lelewel*hez című nagyobb lélegzetű költemény, amely a költő történet-filozófiai nézeteit tartalmazza. Ezekben a nemzet – mint történelmi feltételek által megteremtett szükségszerűség –, az európaiság és a lengyelség egymást kiegészítő fogalomként szerepel:

*S bármerre járnál-kelnél, tudjad mindenkorra,
Nyemantól jött lengyel vagy, Európa lakója.*

A költő 1819–1823 közötti kownói-vilnai korszakának legszebb verse a *Marylához* című búcsúköltemény. Klasszikus sorai a szerelem személytől független továbbélését jelentik, de a megmásíthatatlanság kemény átka is benne van ebben a forró vallomásban:

*Így nincs órád és nincs helyed egy sem,
hol veled élt, sírt, vagy mulatott,
ott meg nem jelenne előtted a lelkem,
s bár messze, örökre veled maradok.*

(Nemes Nagy Ágnes fordítása)

Ennek kapcsán fejti ki Alina Witkowska, a neves irodalomtörténész, hogy az isteni szűzzel át lehet élni a lelkek fennkölt harmóniáját, keresni lehet a férfi és a nő plátói egységét, részesülni lehet a filozófiai teljesség abszolútumának titkaiból, de a szerelem földi formáit nem lehet megismerni, az emberi természet testi valóságosságának örülni képtelenség.

Krími szonettek

Mickiewicz második kötete, amely az *Ősök* II. és IV. részét valamint a *Grażyna* című poémát tartalmazza, 1823-ban jelent meg. A költő nem mérhette le közvetlenül kritikai visszhangját, mert letartóztatták. A lengyel reformkor betetőzéseként 1791-ben megszavazott május 3-i alkotmányra emlékező felirat, amelyet meggondolatlan diákok véstek az osztálytáblára, ürügyül szolgált a helytartó Nyikolaj Nyikolajevics Novoszilcovnak, hogy a lengyel szervezkedések felszámolása ürügyén a litvániai lengyel intézmények – s így közvetetten I. Sándor cár lengyel bizalmasa, Adam Jerzy Czartoryski herceg – ellen is támadást intézzon. Mickiewicz „tudomány és erénykedvelő” társai így kerültek bíróság elé. Több hónapig tartó vizsgálati fogság után börtön és száműzetés várt rájuk.

Mickiewiczet valamennyire óvta a hírneve, így büntetése enyhébbnek számított. Egyik társa, Antoni Edward Odyniec kíséretében Szentpéterváron kellett jelentkeznie. A város a dekabrista összeesküvés egyik fellegvára volt 1824-ben, „a cár által üldözött lengyel költőt” a legbizalmasabb társasági körök is befogadták. Így került kapcsolatba Kondratyin Fjodorovics Rilejevvel, Mihail Pavlovics Besztuzsevrjummal, később pedig magával Puskinnal is. Népszerűségét, hírnevét páratlan improvizációs képessége is növelte. A szentpétervári irodalmi szalonok nagy eseményének számított, amikor Mickiewicz adott témára összpontosítva verseket, poémákat rögtönzött. Ezeknek a műveknek nem maradt nyomuk, legfeljebb – mint Hamvas Béla az így született művekről tartja – a kozmoszt gazdagították. „Mickiewicz költői nagyszerűsége értő rajongóinak lelkesedése által csiszolt gyémántként ragyogott fel Oroszországban” – emeli ki Alina Witkowska.

Valóban, az oroszországi évek nem csupán a rabságot jelentették Mickiewicz számára, hanem bizonyos szempontból egyfajta megszabadulást is. Megszabadulást mindenféle honi intézményes kötődéstől. Az oroszországi számkivetettségéből nézve más perspektívában jelent meg előtte a lengyelség a maga bonyolult sorskérdéseivel együtt. Ugyanakkor a költőnek lehetősége nyílt a „rabság heroizmusában” élő orosz nép lelkületének, mentalitásának és a bizánci hagyományokon alapuló, az egyénnel, az egyéniséggel mit se számoló cári hatalom működési mechanizmusának a megismerésére. A lengyel származású angol írón, Joseph Conradon kívül aligha akadt még szépiró Európában – nem számítva természetesen az oroszokat –, aki oly mélyen ismerte volna Oroszországot, mint Adam Mickiewicz.

Pártfogói közbenjárására száműzetésének végleges helyéül Odesszát jelölték ki. Mickiewicz átszánkózott fél Oroszországon, míg kényszerlakhelyére megérkezett. A városra úgy emlékezik vissza, mint ahol úgy élt, „akár egy basa”. Értelmes, tapintatos kém-hivatalnokok, összeesküvő tisztek, szívéért versengő asszonyok vették körül. (A basa megjegyzés utóbbi kapcsolataira vonatkozik.) Három évvel Maryla férjhezmenetele után ezek a csapongó szerelmek is életet formáló élményekkel gazdagították Mickiewiczet. De nem csak élményekben gazdagodik. Költészete is formákkal, eszközökkel dúsul. Életművének fontos részét képezik a dél-oroszországi száműzetése idején írt szonettek.

Az irodalomtörténet-írás két csoportra osztja a szonetteket. Az Odesszában születetteket a *Szerelmi szonettek* címen fogja össze. Ezekben új hős jelenik meg: az asszony. Az odesszai szonetteket nemcsak realizisztikus leírások jellemzik, amelyeket áthat egyfajta melanholikus szomorúság, de a flörtöket átható tréfák is.

Mickiewicz belső világát azonban valósághívebben tükrözi a *Lemondás*, amelyben egyfajta byroni keserűség szólal meg a világgal szemben, magányosság-érzés, önnön bukásának tudata s egyúttal vágyakozás valami égi tisztaság után.

Ami után vágyakozik Mickiewicz, annál is többet kap 1825 nyárutóján tett kéthónapos krími útja során. „De láttam a Krímet! Átélttem egy hatalmas tengeri vihart, és egyike voltam azoknak, kiknek elég erejük és lélekjelenlétük volt, hogy gyönyörködjenek a kínálkozó lát-

ványban. Csatirdah felhőin tapodtam. Aludtam a Girej kánok heverőin, és a kék ligetekben sakkoztam a megboldogult kán kulcsárjával. Láttam kicsiben Keletet” – foglalja össze élményeit vilnai professzorának, Joachim Lelewelnek írott levelében.

A rövid beszámoló mintha tartalmilag is kivonatolná a krími szonetteket. Az *Akkermani puszták* után, amely még krími útja előtt született, a tengeri élmények hármastárában gyönyörködhetünk: *A tenger csöndje, Hajó, Vihar*.

Ezt a három szonettet és az *Akkermani pusztákat* ugyanúgy lehetett volna az *Odesszai szonettek* záródarabjaiként közölni, ahogy a *Krími szonettek* bevezetőjeként is. Mert az új világ valójában a Krími-félszigeten nyílik meg Mickiewicz számára, ahol a Goethétől és Byrontól dicsőített Kelet omladozó, rommá lett titkaival megismerkedhet. Így a kánok kőbe épített évszázadaival és legendáival is, amelyeket harmonikusan övez embereivel és szökőkútjaival, szikláival és égboltozatával, síremlékeivel és minaretjeivel a táj.

A krími szonetteket sajátos, a hű természetleírásból fakadó realizmus jellemzi. A költő pontosan festi le a hegyeket, sírokat, szakadékokat, romokat, de közben azt is híven megjeleníti, milyen lélekkel látta és láttatja a versbe foglalt képeket. A nyugalmat kereső magányos *Zarándok* mereng el *Potocka sírjánál*, *Csatirdah* felhőkbe vesző csúcsán, *Bajdarnál* és *Alustánál*. És mintha átlátna a falakon, városokon, hegyeken – azért, hogy magába nézhessen. A csúcsra jutás az abszolútum ostromlása, az embert a végtelentől elválasztó körök apránkénti elhagyása. Vagyis a megismerésnek az értelem nem szabhat határt.

Sajátosan újszerű helyet foglal el Mickiewicz szonettjeiben az ember. Mintha nem találná helyét a földön, hanem mesészerűen a föld fölött lebegne. Valójában a szonettekben még csak az új kultúra, az új arcú világ küszöbén áll, azért, hogy romantikus vándorútjának nekivágjon.

Mickiewicz két elbeszélő költeményét, a *Grażynát* és a *Konrad Wallenrod*ot nagyon fontos eszmei, tartalmi és esztétikai szálak fűzik egymáshoz, annak ellenére, hogy a keletkezésüket elválasztó három-négy esztendő meghatározó fordulatokat hozott szerzőjük életében, de magában a cári birodalomban is. A vilnai per, a száműzetés, a dekabrista megmozdulás bukása, I. Miklós cár trónra kerülése, a lengyel költő pétervári és moszkvai barátságai, odesszai, krími élményei nélkül nem valószínű, hogy megszületik a *Konrad Wallenrod*. A történelmi háttér, a keresztes lovagok által fenyegetett középkori Litvánia, a Malborkban kopogtató áruló litván fejedelmek képei, az önfeláldozó hősiesség, a nép képviselőinek hangsúlyozott szerepeltetése mindkét poéma kapcsolódási pontjait képezik.

Hasonló a poémában a narrátor is, aki a külső objektív szemlélő hangján számol be a zajló eseményekről, mintha azokat egy „megtalált kéziratból” rekonstruálná. Ő láttatja a befogadóval a cselekménydús történeteket, mintha a színpadon elevenednének meg. Ezért műfaji meghatározásként pontosabb volna, ha poéma-drámáról beszélünk.

A fiatal Mickiewicz feszült figyelemmel kísérté a szlávság múltját megidéző, rekonstruáló kulturális-irodalmi emlékeket. Elsősorban természetesen szűkebb szülőföldjének múltja érdekelte, magának vallva Brodziński gondolatát: „...a nemzet minden egyes tagja számára szent az ősi múlt, azaz honunk első alapítói, lovagjai szentek. Élőként állnak emlékezetünk elé, hiszen az ő nyomdokaikon járunk, mert otthonaik, ha romjaikban is, de ránk maradtak, és mert a tetteik és szokásaik számunkra költészet”. A századfordulón elsősorban német tudósok és irodalmárok műveinek ösztönzésére fordul a lengyelek érdeklődése a litván kultúra felé. (Herder híres népköltészeti kötetében nyolc litván népdalt vett be, egyet Lessing fordításában.) A litván múltnak nem maradt olyan emléke, mint a Mickiewicz által is ismert *Ének Igor hadjáratáról*, ezért azt meg kellett teremteni. A múlt történelmi díszleteit, kellékeit a romantika eszmeisége köré kellett felépíteni.

Így válik a *Grażyna* Litvánia pogány múltjának és kultúrájának tudományos igényű rekonstrukciójává. A mű kíméletlenül elítéli az

ország érdekeit az önérdeknek alárendelő vezetők magatartását, akik a népet ellenségnek kiszolgáltató árulástól sem riadnak vissza. Az események drámai csúcspontján Litawor fejedelem felesége ölti fel férje páncélját, ragadja föl kardját és száll szembe az ellenséggel. Halála egyben férje sorsát is megpecsételi, aki a hősi halált halt hitvesét elhamvasztó máglyára veti magát.

Amennyire a *Grażynában* megbélyegzi az árulást a költő, látszólag ugyanolyan mértékben dicsőíti a *Konrad Wallenrod*-ban. Artur Górski szerint ez az utóbbi az egyetlen mű, amely lelkiileg, eszmeileg nem szabadította fel Mickiewiczet. Az egyéniség ugyan képes a maga kiteljesedésére, vagyis az áldozatvállalásra, de az áruláson alapuló áldozatvállalás morálisan elfogadhatatlan, mert bűnnel itatódik át. Vagyis aki a történelemnek minden feltétel nélkül aláveti magát, az erkölcsileg odaveszhet.

Az 1825-ös év fontos eszmei katalizátora volt a száműzött lengyel poétának. Szinte a szeme láttára végezték ki, ítélték Szibériára azokat az orosz forradalmár tiszteket, akik korábban hűséget esküdtek a cárnak. Mickiewicz eleget tett a felettes hatóságok előírásainak, s ha kapcsolatban is állott orosz írókörökkel, az összeesküvő mozgalomban nem vett részt. Melyik magatartás volt a helyénvaló, az övé, vagy az önfeláldozó dekabristaké? Mickiewicz hasonló ellentétpárok sorát állítja fel a *Konrad Wallenrod*-ban. Ám az egyén erkölcsi útvesztőinek megmutatásán túl, a lengyel közösség szempontjából sokkal fontosabb kérdés keretébe sűríti a poémát. Miként harcoljon egy létében fenyegetett kis nép a számbelileg is hatalmas ellenséggel, a példátlanul kegyetlen cári zsarnoksággal szemben? A válasz Konrad Wallenrod története, aki lemond családi tűzhelyéről, szerelméről, elszakít minden belső köteléket, hogy életét töretlenül, megalkuvás nélkül hazája szolgálatába állíthassa. Beépül a kereszteslovagok közé, a mórok elleni küzdelemben szerzett érdemei révén elnyeri bizalmukat, nagymesterük lesz, majd amikor a keresztesek Litvánia ellen vonulnak s ostromgyűrűbe fogják Vilmát, a vesztüket okozza. A mű ebből fakadó egyik alap gondolata: *Te rabszolga vagy, s a rabszolga fegyvere a ravaszság.*

Konrad Wallenrodnak ahhoz, hogy nagy célját elérhesse, hazugságok, ravaszkodások, álnokságok hosszú lépcsősorain kell felkapasz-

kodnia, szívében örökös kétszínűséggel. Mire a keresztesek Vilna alatt megsemmisülnek, ő is beleroskad ebbe az emberi lélekhez méltatlan magatartásba. Nem tud Malborkból se elmenekülni, noha a kapuk nyitva állnak előtte. Konrad Wallenrod már nem találhat vissza egyéni, emberi létének harmóniájához, ahhoz, amelyet fiatalkori szerelme teremtett meg. Tettének indítékára nem derül fény, a magányos hősök sorsa lehet az övé, az a sors, amelyet 1831-ben Mickiewicz a felkelt Lengyel Királyság felé igyekezve, *A lengyel anyához* című versében énekelt meg legnyersebben:

*S oszlopos sírt majd a legyőzött nem kap,
emléke csak az akasztófa ága,
dicsősége egy asszony könnye lesz csak,
s a honfitársak éji suttogása.*

(Rónay György fordítása)

Mickiewicz Halbanban, az idős népi bárdban a forradalmi lelkiismeret jelképét rajzolta meg. A poéma e hős megteremtése révén is fontos eszmei fordulópont a költő életében. Hiszen a Halbanban lobogó hazafias érzelmek az egész nép lehetséges erkölcsi magatartását jelképezik. A nemzeti elnyomatás korában a nép a maga dalaival válik a legnagyobb közösség-megtartó erővé. Mickiewicz Halbanon keresztül fejt ki a népköltészettel kapcsolatos nézeteit:

*Ó, Árkádia, pusztíthatatlan vagy,
Amíg a pór nép mind megbecsül téged.
Amit őrzöl, a paraszti költészet,
Emléke az a nemzet templomának,
Arkangyal-hangon és arkangyal szárnyakkal
Őrzöd, s olykor az arkangyal kardjával.*

A népköltészet a bibliai „frigyláda” méltóságáig, szentségéig emelgetik, egyidejűleg az élő történelem forrásává válik, a múltat a lehető legerősebben kapcsolja össze a jelennel, még a jövőig is elhatol, a nem-

zeti tudat fejezi ki, bizonyítva a romantika mellett lándzsát törő kortársnak, Maurycy Mochnackinak e poémával kapcsolatos gondolatát, hogy az „irodalom a nemzet magára ismerése önnön létében”.

Mickiewicz e két poémájával mérte a legnagyobb csapást a klasszicizmusra. Megfosztotta a történelmi elbeszélő költeménytől, amelyre oly nagy, „kisajátító” hangsúlyt fektettek képviselői. A nemzet sorsát megtestesítő hősök megéneklése után érdektelen lett a királyok és fejedelmek életének, tetteinek szépen cirkalmazott históriája.

Az Ősök

1829-ben Mickiewicz hivatalos útlevéllal elhagyta Oroszországot. Szerencséje volt, mire az úti passzus visszavonását kézbesítő futár megérkezett, hajója már elhagyta a kikötőt. Az elkövetkező három esztendő a költő nagy európai utazásainak időszaka. Bejárta a német államok legjelentősebb szellemi központjait. Berlinben Hegel előadásait hallgatta, Weimarban tisztelgett az idős Goethe előtt. Svájci kirándulásait maradandó versek örökítik meg, a Maryla iránti szerelem „kései siratói”: ...-hoz, *Az Alpokon Spügelben 1829*. Itália, elsősorban Róma és Nápoly hosszabb ideig látja vendégül – az ott megtelepedett lengyel arisztokráta révén.

Az apostoli fővárosban éri az 1830. november 29-én kitört szabadságharc híre is. Mickiewicz azonnal felkerekedik, hogy szolgálatát felajánlja a „forradalmi” lengyel kormánynak. Hatalmas kerülővel, Párizs érintésével jut el lengyel földre, de csak a semleges Porosz Királysághoz tartozó Poznańi Nagyhercegség területére. Mire rászánja magát, hogy csatlakozzék a harcoló lengyel hadsereghez, a szabadságharcot leverik. A lengyel katonák többsége átlépi az osztrák vagy a porosz határt, s idegenben teszi le a fegyvert.

A megkésettség lelkiismeret-furdalással tölti el, kis híján öngyilkosságba kergeti a költőt. Tétlenségét, vagyis hogy 1831-ben nem viselkedett úgy, ahogy tette mozgósító verseiben hirdette, nemcsak a kortársak, hanem az irodalomtörténészek egy része is szemére vetette. Artur Górski egyenesen leszögezi, hogy a szabadságharc alatt az ellenséggel

szembeszálló legutolsó közlegény is különb poéta volt tetteivel, mint az ige hirdető Mickiewicz.

Mickiewicznek Drezdában alkalma volt megismerkedni a felkelés harcaiban részt vett tisztekkel, akik beszámoltak neki a függetlenségi háború eseményeiről. Több versében – *Ordon erődje, Az ezredes halála, Éjszakai szállás* – feldolgozta történeteiket. Végül megtalálta azt a módot, miként állítson hiteles emléket a novemberi felkelés hőseinek. Az „én-dráma” személyességével a vilnai fiatalok 1823-as meghurcoltatásához nyúlt vissza, s az ő mártíromságukon át ábrázolta az idegen zsarnoksággal szemben folytatott önfeláldozó harcot. A Drezdában hihetetlen rövid idő alatt megírt dráma az *Ősök* címet kapja. Mickiewicz az 1823-ban megjelent kownói-vilnai *Ősök* II. és IV. része közé illeszti. Megtalálja a módot, hogy a *Drezdai ősök*, az *Ősök* III. része szerkezetileg és eszmeileg szervesen kapcsolódják az *Ősök* közel egy évtizeddel korábban megjelent két részéhez.

A vilnai ősök II. részének rendkívüli jelentősége abban áll, hogy a fehérorosz néphagyományokon alapuló szertartást, melynek célja az elhunyt elődök megidézése, önálló zárt irodalmi művé dolgozza fel. A költő, akinek ifjúkorában még élt ez az egyház által elítélt pogány szokás, igyekezett hűségesen rekonstruálni a néprajzi „jeleneteket” – de ugyanakkor meglehetősen tudatos szabadsággal kezelte őket –, hogy az ősi szertartásrend gazdagságát és báját saját művészi céljai szolgálatába állíthassa. A megidézés, az átok, a holtak megvendégelése, a fűégetés, a vodkaégetés mind azt szolgálja, hogy a segítségük révén föltámasztott szellemekkel szembesíthesse a költő a maga eszmeiségét.

A jobbágyait sanyargató, az özvegyeket és árvákat se kímélő uraság sohase találhat megnyugvást a mennyországban:

*Szenvedned kell mindörökkön,
Így rendelte az igaz Isten,
Ki ember nem volt a földön,
Azon ember nem segíthet.*

(Bella István fordítása)

Megidézésével Mickiewicz a lengyel társadalom földesúri osztályáról is ítéletet mond. Abban a motívumban, hogy az „Uraság elnyerte méltó büntetését”, a költő mintegy a népmesék dráma-feloldó fordulatát emeli költészetébe. Ugyancsak a néphagyomány erkölcsiségevel közelíti meg a szerelmi érzelmeket viszonzatlanul hagyó leányt is. (Tudjuk, hogy Maryláról van szó.)

*Ki nem volt soha a földön,
Nem lehet soha az égben.*

(Bella István fordítása)

Az *Ösöket* az európai romantikus drámairodalom csúcsteljesítményének tartó Sőtér István *Werthertől Szilveszterig* című tanulmányában mutat rá, hogy „ez a fajta babonás népiesség nálunk hiányzott a romantikából, s a Petőfi-korszak költészetéből is. Csak néhány Arany-ballada szólaltatta meg az ötvenes és hetvenes években”.

Az *Ösök* IV. részében is őt, az uraságot vádolja a barátságos paplakba bekopogtató Kísértet-szellem, Gusztáv, aki „sápadtságában feldúlt arcvonásaival férfi-Ophéliaként, életem túli tájak visszfényével a szemében: a halál és önkívület hordozója”. A megidézett *Ős* támadt földi életre vagy az elhunyt szenvedése testesült meg? Többről van szó, mint a hajdani kedves fájdalmas vádolásáról, mert Gusztáv szenvedése nemcsak a viszonzatlan szerelemből, hanem a viszonzatlan életből is fakad. Mi az élet, mennyiben több, mint a szerelem, szeretet? Hiszen Gusztáv hiába készül fel tiszta lélekkel és tiszta szellemmel az életre, a szerelem mellett a tudásban, a tudományban is csalódnia kellett. Gusztáv jelképpé vált. Története „lelke megítélésének története”.

Az *Ösök* IV. része – az egyik legnagyobb lengyel irodalomtörténész, Juliusz Kleiner szavait idézve – „poétikájával felmérhetetlenül gazdagította a lengyel költészetet. Szakított az egységes, logikusan kapcsolódó tartalom elvével. Akár a byroni ballada és elbeszélő költemény, lazán állítja egymás mellé a cselekmény pillanatait, az örült hős pszichikai csapongását ábrázoló képeit. Az emlékezés e formája drámai töltést kap, a lelki feszültség olykor a merengés, boldog emlé-

kezés szabadságot teremtő időtlenségében oldódik fel, hogy aztán mintegy erőt gyűjtve annál pusztítóbb, valóságot faggató, ostromló és elpusztító vihart támasszon.”

Mickiewicz a *Drezdai ősök* prologusában Saulus-Paulus módon átváltoztatja Gusztávot Konraddá. Tehát az egyén áldozatvállalásának közösségi küldetést ad, mivel Konrad a Wallenrod-poéma megjelenése óta a meg nem alkuvó forradalmár hazafi jelképe a lengyel irodalomban.

Mickiewicz a vilnai Kolostor-börtönbe zárt, meghurcolt, agyonkínzott diákok tablójának felrajzolásával kezdi a drámát. A rendkívüli realizmust elősegítik a dialógusok, amelyek történelmi hűséggel számolnak be a börtönbéli cári megtorlás részleteiről. (Itt tulajdonképpen az 1830/31-es szabadságharcot követő bosszút építi bele a jelenetbe a költő.) A fennkölséget Konrad képviseli, a költő, akinek szenvedése az egész közösségé, az egész nemzet megkínzottságát jelképezi:

Most testemmel, s lelkemmel hazámba omoltam.

Testét lelkemmé ölelém.

Egy vagyunk már én s a hazám.

Milliók a nevem – mert immár milliókban

Szeretek és szenvedek én.

Nézem kínjai kőpadán,

Nézi kerékbetört apját az árva.

Átélem népem megfeszítettését.

Mint az anya magzata s méhe szenvedését.

Fájok s háborgok...

(Bella István fordítása)

A valóság-hűség és fennkölség kettősége az egész drámán végigvonul. Mickiewicz – egyéni bosszút állva a műveit ért igaztalan kritikákért – csípős gúnnyal mutatja be a varsói irodalmi szalonok légkörét, a hivatalos irodalmi és politikai élet lengyel képviselőit. Ítélet ez a Szaniszló utáni klasszicizmus költői fölött, akik esztétikai elveik mögé menekülnek a valóság riasztó tényei elől. Fogalmuk sincs, mi történik Litvániában, még azon is elcsodálkoznak, hogy ott is vannak olya-

nok, akik lengyelül beszélnek, és sóhajtozva emlegetik a Novoszilcov helytartó alatti bálakat. Jellemükön az mit se változtat, amikor egy litvániai ifjú részletesen beszámol társai mártíromságáról.

Mickiewicz a történelem gonoszaként és bohócaként jeleníti meg Novoszilcovot, akinek ábrázolásához a shakespeare-i tragédiák elemeitől Mozart vígoperáinak áriájáig, az esztétika majd minden eszközét felvonultatja, s ragyogóan megrajzolt jellemeket sorakoztat fel társaságában. Ilyen Bécu doktor, a cárizmust mindenben kiszolgáló spion, a betegesen kegyetlen Bolusko ezredes, a Bécunél nem kevésbé csúszómászó Buhaj, a cári hivatalnok, a fiát kereső anya, a vak Rollison asszony, a foglyokért krisztusi méltósággal kiálló Péter atya. És mindenekelőtt Novoszilcov, aki – a történelmi tényeknek megfelelően – nemcsak egykori riválisát, Czartoryski herceget akarja kompromittálni a diákok gigantikus méretűvé konstruált perével, de Sándor cár lengyelek iránti liberális politikai gyakorlatát is. Kíméletlen, betegesen kegyetlen alakja Haynauéhoz hasonlítható leginkább. Pszichopata kedvteléssel kéjeleg Rollison asszony szenvedésében, és a saját lakáját is megbotoztatja, amikor az ellent merészel neki mondani. A maga által rendezett bálon érzi igazán jól magát, amelyre a talpnyaló lengyel és orosz hivatalnokoknak fel kell vonultatniuk feleségeiket, leányaikat, hogy Novoszilcov szenátor úr kedvére válogathasson közöttük. De megjelennek a bálon a lengyel és az orosz forradalmi ifjúság képviselői is. Mickiewicz, mint kiderül, határozottan ellene van a merényletnek, az egyéni terrornak.

A *Drezdai ősök* Nagy Improvizáció-jelenete több szálon köthető az *Ember tragédiája* utolsó színeihez. Konrad Nagy Improvizációja egy kozmikus eszmerendszerrel ismertet meg bennünket. A természet, az ember és Isten alkotja azt a háromszöget, amelynek közepéből mégis a költő, a nemzet bárdja pillant ránk. „Az istenkáromló hős az egész népet, a hazát képviseli – egy velük, és úgy érzi sorsukat, mint méhében anya a magzat fájását. Konrad úgy akar uralkodni, mint Isten – »örökké és láthatatlanul« – uralkodni – »az érzés erejénél fogva«. A világegyetem »holt épülete« talán törmelékké omlik egy szavától – de Isten néma marad, a káromlásokra se mozdul szemöldöke, arra az utolsó kihívásra sem, mely a szeretetnek még képességét is megtagadja tőle, s nem csak meddő bölcsességét ismeri el – írja a Nagy Improvizáció

kapcsán az *Ősöknek* a magyar irodalomtörténészek közül kitüntető figyelmet szentelő Sötér István. A természet mítosza marad meg tisztának csupán: az örök újjászületés, s reménynek az, hogy a börtönben elvetett „gyermekmagoknak” győzelmes hajtásokat kell hozniuk.

A magárahagyottság, árvaság, a történelemnek kiszolgáltatott, a börtönrácsokon túli csillagokat fürkésző ember perlekedik Istennel a Nagy Improvizációban. Perlekedik, kér, tesz szemrehányást és könyörög, egyszerre játszva Lucifer és Ádám szerepét:

*Szólj már! – Szívem-lelkem ládd, előtted kitérve
Könyörgök, adj hatalmat: – csak kis részét annak,
Hányadát csak, mit kaptak a gögös hatalmak.
Mily boldogságot vinnék vele a világra!*

A Lucifer kíséretében és erejével földtől elszakadó, a csillagok között emelkedő Ádám ugyanolyan árvának és kiszolgáltatottnak érzi magát, mint létének, testének és szellemének majdani lengyel változata; Konrad. Konrad helyzetének eredője, hogy Gusztávként csalódott a szerelemben, s hiába született Konradként újra, a közösségért felelős, áldozatkész történelmi cselekvés se hozott számára megváltást: börtön lett a sorsa. A bilincsbe vert ember a szellem, a lélek szférájában próbál szabad lenni. A Nagy Improvizáció tanúsága szerint az itt folytatott harc is csak költői képzeletének, a költő-forradalmárnak lehet eredményes:

*Hallga, most, Isten! Hallgass, Te is el, Természet!
Hozzátok méltó zene, méltó ének éled.
Mesteri
Mester én, magosba
Emelem most a kezem – föl, a csillagokra,
Égsugár-göbökre, a kék orgonára,
Csillagait mind, a szívem
Ritmusára megzendítem.
Millió hang özönöl, hang millió hangol,
Minden hang az én hangom, tudok minden hangról
Szétszedem mind, összefűzöm*

*Zenével, szivárvánnyá, szép szótá bűvölöm.
Villámok vonalára mennydörgést kottázva.*

(Bella István fordítása)

Az ember tragédiájának Ádámja is csalódott az emberiség történetében játszott szerepében, s csalódottja a szerelemnek is, azaz csalódottja az emberek közötti leggyönyörűbb szövetségnek. A tizenharmadik szín első képében látszólag szabad. De szabad lehet-e az árva ember, szabad lehet-e akkor is, ha árvaságának forrása az adott pillanatnyi helyzetben éppen a látszólag határtalan szabadság. Ez a szabadság azonban nem más, mint a mindentől, minden egyént és közösséget jelképező bolygótól, a Földtől való elszakadás – a világmindenség birtokbavételének istentelen célja. A Végtelenbe emelkedés, emelkedettség, ahová Konrad csak vágyaiban és dalaiban ér el, a szárnyalás hiábavalóságának tudatosodása nyomán, Ádám számára nem más, mint céltalanság:

*A csillagok megettünk elmaradnak,
S nem látok célt, nem érzek akadályt.
Szerelem és küzdés nélkül mit ér
A lét.*

A céltalanság Madách felfogásában a legnagyobb rabság. A kötődés nem mindig a szabadság hiányának szinonimája, nem megkötöttség. A tizenkettedik színben erre élesen rávilágít a Lucifer és Ádám között az ország és a nép kapcsán kialakult eszmecsere, a szó valódi értelmében.

Lucifer szerint:

*E régi eszmék többé nincsenek.
Nem kisszerű volt-é a hon fogalma.
Előítélet szülte egykor azt,
Szűkkeblűség, versengés védte meg.
Most már egész föld a széles haza.*

Ádám válasza erre:

*Beteljesült hát lelkem ideálja,
Ez mind derék, ezt így kívántam én is.
Egyet bánok csak: a haza fogalmát,
Megállott volna az tán, úgy hiszem,
Ez új rend közt is. Az emberkebel
Korlátot kíván, fél a végtelentől,
Belterjében vesz, hogyha szétterül;
Félek, nem lelkesül nagyvilágért,
Mint a szülők sírjáért lelkesült.
Ki családjáért vérét ontaná,
Barátjáért legfeljebb könnye van.*

Sajátos, ahogy a cárt a Nagy Improvizációban megjeleníti Mickiewicz. Indulatkitörésében egyenlőségelet von Isten és a cár közé. Ebből Alina Witkowska azt a következtetést vonja le, mintha a költő egy erőskezű földi uralkodó, egyfajta igazságos, „fehér cár” által teremtett rendet elfogadhatónak vélt volna.

Hogy a költő az *Ősök* IV. részéhez kapcsolhassa a dráma III. részét, a lezáró kép a temetőbe vezet, ahol az asszony idézi meg elhunyt kedvesét, Gusztávot.

Józef Bohdan Zaleski, aki az elsők között még kéziratban olvasta a drámát, így vallott róla még 1831-ben: „Az *Ősök* igazi nemzeti hősköltemény lesz.”

A lengyel nemzet és a lengyel zárandokság könyvei

A *Drezdai Ősök* kiadása után röviddel, 1832 decemberében jelent meg *A lengyel nemzet és a lengyel zárandokság könyvei* tízezer példányban, amelyből számos eljutott a felosztott Lengyelországba, lévén „a leggyakoribb importáru az irodalmi csempésztermékek között”. Mickiewicznek ez a munkája nem alkalmi propagandatermék, mint számosan hitték a lengyel irodalomtörténészek legjelesebbjei közül is.

A kétely forrása az, hogy *A zarándokság könyvei* műfajilag valóban elűt Mickiewicz addigi műveitől, mivel a szépirodalom és a politikai publicisztika határterületén áll. Tökéletesen beleillik azonban Mickiewicz eszmerendszerébe. A lengyel nép mint Európa megfeszített Krisztusa, amelynek szenvedése az emberiséget is meg kell hogy váltsa. „*Felemelni, boldoggá tenni akarom őt, s bámulatba ejteni általa a világot*” – ezzel a gondolattal már az *Ősök* III. részének *Nagy Improvizációjában* is találkozunk. Amit ott kimond a költő Mickiewicz, *A zarándokság könyveiben* kifejti a Próféta-Bárd, a „nemzet nevelője”.

A novemberi felkelés leverése után nyilvánvaló a világ előtt, hogy a lengyelség a népek keresztre feszített Krisztusa. Szenvedése, áldozata megváltja, felszabadítja a világot. Krisztus emigrációba került katonái nem rakhatják hüvelybe a kardjukat, mert a tétlenség szellemileg megtébolyítja, erkölcsileg szétrohasztja, nemzetiségileg beolvasztja őket. A lengyeleknek minden pillanatban készen kell állniuk a nagy szabadságharcra. A világon bárhol próbálják megdönteni a zsarnokságot, nekik ott a helyük az ellene folytatandó küzdelemben. Az emigrációnak egysegiesnek kell lennie, hogy erős, ütőképes maradjon: ezt szolgálja a hit, a szabadság egyetemes szeretete, és az anyagi javakról történő önfeláldozó lemondás. Csak ezek az eszmeiségek határozhatják meg az emigráció tagjait, minden más széthúzást idéz elő, veszтүket okozza.

Mickiewicz logikusan jelöli ki a lengyelség krisztusi hivatását. A világtörténelem és a lengyel história sajátos elemzéséből bontja ki meszianisztikus szerepét, küldetését. *A zarándokság könyvei*, noha jóslatai nem teljesültek, igen „fontos szerepet játszott a nemzet nevelésében”.

Mickiewicz *A zarándokság könyveiben* kifejtett nézeteit több publicisztikai jellegű, lengyel emigráns folyóiratokban közzétett cikkében is kifejtette. A francia nyelven kiadandó lengyel folyóirattal kapcsolatban írt, de nem publikált értekezésében – *Egy francia újság terve – A zarándokság könyveiben* kifejtett gondolatokra találunk: „Aki egyetlen nemzet érdekeiért emel szót, a szabadság ellensége. (...) A lengyel nemzet állapotán jobbítani akarni, egész Európa állapotát szem előtt tévesztve, az annyi, mint a nemzet érdekei ellen cselekedni...” Ez a gondolat minősíti Mickiewicz korszerű hazafiságát, a nemzethez való viszonyát. Mi sem állt tőle távolabb, mint a nemzeti önzés. Igaz, általa vélt kül-

detésük miatt kiemel három nemzetet: a lengyelt, a zsidót és a franciát. A zsidót a múltja, a franciát a jelene, a lengyelt a jövője miatt. A zsidóság és a lengyelség közé – múltjuk és jelenük okán – egyenlőségjelet vont. Lengyelország feltámasztásában a zsidóságnak is szerepet szánt.

Mickiewicznek *A zarándokság* könyveibe foglalt eszméit igyekezett igazolni a *Pan Tadeusz*.

Pan Tadeusz

Mickiewicz 1832 utolsó hónapjában kezdte el írni a *Pan Tadeusz* című elbeszélő költeményét, verses regényét. A mű gondolata már 1831 nyarán is foglalkoztatta, amikor a Poznańi Nagyhercegség egyik lengyel falujában időzött, sóváran hallgatva a határon átszűrődő fegyverdörgést, a lengyelek végső erőfeszítésének visszhangjait. A történelmi helyzet tragikus fordulója ellenére Mickiewicz „idilli” költeményt akart írni, amolyan lengyel *Herman és Dorothea*t, ahogy később maga is vallotta születő művéről. A *Pan Tadeusz* *Epilógus*ából mégis az olvasható ki, mintha Mickiewicz az emigrációs pártoskodásoktól megcsömörödvé fogott volna tollat:

*Párizs kövén, lám erre gondolok csak,
Míg hazamenet fülembé dobolnak
Halva szült tervek, káromlás, hazugság,
Átkos viszályok, meddő szomorúság.*

(Rónay György fordítása)

Mickiewicz 1834 elején, amikor megkezdte kivonulását az emigrációból, már kesereghetett így. Ám 1832-ben, amikor írni kezdte nagy művét, a szerveződő lengyel emigrációt hasadozottságában is egészséges, pezsgő politikai, kulturális tevékenység jellemezte. Ekkor még sokkal inkább ihlető ereje lehetett annak a nagy igyekezetnek, hogy bemutassa azt a lengyel társadalmat, mely méltó az Európa népeit felszabadító nagy forradalom vezetésére. Ezt Mickiewicz azáltal éri el hitelesen,

hogy nem kinyilatkoztatja, hanem egyszerűen – egy adott történelmi korszakra érvényesen – elbeszélve ábrázolja a lengyel társadalmat. Hogy a társadalom melyik osztályáról és melyik korszakról van szó, azt az alcím is pontosan megvilágítja: *Nemesi történet 1811–12-ből tizenkét verses könyvben*.

Mickiewicz sajátosan pozitív képet kerekít a nemességről, a lengyel társadalomról. A lengyel Nemesi Köztársaság, a Rzeczpospolita ősidők óta a demokráciát és a szabadságot képviselte. A nemesség egy része mindig szerette volna kiterjeszteni az általa élvezett jogokat a polgárságra és a jobbágságra. Ennek első bizonyítéka az 1791. május 3-i alkotmány. De a zsarnok szomszédok ezt nem nézhették jó szemmel, bosszúból felosztották, „sírba fektették” Lengyelországot. A lengyel állampolgár legfőbb érénye a hazaszeretet. De a népek szabadságának közös ügyét ennek ellenére a haza fölé helyezi. Ezt tanúsították a légiónk nemzetközi harcai, melyek során a lengyelek ezrei áldozták életüket Európa szabadságáért. Hiába a látszólagos egyenetlenkedés a lengyelek között. A közös veszélyérzet, az ellenség feltűnése a határon egy táborba tömörítette a viszálykodókat. Ezek a – novemberi felkelés utáni emigrációs táborokra is vonatkozó – gondolatok mind kiolvashatók az elbeszélő költemény szövegéből.

Mickiewicz gyermekkorának Litvániáját választja a *Pan Tadeusz* cselekményének színhelyéül. Az 1834-ben írt *Epilógus* rávilágít ennek indokára – előtérben utalva azokra a történetekre is, amelyek az emigráció egészét és az egyén belső világát roncsolóan érték:

*Vagyunk mindenütt hívatlan vendégek;
Múltba, jövőbe; akárhova nézhet,
Nincs a világon, csupán egyetlen hely,
Hol némi enyhet találhat a lengyel;
A gyermekkor. Ez mindig tiszta, szent lesz
Hasonlóan az első szerelemhez.
Ezt tévedések emléke sem bántja,
Alá csalódás fájdalma nem ássa,
Nem változtatja események árja.*

(Rónay György fordítása)

Amennyire érzelmileg tudatos a színhely megválasztása, történelmileg ugyanannyira tudatos a historikus események kibontása a Moszkva felé vonuló napóleoni hadak lobogóinak lengetésével. Holott Mickiewicz átélte a megfogyatkozott, halálra csigázott, tönkrevért sereg visszavonulását is. Az idilli környezettel történelmi idill párosul.

E kettős idill sajátos hangvillát képez. Rezgésébe beleremeg Tadeusz úrfi és Zoska szíve, összebékülnek a viszálykodó udvarok, s a közös ellenség, a megszálló cári katonaság ellen fordulnak, töredelmesen bevallja múltját az érdemdús hazafivá lett Jacek Szoplica, s megszólalnak a Litvániába vonuló diadalmas lengyel hadak kürtjei. „A mű legnagyobb varázsa abban van – vagy inkább rejlik, lappang, áramlik a főlátás alatt éltető nedvként –, hogy minden során, minden legapróbb mozzanatán, minden leírásán, legyen az bozótos erdő, nemesi udvarházé, ködös hajnalé, felejthetetlen naplementéke, ivásoké, lakomáké, táncoké, »eposzi« harckoké szerető iróniába mártott tollal: minden ott érezni a könnyű munka, az ábrázolás örömét, művészi gyönyörűségét. Az örömet és élvezetet, aminek talán fő része van abban, hogy sikerült valóban »heroikus« művet alkotnia, mely elsősorban abban homéroszi, hogy végtelenül természetes” – olvasható a Rónay György által fordított *Pan Tadeusz* utószavában.

A gyermekkor feltámasztja a regéket, mondákat, legendákat, népi hiedelmeket, dalokat, babonákat. Nemcsak a lovagvár borongós, romos termei telnek meg élettel, mintha az erdei gombák is hirtelen emberi társadalomba tömörülnének, így a *Pan Tadeusz*ban nemcsak személyek az eszmék hordozói – hanem tárgyak is. Ezt ábrázolásuk: a hangok, színek, formák lélekbefolyásoló váltakozása is hitelesíti. Mickiewicz nyelve itt Arany *Toldijának* természetességére emlékeztet. A népnyelv egyetlen eddigi művében se ötvöződik ilyen harmonikusan a szerző gondolataival. Abban, hogy a mű stílusa végig töretlen, egyetlen fontos „erősítő” szerepet játszanak az állandóan felbukkanó közmondások, szólások, bizonyítva, hogy valóban az egész nemzet kulturális értékeit képezik, méghozzá olyan értékeit, amelyek sűrítve magukban hordják egy-egy mese, legenda, népdal, hiedelem világát.

A közmondások, hiedelmek, mondák sajátos líraisága hatja át az elbeszélő költemény egészét. A líraisággal együtt jelen van egyfajta

„szerencsés” befejezést is előre sugalló humor, amely a letragikusabb részeket is sikerrel oldja fel, s a konfliktusokat természetes egyszerűséggel simítja el. Még a Plut őrnagy garnizonjának szétverését is ember-séges „békekötés” tudja lezárni. Rikov kapitány e szavakkal nyújtja át a jégereit szorongató lengyeleknek a kardját:

*Az orosz közmondás azt mondja, uram, nem mást:
»Csak azok marakszanak, kik szeretik egymást«.
Jól cseng poharatok, és jól cseng kardotok, hát
ne rontsátok tovább a jégereim sorsát.*

(Rónay György fordítása)

Mickiewicznek tulajdonképpen ez a harminchat éves korában megjelent műve volt az utolsó jelentős alkotása. Akárcsak az elsőt – az *Óda az ifjúsághoz* –, ezt sem fogadták egyértelmű lelkesedéssel. Kortársai közül egyedül Zygmunt Krasiński mérte föl igazi jelentőségét, aki azt írta róla, hogy „egyetlen európai nemzetnek sincs jelenleg olyan hőskölteménye, mint a *Pan Tadeusz*”. A lengyel történelmet versekben feldolgozó idős poéta, Julian Ursyn Niemcewicz pedig példátlan népszerűséget jósolt az elbeszélő költeménynek.

A költői elhallgatás, az eszmék és a tettek évei

A *Pan Tadeusz* után Mickiewicz elhallgatott. Ha nem is olyan hirtelen mint Rimbaud – hiszen született még néhány szép verse: a hajdani szerelme képét tükröző *A nagy és tiszta vizeknél*, a hangulatában Verlaine *Őszi sanzonjára* emlékeztető *Elöntött a könny* és a halált idéző *Ha testem*, valamint francia nyelven írt drámakísérlete, a *Jakub Jasiński*. Hiszen ő is úgy érezte, amit a világról elmondott, az kevés, hiányos, töredékes, s az általa sejtett lényegyet pedig képtelen szavakba önteni. Ez mintha azt jelentené, hogy könyörtelen szemlélője maradt a világnak. Könyörtelen, vagyis lelkiismeretes. A zsenialitás – Artur Górski szerint – lelkiismeretességgel mérhető.

Az 1830-as évek fordulatai nem váltották be azokat a reményeket, amelyeket Mickiewicz hozzájuk fűzött. Vagyis az Európában bekövetkezett változások addigi cselekvési ideáinak vetületében a reménytelenség időszakát hozták meg. Úgy érezte, hogy apránként a história partvonalára kerül. Ha befolyása a történelem menetére hiú ábrándnak bizonyult, a saját sorsán akart radikálisan változtatni. Hirtelen elhatározással megnősült. Majdhogynem távházasságot kötött az Odesszában megismert zongoraművésznő, Maria Szymanowska lányával, Celinával. Döntésének radikalizmusát jelzi az is, hogy kikeresztelkedett (frankista) zsidó nőt vett feleségül. Kiderült azonban, hogy saját történetének se lehet az ura. Néhány év múlva, az első gyermekek megszülése után feleségén súlyos mélabú lett úrrá. Állapota Mickiewicz egész további életét meghatározta.

A *Pan Tadeusz* megírását követő két évtized Mickiewicz három arcát rajzolja ki – olykor Picasso módjára egyszerre kettőt is –; a professzorét, Towiański miszticizmusának hívéét, a forradalmi eszmékkel áthatott politikusét.

1838-ban kérték föl, hogy vállalja el a klasszika-filológiai tanszék vezetését a lausanne-i egyetemen. 1839-ben foglalta el állását, de hamarosan visszatért Párizsba, mivel a Collège de France-on megalakult a Szláv Tanszék, s őt bízták meg irodalmi előadások tartásával. A költő négy évig tett eleget megbízatásának, s 1845-ben azért mentették fel állásából, mert egyre nagyobb teret szentelt a Napóleont istenként tisztelő towianizmus „igéi” hirdetésének.

A litvániai Andrzej Towiański 1841-ben jelent meg Franciaországban, a lengyel emigránsok közösségeiben és Mickiewicz családjának életében. Kigyógyította Celina asszonyt súlyos idegbajából. E tétével vallási eszméinek is megnyerte a költőt. Elhitte, amit Towiański hirdetett, vagyis azt, hogy az emigránsok hamarosan visszatérnek hazájukba. A lengyelség sorsának megváltását hirdető tanaiban a történelem szellemi dinamizmusát meghatározó jó és a rossz harcának manicheista sémájához nyúlt vissza. Ahhoz, hogy egy új történelmi korszak köszöntson az emberiségre, az isteni szellemnek kell áthatnia az egyént és közösséget, neki kell uralnia a hatalom képviselőit és az alávetetteket egyaránt. Ehhez az állapothoz Towiański tanításain

keresztül vezetett volna az út. Az általa létrehozott kis közösségek, a körükben hirdetett tanok felszabadítóan hatottak Mickiewiczre, aki egy idő után a históriáról tartott előadásaiban történelmet befolyásoló Messiásnak mutatta be Napóleont. Ezzel nemcsak a katolikus egyházat, hanem a francia hatóságokat is kihívta maga ellen.

A towianisztikus „eltévelyedés” professzori munkájának csak utolsó szakaszát jellemezte. Előadásai rendkívüli népszerűségnek és látogatottságnak örvendtek, s nagy hatással voltak a közép-európai szláv népek Párizsban tanuló fiaira. (Alphonse Lamartine, Victor Hugo, Geroqe Sand is gyakran megjelentek az óráin.) A szlávság múltját, történelmét, irodalmát, kultúráját úgy fogta össze, mintha a modern komparatiztikának kívánt volna eleget tenni. Tág teret szentelt a modern orosz irodalomnak, elsősorban Puskinnak, életművét a szláv irodalom kontextusába helyezve. Ez utóbbiban főleg a népköltészet jelentőségét hangsúlyozva az akkor Európa-szerte népszerű Vuk Karadžić-féle népköltészeti gyűjtemény alapján, lelkesen (és kritikátlanul) ismertette Hanka *Királyudvari kéziratát*. Legrészletesebben, legbehatóbban természetesen a lengyel irodalmat, kultúrát mutatta be. Eredendően neki köszönhető, hogy a francia közvélemény figyelme Herder után több évtizeddel felfrissült érdeklődéssel fordult a szlávság felé.

A towianizmus eszméit, lelki béklyóit, jóllehet „a mesterrel” 1846-ban szakított, csak 1848-ra sikerült leráznia Mickiewicznek. Költészete azonban ettől mit sem gazdagodott. A poéta tettekrezsége a politikában nyilvánult meg. 1848 márciusában már Rómában akarta megnyerni elképzeléseinek és eszméinek IX. Pius pápát. Audienciái eredménytelensége után egy lengyelekből álló, osztrákok ellen harcoló légio felállítása ügyében agitált. Hosszú huzavona után a légio szerény létszámmal megalakult, de politikai jelentősége megközelítően se mérhető a fél évszázaddal korábban Bonaparte tábornok lobogói alatt harctérre vonuló lengyel egységekével. Maradandóbb és jelentősebb volt a Tribune des Peuples tevékenysége, amelynek szerkesztésében Mickiewicz komoly szerepet vállalt. Nevéhez fűződik az 1849 áprilisában a lap hasábjain közzétett kiáltvány, amelynek címzettje a magyar nép volt.

Bonaparte Lajos uralomra jutása után Mickiewicz a párizsi Arzenálban kapott könyvtárosi állást, hogy népes családját eltarthassa.

A krími háború második esztendejében a francia kormány elfogadta tervét, s ennek jegyében 1855 őszén Törökországba utazott, hogy tekintélyével is elősegítse a szövetségesek mellett felállítandó lengyel egységek szervezési munkálatait. Váratlanul érte a halál Isztambul egyik nyomorúságos külvárosában 1855. november 25-én.

Mickiewicz visszhangja és jelenléte a kortárs irodalomban

Adam Mickiewicz a világirodalom legismertebb lengyel költője. Ismertségével és népszerűségével már életében kiemelkedett kortársai közül. Volt olyan műve, amely megjelenése után már egy-két évvel napvilágot látott idegen nyelven. Ezzel csak neves angol, német, francia kortársai dicsekedhettek. Első kötetének versei (*Liliom, Emlékezés, Lemondás*), szonettjei már a húszas években megjelentek oroszul, de a teljes *Konrad Wallenrod* is napvilágot látott 1832-ben. Fordítói között olyanokat találunk, mint Rilejev, Ivan Kozlov, Puskin. A személyes kapcsolat és jelenlét az orosz fordítások esetében is éppoly fontos tényező volt, mint a harmincas években született francia fordításoknál. Külön kiemelendő *A zarándokság könyvei*, amely „rekordgyorsasággal”, már 1833-ban megjelent franciául – Montalambert és Lamennais előszavával. Igaz, kevesebb sikere volt az *Ősökkel*, bár szép tanulmányával George Sand is mellé állott. Nagyobb figyelem és érdeklődés követte Mickiewicz műveinek megjelenését német nyelvterületen. *A zarándokság könyveinek* 1833-as kiadás után három évvel *Költemények* címmel válogatott verseinek kötete is megjelent, s a költő halálának évében a *Konrad Wallenrod* első teljes fordítása is megszületett németül.

Mickiewicz voltaképpen a közép-európai szláv irodalmakra volt esztétikailag és gondolatilag igazán termékenyítő hatással, s némiképp a litvánra. A cseh Machától a szlovén Prešerenig, az ukrán Sevcsenkótól a szlovák Ľudovít Štúríg a szláv irodalmak, mondhatni, szinte minden jelentős képviselőjére hatott. (Többek között azért is, mert a szláv kölcsönösség eszméjének a harmincas–negyvenes években legnagyobb hatása és tekintélyű népszerűsítőjének bizonyult, s művei befogadásának nem volt nyelvi akadálya.) Hogy mely művek hatottak leginkább,

azt a megjelent fordítások is tükrözik. *Szonettjeire* már az Újvidéken megjelenő Latopis Matica Srpska 1828-as száma felhívta a figyelmet, s még ugyanabban az évben a cseh Jozef K. Chmelensky közzé is tett belőlük nyolcat František Palacký lapjában. Irodalomtörténeti visszhangja az *Óda az ifjúsághoz* és *A zarándokság könyveinek* volt elsősorban. Az 1830-as novemberi szabadságharc általános magyarországi polonofil hangulata a pozsonyi evangélikus líceum szerb és szlovák diákságát is magával ragadta, élükön Ludovič Štúrral. A lengyelbarát légkört előbb az *Ódának*, majd *A zarándokság könyveinek* eszméi táplálták. Az *Ódát* elsőként Vaclav Štulc fordította le csehre és tette közzé a Kveté české 1834. 23. számában, míg *A zarándokság könyve*i szerbül jelent meg először a pest-budai Srpska Novine egyik 1845-ös mellékletében.

Mickiewicz alig volt jelen a kortárs magyar irodalomban. Nevének ismertségét, hatását csak – főleg 1848-as – politikai tevékenységének köszönhette. Mindazonáltal a magyar olvasó is képet alkothatott róla a Toldy Ferenc által 1834-ben a Tudománytár hasábjain közzétett portrén és a *Konrad Wallenrod*-ból közölt poémarészlet alapján. *A lengyel nép és a lengyel zarándokság könyveit* már 1836-ban lefordította az ifjú Kazinczy Gábor, de teljes publikálását megakadályozta a cenzúra. A kötetet végül 1998-ban a magyar Mickiewicz emlékbizottság kezdeményezésére a Széphalom Könyvműhely jelentette meg.

JULIUSZ SŁOWACKI

A költészet temploma

Juliusz Słowacki életműve alkotja a lengyel romantika háromszögellési pontját, ahonnan a modern lengyel irodalom is bemérhető, feltérképezhető. A költő, akit 1849 áprilisában csak tízegynéhányan kísérték ki a párizsi Montmartre temetőbe, ismert volt az irodalomolvasó lengyel emigránsok körében, de ez nem jelentette, hogy el is ismerték. Művei ugyan megjelentek, de Słowacki hiába áhította majdhogynem fanatikus eltökéltséggel a hírnevet, a már életében szobortalapzatra emelt Mickiewicz haláláig eltakarta. Elsőként Cyprian Kamil Norwid irányította rá a figyelmet, aki 1860-ban hat részből álló párizsi előadássorozatban elemezte drámáit és poémáit, s mutatott rá művészi nagyságára, kitüntetve őt a „legigazibb költő” jelzőjével. De Norwidtól függetlenül már a romantika harmadik nemzedéke felfedezte és művészi példaképeül választotta: „Fejet hajtottunk Mickiewicz géniusza előtt, de Słowacki közelebb állt szívünkhöz, inkább megfelelt ifjúi vérmérsékletünknek” – vallotta a galíciai drámaíró, Michał Bałucki, aki néhány évvel Słowacki halála után kezdte irodalmi pályafutását. A századvég egyes modernistái, akik a Fiatal Lengyelország mozgalom apolitikus szárnyát képezték, az érzelmi-fogalmi költészet megteremtőjét, a szimbolizmus előfutárát látták benne, aki művészi kiteljesedése érdekében felül tudott emelkedni a napi politikai és társadalmi problémákon. Az 1920-as évek krakkói avantgárdjának legjelentősebb képviselője, Tadeusz Peiper az avantgárd forrásait keresi Słowackiban, aki a körülmények szorító volta ellenére föl tudta mutatni a „költészet lényegét”.

Juliusz Słowacki 1809. szeptember 9-én született az ukrajnai Krzemieniecben, amely ekkortájt virágzó lengyel kulturális központ volt, kiérdemelve ezzel a „volhíniai Athén” megtisztelő elnevezést. Apja, Euzebiusz Słowacki, a gimnázium retorika és poétika tanára korának számon tartott költői, fordítói közé tartozott, s noha magától értetődően a klasszicizmus volt az eszménye, „bizonyos újításoktól se

idegenkedett”. 1811-ben meghívták a Vilnai Egyetemre tanítani, így a család is Litvánia fővárosába költözhetett, ahol hamarosan a legismertebb és „legforgalmasabb” irodalmi szalont nyitották lakásukban. A szalon Euzebiusz Słowacki 1813-ban bekövetkezett halála után is működött. A gyermek Słowacki Bécu doktorban művelt, nagy tudású nevelőapát kapott. Ez az új családi kötelék csak később lett számára tragikusan nyomasztó. Mickiewicz, aki többször vendégeskedett a Bécu–Słowacki családnál, évekkel később majd a vilnai per idején passzívan a hatalom mögé húzódó Bécúról mintázza a szolgállelkű doktor alakját, akit az *Ősökben* – az életrajzi ténynek megfelelően – villám sújt agyon.

Słowacki az otthon irodalmi melegházának légkörében nőtt fel. Az ifjúkori szerelmek emléke mellett élete végéig elkísérte öngyilkos barátjának, Ludwik Spitznagelnek szellem-árnya. Első versei, a tizenhat-tizenhét évesen írt *Elégia*, *A hold*, *Búcsú* Lamartine és Thomas Moore költeményeinek fordításai-utánzatai voltak. A Vilnai Egyetem elvégzése után, 1828-ban – befolyásos pártfogói révén – Varsóba került, ahol a Pénz- és Adóügyi Kormánybizottságnak lett a hivatalnoka.

A varsói korszak költői regényei

Az ifjú Słowacki Vilnában jellemző zárkózottságát a Kongresszusi Királyság pezsgő-forrongó kulturális-politikai élete se tudta feloldani. Kívül maradt irodalmi szalonjain, vitáin, társaságain. Ez azt jelentette, hogy a politikai mozgalmaktól is távol tartotta magát, nem úgy, mint Seweryn Goszczyński vagy Maurycy Mochnacki. Bizonyára ennek is köszönhető műveinek az a bősége, amely az 1829-es és 1830-as évet jellemzi. Ekkorra már ő is Byron hatása alá került, sokat merített az „ukrán iskola” költőitől, Zaleskitől és Malczewskitől, de Mickiewicz szellemi kézjegye is felfedezhető korai versein, poémáin. A 6. századi arab költőt, San-farát idéző *Szanfary* című poémát még erősen „befolyásalta” Byron *Gyaurja*, a Hugo című „keresztes regény” a *Konrad Wallenrod* visszhangjaként született, míg a *Vipera* Malczewski *Máriá*jára emlékeztet. A főhősöket egy közös

vonás kapcsolja össze: nem a feladatokból következő lázadás, hanem az önfeladás belső szomorúsága jellemző rájuk.

Słowacki két tragédiát írt Varsóban. A *Mindowe*, akárcsak Mickiewicz *Grażynája*, a litván fejedelmeknek a keresztes lovagokkal vívott harcát mutatja be. A *Maria Stuart* Słowacki indulásának legjelentősebb műve, meggyőző bizonyítéka annak, hogy a költő, ha a Schiller által vágott szellemi csapásra lépett is, képes volt művészi-leg más-más szellemű, lelkületű hőöket teremteni, felsorakoztatni, ütköztetni. Ami – Malczewskit nem számítva – alapvetően új a lengyel irodalomban, az, hogy belülről igyekszik látni a drámai helyzetet. Ez azt jelenti, hogy nem a konfliktust teremtő „külső” helyzet, hanem a szituációból adódó lélektani probléma érdekli leginkább. Az első költő, aki számára a pszichikai tény érték, amely – a jeles irodalomtörténész, Juliusz Kleiner szavaival – „a maga bonyolultságában nem kevésbé vonzó esztétikailag, mint a szín és a forma”. Ebből következően Słowacki nem az eszme felől közelíti meg az emberi pszichikumot, mint például Mickiewicz, hanem az emberi belsőtől méri be az eszmét. Teszi ezt azért, mert hiteltelennek érzi az ember–pszichikum megközelítést, de nem veszi észre, hogy a fordított iránnyal ugyanúgy kudarcot vall, mivel ő se számol az őt és hőseit körülölelő és meghatározó külső valósággal. Röviden: a történelemmel, amely „több, mint egyének konfliktusa”.

Hogy mennyivel több, Słowacki nem sokkal a *Maria Stuart* után megtudhatta. A 1830. november 29-én kirobbant szabadságharc „kiszabadította” a történelem erőit. A szejm padsorai fölött és a politikai klubokban összecsapó elvek, valamint a csatatereken megütözköző hadsorok megkérdőjelezték a Słowacki által oly szépen, gondosan megrajzoltatott „psziché” kizárólagos létjogosultságát.

A történelmi események napi követelményeinek eleget téve írta meg 1830 végén és 1831 elején a harcra buzdító *Himnusz*t, az *Óda a szabadsághoz*t és *A litván légión dalát*. Az *Óda a szabadsághoz* című versnek nemcsak a címében, hanem az első szakaszában is könnyű felfedezni Mickiewicz *Ódájának* ihlető hatását:

*Üdv, üdv, szabadság angyala!
Fönn szállsz, a holt világ felett!
Ím, itt a Haza temploma,
Oltárán dús virágdíszek,
Tömjéntől illatos a lég!
Nézd! Itt az új világ – s fiában az új élet.*

(Vidor Miklós fordítása)

Az alkalmi versekből kiemelkedik a *Kulig*, amely hangulatosan, képszerűen mutatja be a farsangolók háborús történelembe szánkázó kavalkádját:

*Mily gyönyörű éj! Lóra ki, lóra!
Szállnak a mének, csattog a patkó,
Freccsen a szikra, villog a róna,
Pirkad az égbolt, siklik a szánkó.
Csillagok és hold – mind kialudtak.
Itt a határ már: vége az útnak.
Állj meg a lóval! Habzik a szája.
Hajnali láng gyúlt,
Szólnak az ágyúk –
Ez a lengyelek karneválja.*

(Radó György fordítása)

Słowacki csak verseit küldte harcba, ő maga nem hogy katonának nem csapott fel, de a háború-dúlta országot is minél előbb igyekezett elhagyni. „Dezertálását” csak az mentette, hogy a nemzeti kormány diplomáciai megbízatását is teljesítette. Ennek révén került Londonba, ahol megismerte korának angol színjátszását, amely rendkívül nagy hatással volt drámái látásmódjára. Hasonlóképpen elmondható ez a párizsi színházról is, amelynek 1831 őszétől gyakori látogatója volt, lévén ekkor már párizsi lakos.

Miután Párizs a lengyel emigráció központja lett, Słowacki elérkezettnek látta az időt, hogy a nyilvánosság elé lépjen. Az 1832-ben kiadott két kötet Varsóban írt verseit tartalmazta. Egyik se hozta meg a kívánt hírnevet, mindkettő csalódást okozott. Szállóige lett Mickiewicz jellemzése, aki elismerte Słowacki formai virtuozitását, de hiányolta a tartalmat, az eszmét: „szép templom, de nincs benne Isten”. A költő csalódását az *Ősök* megjelenése tetőzte be. Családjának megsértése elüldözte Franciaországból.

A Lambro és a Kordian

Julius Słowacki Svájcban telepedett le, s ott írta meg egyik legjelentősebb és legeredetibb művét, *Kordian* című drámáját. Nem azonnal, a dráma keletkezését megelőzte a *Gondolatok órája*, amely a gyermekkor érzelmi tájait festi meg, központi emlékképként feltámasztva az öngyilkos barát, Ludwik Spitznagel alakját.

A *Lambro, a görög felkelő* című „verses regény” mintegy előtanulmánya a *Kordiannak*. A görög szabadságharcot megidézve, Słowacki az 1830/31-es lengyel felkelésről mondott ítéletet. Nem magasztalta, mint Mickiewicz, bukásának okát a társadalom magatartásában látta, abban, hogy – Juliusz Kleiner szavaival – „csak némelyek szolgálnak a nemzetnek, s nem az egész, s azok következetlenségében, akik vállalják ugyan a tettet, de képtelenek érte magukat feláldozni”. Mickiewicz, ha a közösség tétlen, az egyént veti harcba, mint ezt a *Konrad Wallenrod* is példázza. Słowacki hőse, *Lambro* csak álmodozni képes, de álmait sohasé váltja valóra, nem követi őket tett. „Lambro a mi századunk, az eredménytelen erőfeszítések tablója” – írta Słowacki művének előszavában. Az emigránsok álmodozó, ábrándozó tétlenségét ez a dráma valóban hívebben ábrázolta, mint az emigráció áldozatvállalását, küldetését megfogalmazó és dicsőítő *A lengyel nép és lengyel zarándokság könyvei*.

Słowacki *Kordianja* és Madáchnak *Az ember tragédiája* között is meglepő a hasonlatosság. Az első szín a gyermekkor paradicsomi környezete és világa, ahol az ifjú Kordian belátva, hogy álmai megvalósíthatatlanok, elveszíti a lét értelmébe vetett hitét, s az öngyilkos

fegyverért nyúl. Anglia – London, ahol rádöbben, hogy a képzelet, az álmok világa és a való világ között óriási a szakadék, s az életben csak a való világ számít. De a való világ már minden eszmétől és szellemi-lelki értéktől megfosztatott: csak a pénz számít, a pénz az élet legfontosabb hajtóereje – ismeri fel Kordian is a londoni színben. A szerelem is pénzzel mérhető – tanúsítja Violetta számító állhatatlansága Itáliában, akárcsak Éva Prágában. Hogy a világi hatalmakkal szövetkezett egyház mint ítéli el – a történelmi tényeknek megfelelően – a cárizmus ellen fegyvert fogott lengyelséget, a római szín eleveníti meg. Eszmei fejtegetésében Madách bizánci jelenetére emlékeztet. Miután Kordian minden emberi érzelemben és eszmében csalódik – az Úr Ádámjaként –, a Mont Blanc jeges csúcsán világosodik meg előtte, hogy változást csak az hozhat, ha a világra telepedett despoták zsarnokságát mielőbb lerázzák. A lengyel népet szemeli ki arra, hogy mint Svájc nemzeti hőse, Winkelfied – aki testével felfogta az ellenség lándzsáit, élő pajzsként állva bajtársai elé – feláldozza magát az emberiségért, ő maga pedig személyesen a lengyelségért.

Kordian ettől az életcéltől hajtva jelenik meg Varsóban, s áll be az összeesküvők közé, akik az 1829-es koronázási ünnepségek alatt meg akarják ölni I. Miklós cárt.

Kordian Ádámhoz hasonlóan a fejlődésnek különböző szakasza-in ment át, de míg Madách hőse az emberiség eszméinek érlelődését követte nyomon, Słowacki az álmodozástól a tett vállalásáig ívelő belső, lelki fejlődést kísérté végig. A cél, életének célja, hogy a lengyel nép számára kiharcolja a nemzeti függetlenséget.

Kordian éppen azzal nem számol, aminek a cél kikristályosodását köszönheti: belső-érzelmi katalizátorai már olyan érzékennyé tették pszichikumát, hogy az az értelme fölé növekedett, s a döntő pillanatokban uralja, megbénítja azt. Az őrség hadapród-egyenruhájában, szuronyt szegezve hiába igyekszik a cár hálósobája felé, a magányérzet, a félelem, a lelkiismeret-furdalás költői látomásai letaglózzák, mielőtt előrelendülne a gyilkos fegyver. Hiszen a cár mégiscsak a törvényes lengyel király, a katonai esküt szentségtörés megszegni, az ellenfelet csak nyílt harcban, szemtől-szemben szabad leteríteni a lovagiasság szabálya szerint – kavartak benne összeesküvő társainak végső ellenérvei,

s nem volt ahhoz „elég ereje, hogy a politikai gyilkosságot végrehajtsa, holott legszentebb hazafias kötelességének tartotta azt. Így a magával és a közömbössé lett vagy szándékosan ellene forduló környezetével vívott harcát is elvesztette.” Naívnak bizonyult a program, saját programja, s hiába próbálkozott, nem tudta megvalósítani. „A winkelriedizmus nevetséges, ifjúkori hagymáz maradt csupán, olyan, akár az elmebeteg képzelgése, akinek alakjában Konrad meglátta saját karikatúráját” – írja a drámáról a költő munkását kutató Stanisław Makowski. Ahhoz, hogy Kordian eleget tehessen hazafias kötelességének, történelmi–forradalmi tettet hajthasson végre, előbb le kellett volna számolnia a históriából kisarjadó értékekkel, erkölccsel, legendákkal, amelyek, mint végül is kiderült, erősebbnek bizonyultak nála. Utolsó megváltónak hitt eszméjében, önfeláldozásának értelmében kételkedni, csalódni kényszerült. Kiderült, hogy a szabadság harctere is bűnnel van behintve.

Kordian jelképe lett a történelem által nemzeti és forradalmi tette szólított, sarkallt nemzedéknek, amely képtelen volt reális politikai programot adni, és sem elég erkölcsi, sem elég lelki ereje nem volt ahhoz, hogy kitűzött célját megvalósítsa. Ezért elsősorban a nemzet vezetőit hibáztatja a költő. Skrzyniecki, Chłopicki, Czartoryski, Krukowiecki – a novemberi felkelés vezetői és diktátorai – rá is szolgáltak erre a megbélyegzésre.

A *Kordian* sokkal józanabbul, realisabban vette számba és értékelte korának nemzeti-politikai eseményeit, mint Mickiewicz. Elutasította Konrad Wallenrod áldozatát, s leszámolt a költő messianisztikus küldetésének elméletével, de legfőképp a nemzet, a közösség winkelriedi áldozatvállalását, önfeláldozását utasította el, amely Mickiewicz eszmerendszerének alappillére volt.

A mű rendkívül árnyalt eszmeisége sokrétű, gazdag stílussal párosul. A költő a jelenettől függően változtatgatja a versformákat, a hol nyolcas, hol tizenhármassorokat, de a drámát mindvégig trocheikus lejtés uralja. Słowacki elsőnek aknázza ki a szabadvers biztosította lehetőségeket, amely nemegyszer termékenyebb talaja a dráma gondolatmagvainak, mint a kötött vers.

A *Kordian* a lengyel romantika kiemelkedő alkotása. Olyan dráma, amely nemcsak Shakespeare, Byron és Mickiewicz dramaturgiájával

áll rokonságban, de Słowacki alkotó egyéniségének is minden fontosabb jegyét magán viseli. Röviden idézve Makowskit: „érett mű egy éretlen romantikus hősről”.

A Helvéciától a Lilla Wenedáig

A természet fenségét, szellemet és szívet teremtő emberségesen isteni hatalmát svájci élményei tudatosítják Słowackiban. *Helvéciában* című poémájában a szerelem és az elmúlás egymásba játszó drámai története elevenedik meg az Alpok hegykoszorúja alatt, gleccserek lábánál, tavak partján, patakok ezüstösen habzó szalagjainál. A költő a természet elemeinek, tárgyainak balladás nyugtalanságával érzékelteti a szerelmesei lelkiállapotának változásait.

A táj védelmet jelent Słowacki számára. Olyan páncélba fogja a lelket, amely visszaveri a család fénysugarát, de megóv a fagytól is. És a hegyek jelképes mellvédje mögött lehet oly óriás az ember, hogy még legfájóbb emlékeivel is leszámoljon. Látszólag hetykén, kicsit szemrehányóan, és mégis gyönyörűen, mint ezt a *Távolból* című, egyik leg-szebb versében példázza:

*De te nem tudsz tájakat rajzolni körében,
Holdat ezüstözni rá, és hajnalodó fényt,
Nem tudod te az eget földre tépni s kéken
Tenni ablakom alá szétterülve tóként.
Aztán a tavat és eget félbe vágni, nappal
Hófüggönnyel és zafír sziklasorral éjjel,
Holdvilággal kötni át – lengő gyászszalaggal –,
S koszorúzni szirteket eső üstökével.*

(Nemes Nagy Ágnes fordítása)

A vers ifjúkori vilnai kedvesét, Laurát idézi meg, akinek emléke más költeményeiben is kísérti: *Átok, Végső emlékezés. Laurának, Lelkiösmeret.*

Słowacki 1836 előtti költői munkásságának mintegy összefoglaló műve a *Balladyna* című mese-tragédia. A drámai játékot 1836-ban írta, de csak három évvel később adta ki Párizsban – az itáliai útja során megismert Zygmunt Krasiński-nak ajánlva azt. A *Balladyna* – mint szerzője az előszóban írja – „arcán ariostói mosollyal lát napvilágot”. Ezzel a megjegyzéssel arra a kötelékre is rámutat, amely – mindenekelőtt hőseinek humoros megközelítés-módját illetően – Ariosto *Őrjöngő Lórándjához* köti. Sokkal többet merített azonban Aleksander Chodźko *Málna* című balladájából. Célja, hogy a lengyel múltat meg-elevenítő mépköltészet hiányát kitöltse. Műve ezért egyszerre a történelmi legendák és népmesék ötvözete. Goplana, Chochlik, Skierka, a *Balladyna* tünderei, kísértet-hősei – de még a Remete és a Pásztor is – mintha Mickiewicz, Chodźko vagy Goszczyński poémáiból vagy azok népi ősforrásaiból léptek volna át Słowacki poémájába. A többieket azonban, a várúrtól, Kirkortól kezdve egészen az Orvosig Shakespeare tartotta keresztvíz alá. Słowacki végsőkéig kielezett macbethi, leari helyzetben eleveníti meg Lengyelország hajdani múltját, amelyet a feudális hatalom kegyetlen önkénye jellemezett. Hősei számára nincs menekvés. Patakokban ömlik a vér, csaknem mindenki ármány áldozata lesz. Słowacki valóban ariostói kedéllyel küldi másvilágra drámájának szereplőit. Úgy tetszik, mintha parodizálná Shakespeare-t.

Hogy a *Balladyna*-t mégis a „fájdalom poémájának” érezzük, az „rendkívüli nyelvi gazdagságának, pazar stílusának, poétikai virtuozitásának köszönhető” – írja egyik legavatottabb méltatója, Wiktor Weintraub professzor. Emellett a mai groteszk és abszurd színház előfutárának is tekinthető a darab. A lengyel színház nagy eseménye volt az Adam Hanuszkiewicz által a varsói Teatr Dramatycznyban 1974-ben színre vitt *Balladyna*, amelynek tünderei motorkerékpáron hajtottak végig a színpadon és a nézőtér felett, s a csatajeleneteket játékrankokkal keltették életre.

1836-ban Słowacki Itáliába utazott, majd Byron példáját követve vándorútra kelt Görögországba. Ezt követően Szíriában, Palesztinában és Egyiptomban is megfordult. Láta Keletet, amelynek ihletében fogantak első művei – ahogy azt a korstílus megkívánta. Nem is a mesés Kelet kultúrát hordozó látványosságai ragadták meg, kiszolgál-

tatottság-érzete meztelenedett le még inkább, az ember árvasága tudatosodott benne lelke legmélyéig, a végtelent lezáró ég és az időt lezáró piramisok árnyékában. Egyik legszebb versében, a *Himnuszban* vallja:

*Mint gyermek, akit elhagyott az anyja,
Síráshoz én is oly közel állok,
Ha a hunyó nap ráveti a habra
A búcsúlángot.
S bár tudom, fénylet újra lebben:
Úgy fáj a lelkem.*

(Rónay György fordítása)

Útja a piramisok közt vezet, ahol még negyven éve sincs, hogy a Bonaparte tábornok hadaiban harcoló lengyelek vére is öntözte a homokot. A *Beszélgetés a piramisokkal* című, történelmet faggató verse a majdani pozitivistákra jellemző programot fogalmaz meg:

*Piramisok, maradt-e még
Egy sötét sírkamra,
Hol az én lelkem nyughatna,
Míg feltámad a lengyel nép?
– Tűrj s dolgozzál lankadatlan,
Mert a néped halhatatlan,
Mi csak halottat ismerünk,
De lelkeknek nincs sírhelyük.*

(Radó György fordítása)

A *Piramisok csúcsán*, a *Piramisok*, az *Ének a Niluson* című versek mellett utazásának legmeggrázóbb dokumentuma A *pestisesek apja* című poéma, amely a fokozódó, majd tébollyá izzó fájdalom művésziileg hiteles, lélektanilag rendkívül mély megformálása.

A *pestisesek apjától* témájában és stílusában is eltér az *Anhelli*, melyet Słowacki legszebb poémájának tartanak. Színhelye nem a halálos kórt

ziháló sivatag, hanem a halált dermesztő Szibéria, a lengyel száműzöttek természet-alkotta börtöne és sírkamrája. A főhős, Anhelli – vagyis Słowacki az ő poklukat járja végig modern Danteként. Kísérője a Sámán, az itt élő népek isteni hatalommal megáldott papja. Ő a biztatás és kételkedés Luciferje. Ha *Kordian* Słowacki nemzedékének tehetlenségét hivatott bemutatni, *Anhelli* pusztulásának tanúja és észrevétlen krónikása. A száműzöttek a valóságban az emigrációt testesítik meg, így tulajdonképpen az ő széthullásukról, lassú erkölcsi-lelki bomlásukról, elkerülhetetlen halálukról van szó.

Mickiewiczet és Słowackit egyetlen művük se fordította egymással szembe annyira, mint az *Anhelli*. A *lengyel nép és lengyel zarándokság könyveiben* a harc tisztítja, váltja meg a lengyeleket, az *Anhelliben* a halál teremti meg annak lehetőségét, hogy majd az „ártatlan újszülötteken megkönyörüljön az Úr”. A halál eljöveteleig azonban még sokat kell szenvedni, hogy az megváltóvá magasztosuljon.

A visszafogott ünnepélyességgel hömpölygő lírai próza a bibliai nyelv veretes stilizációja. A mű szerkezete egyszerű: egyetlen lelkiállapot több-rétegű röntgenfelvételei alkotják. Mindegyikükön kimutatható a halálos kór. Krasiński Słowacki halála után Norwidnak írt levelében pontosan meghatározza a mű jelentőségét: „Írjátok a sírkövére: »Az Anhelli szerzőjének« – ez az egyetlen mű is nemzedékekre biztosítja a hírnevet.”

Słowacki két drámát írt 1840-ben. Mindkettőben a múltat idézte meg. A *Mazepa* a 17. század híres botrányhőse, aki János Kázmér lengyel királyt elárulva lett ukrán főhetman, majd hetvenegynéhány éves korában – Nagy Pétert is cserben hagyva – a XII. Károly svéd királyhoz átpártolt ukrán csapatok vezére. (Tulajdonképpen az utóbbi tetteivel került az európai felvilágosodás és romantika írói érdeklődésének homlokterébe: Puskintól Voltaire-ig számosan választották műveik hőséül. A lengyelek közül Paseket és Bohdan Zaleskit ihlette meg.) Słowacki azonban nem a történelmet alakítani próbáló idős hadvezért és politikust állította színpadra személyében, hanem Ukrajna ifjú Don Juanját, aki azzal szít drámát, hogy a szebbik nem képviselői nem tudnak neki ellenállni, ezt viszont a megcsalt férjek képtelenek elviselni.

A darabnak 1847. december 13-án volt az ősbemutatója a pesti Nemzeti Színházban. A „szomorújátékot” August von Drake német

fordításának közvetítésével ültették át magyarra. Másfél hónap múlva Győrben is színre vitték. Ez volt az egyetlen műve Słowackinak, amelyet még életében bemutattak. Igaz, a szerzőnek nem volt róla tudomása.

A *Lilla Weneda* még távolabbi, a lengyel őstörténeti időkben játszódik, a lengyel állam megalakulásának mintegy „előtörténetét” eleveníti meg. A wenedák (vendek) a Herder által is megrajzolt szelíd és erényes szláv törzset alkotják, amelyet kipusztítanak a vad, könyörtelen, de célratörő lechiták. Legyen azonban ez bármilyen tragikus is, a lengyel állam létrejötte e szomorú ténynek köszönhető. Słowacki a wenedákat ruházza fel mindazzal a tulajdonsággal, ami „eszményi, nemes, hősi” a lengyelekben, míg a lechiták a lengyel nemesség történelmi bűneit testesítik meg. Az a kétségbeesett ellenállás, amelyet a wenedák kifejtene a lechitákkal szemben, a szomszédos országrabló hatalmak ellen vívott hősi küzdelmet jelképezi, de ezzel párhuzamosan a belső szétválást is, amely szétforgácsolja a közösség erőit, esélytelenné zülleszt a fegyveres harcot. Nyilvánvaló, hogy e műben elsősorban a Słowacki által is félig-meddig átélt novemberi szabadságharcról van szó. Igaz, róla – a sok tekintetben a *Lilla Wenedához* kapcsolódó – *Agamemnon sírja* című költeményében mondja a legkeserűbb bírálatot, amely, ha fennköltebben is, ugyanazt a húrt pendíti meg, mint Arany a *Nagyidai cigányokban*:

*Am hiú dísz csal, amít üres álom,
Lettél a népek közt papagáj s páva,
Cselédje másnak: Nyakadon a járom!
Jól tudom én, hogy hasztalan a gyáva
Szívnek az intés – szólok azért mégis,
Mert szomorú és vétkezes vagyok én is.*

(Lator László fordítása)

Valóban – mint a lengyel romantika két kiváló kutatója, Maria Janion és Maria Źmigrodzka is kiemelik a *Romantika és a történelem* című könyvükben – a *Lilla Weneda* az „utolsó fontosabb eleme a novemberi felkelésről folytatott emigrációs vitának”. Az idealizált wenedák és

a valóság hüen kegyetlen lechiták mellett a felkelés iránt közömbös vagy ellenséges magatartást tanúsító nyugat-európai államférfiak (például a pápa) karikírozására szolgál a minden tekintetben undort keltő Ślaż és a dölyfösen méltóságos szent Gwalbert. Kleiner ezért állítja, hogy a mű „a különböző típusú, helyenként bohóckomikummal vegyített tragikus szintézise”. (Például a csodahárfa helyett szállított tetem.) Ślowacki Osszián „érzékeny szűzeivel” szemben előnyben részesítette a skandináv Edda-dalok összeszorított ajkú, vasba öltözött hőseit, mint amilyen Roza Weneda vagy a legpokolibb szenvedést is szótlánul tűrő Derwid király. A dráma másik hőstípusának, mint a macbethien kegyetlen, érzéketlen lechita királynőnek, Gwinonnak Shakespeare az ősatya.

Az önnön jellemüknek is kiszolgáltatót hőők tragédiája mindazonáltal gyönyörű lírát terem. Mint virágokat az áldozatokat befogadó föld. E dráma mártírjai ugyan nem készítetik fortinbrasi tiszteletre a győzőket–gyilkosokat, de meghökkentik, s talán majd el is gondolkoztatják őket. (Ahogyan az 1838-ban Vilnában agyonlőtt összeesküvő, Szymon Konarski rendíthetetlen bátorsága is meghökkentette bírát, elgondolkoltatta az emigránsokat.)

1840 „a bő termés éve” volt Ślowackinak. A *Mazepán*, a *Lilla Wenedán* kívül még számos költeménye látott napvilágot. Közülük több a lengyel líra gyöngyszemei közé tartozik. A *Napóleon hamvainak hazaszállítása* diadalmas, Európát megmozgató eseményével ellentétben milyen lehangoló a párizsi szegények kórházában elhunyt *Meyzner kapitány temetése*, de mennyire más fohászra is készíti Ślowackit a sírja, mint Agamemnoné:

*De te, Uram, ki az égből az ország
Hős védőire fényedet bocsátod,
E marék csontra, esedezünk Hozzád,
Vess legalább a holtunkra világot;
Szállasd ki napod az ég kupoláján át,
Hogy legalább a halálunkat lássák!*

(Rónay György fordítása)

Mintha a halálok, sírok versteremtő élménye testamentum megfogalmazására is ösztöklélte volna a költőt. A *Végrendelet* romantikus parancs az áldozatvállalásra:

*Rendelem, hogy higgyenek egy jövődő korban,
Lobogjon a kezükben a műveltség lángja,
S mikor kell, menjenek a halálba sorban,
Isten-dobta kő gyanánt zúdulva a sáncra.*

(Lator László fordítása)

Az utolsó korszak drámái, poémái, versei

Juliusz Słowacki alkotó korszakának utolsó hét–nyolc évét megfeszített munka és „bő termés” jellemezte. Bármilyen furcsa is, ezt részben annak köszönhetette, hogy megismerkedett Towiański „doktrínájával”, amelynek ugyan – mint maga vallotta – nem lett a híve. Híve csak az általa „megmutatott igazságnak” lett. Tény, hogy a towianizmus különleges katalizátor szerepét töltötte be Słowacki eszmerendszerében, s a történelem új – Janion szavait idézve – „a 18. századi illuminizmusnak és a 19. századi társadalmi miszticizmusnak európai irányzatával rokon értelmezését tette lehetővé”. Központi gondolatá vált a történelem eseményeinek, mozgásának korszerű megragadása és magyarázása. Már csak azért is, mert két kortársával, Mickiewiczcel és Krasińskival e vonatkozásban értett legkevésbé egyet.

Mickiewiczcel három drámájában – *Beniowski*, *Márk atya*, *Salomea ezüst álma* – száll vitába, Krasiński nézeteit pedig a zsoltáraitra írt, 1846-ban publikált válaszversében – *Válasz a „Jövődő Zsoltárai”-ra* – kérdőjelezi meg. Ebben jogosnak ítéli a népmegmozdulást és a vele szövetséges költők „szellemi cselekvését”, s a haladás szükségszerű összetevőjének a társadalmi konfliktust tartja, anélkül azonban, hogy annak valódi rugóit felfedezné:

Megrettennek a királyok
És az anyák elvetélnék.
Kocsik, lovak, hadak, ágyúk:
Mind elhamvad, föld alá jut...
S nem nyer, csak az induló ár,
Nem talál más hasznát ebben,
Csak az örök forradalmár,
Teste kinján át a Szellem.

(Rónay György fordítása)

Ez a gondolatot fejtegetik a jelzett drámák is, tetézve azokkal a tézisekkel, amelyek Mickiewicz Bibliáját *A lengyel nép és lengyel zarándokság könyveit* és nemzeti poémáját, a *Pan Tadeuszt* is bonckés alá vették. A *Pan Tadeusz* a hajdani Nemesi Köztársaság osztályainak harmonikus egységét volt hivatva többek között bemutatni, amelyben a 18. század végére kihunytak a belső konfliktusok lángjai, s a nép is helyet foglalhatott a „jognak asztalánál”. Ez olvasható ki *A lengyel nép és a lengyel zarándokság könyveiből* is, amely nyíltan magasztalja a bari konföderáció függetlenségi harcát, megfelelkezve a társadalmi eszméjét tekintve tulajdonképpen reakciós szövetkezés vezetőiről és indítékairól. Az 1841-ben megjelent *Beniowski* (első öt éneke), a két évvel később *Márk Atya* és az 1844-es *Salomea ezüst álma* cselekménye jobbára a bari konföderáció eseményeinek részét alkotja vagy azokból szakad ki. (Valójában csak Márk atya, a konföderáció legendás hőse lép fel a történelmi harcok eredeti színhelyein.) A *Salomea ezüst álma* témája ugyanaz, mint Seweryn Goszczyński *Kaniówi vár* című poémájáé. Az 1768-as ukrán parasztfelkelés alkotja dramaturgiai gyújtópontját. A Beniowski cselekményének valóságos színterét is Ukrajnába helyezi a költői képzelet. Nem véletlen, hogy a *Salomea ezüst álmában* Słowacki a lengyel nemesség és ukrán parasztság egyformán kegyetlen, kölcsönös mérszárlását jeleníti meg a dráma háttéréül, miközben először ad annak az eszmének hangot, hogy a „történelmi haladás véren és pusztuláson keresztül valósul meg”. Ezzel Mickiewicz eszméit cáfolva bizonyítja, hogy a Nemesi Köztársaság feldarabolása nemcsak a külső

hatalmak műve volt, hanem a 17. század közepétől rendre országrészeket felperzselő és kiirtó nemzetiségi és osztálygyűlöleté is, amely jellemzőbb, mint az 1791-es alkotmánnyal megkoronázott összefogás. Ukrajna persze az esztétikai lehetőségek szempontjából is kitűnő terepül szolgál Słowackinak, éspedig éppen azon „kulturális erényei miatt”, amelyeket már Malczewski és Goszczyński is felfedezett. Słowacki „belé tudta látni” Osszián Skóciáját és az Edda-dalok Skandináviáját. Ott, azon a földön, amely véres és iszonyatos drámák színtere, nemcsak az öldöklés különféle módozataiban, „fogásaiban” élhették ki magukat a poémák szereplői. Ukrajna Słowacki számára hősei jellemzésében, művészi eszközeinek kipróbálásában is korlátlan lehetőséget nyújt. „A költőiségnek a köznapisággal, a realizmusnak a fantasztikummal való összekapcsolása, stílusának mágikus transzformáló képessége lehetővé tette, hogy csaknem minden alakja, minden színe, minden képe a reális konkrétságából átemelhető az éteri jelenségek szférájába, angyali fénnel ragyogtatható meg, vagy a poklok tüzével borítható lángba. A valóság mintegy varázsütésre a fantasztikum szintjére billenthető” – írja erről Maria Janion.

Słowackinak ugyanis nem publicisztikus célja volt a *Beniowski*-val. A *Pan Tadeusz*-nál „igazibb” és művészileg is tökéletesebb poémát akart létrehozni. Olyat, amelynek főhőse majd Byron *Don Juan*-jával és Goethe *Faust*-jával fog triumvirátust alkotni oly módon, hogy mégis hús-vér ember marad. Benyovszky Móric viharos, kalandos, botrányos hősi élete kitűnő anyagot kínált e nagyszabású művészi tabló sokszínű megrajzolásához. Ehhez le kellett emelnie hőstét arról a szobortalapzatról, amelyre Benyovszky magamagát állította *Emlékirataiban*, s amelyen mindazok, akik életét feldolgozták – Gvadányitól Niznánskyig – meg is hagyták. Słowacki poémájában Benyovszky a magyar gróf, a bari harcok katonahőse, a kamcsatkai felkelés vezetője, Madagaszkár „királya” lengyel nemes lesz, aki húszéves koráig ki se mozdul szülőföldjéről. Ezzel Słowacki újkeletű, máig élő legendát teremtett, de a poéma megközelítőleg se lett oly ismert, oly népszerű, oly „nemzeti”, mint a *Pan Tadeusz*.

E három dráma a legellentétebb visszhangot váltotta ki. A *Beniowski* volt Słowacki első munkája, amely, ha nem is osztatlan, de nagy elismerést aratott, míg a *Salomea ezüst álma* senkinek se tetszett, még a

fia munkái iránt olyannyira elfogult édesanyának, Salomea Słowacka-Bécunek se. Egyedül az önmaga műveit ekkor már éles kritikával kezelő Słowacki volt megelégedve vele. Oly tökéletes műnek tartotta, amelyet a művészet két legavatottabb bírója: „Krisztus és a lengyel paraszt is gyönyörűséggel végighallgatna”, ha felolvasná nekik.

Słowacki több drámát is szentelt a históriának – *Állhatatos Herceg, Zawisza Czarny, Samuel Zborowski* –, amelyekben filozófiai nézeteit foglalta egy-egy történelmi esemény keretébe. Mindamellet legjelentősebb poémája az 1847-ben írt *Király-Szellem* tárgya nem a történelem; benne „a rendkívüli emberek és emberi alakot öltött szellemek mitologikus világát, a plasztikus, hangulati látomások szürreális kozmoszát teremtette meg” utolérhetetlen szinten – ahogy ezt a lengyel messianizmus egyik legjobb kutatója, Alina Witkowska összegzőn értékeli. Olyan „rapszodiát” alkotott, amelyben szintetizálhatta filozófiai eszméit.

Az utolsó évek „költészetében a legmélyebben titkolt belső élet és a történelem legidősebb pillanatai, a legszemélyesebb ügyek és a legegységesebb társadalmi, nemzeti, összemberi kérdések találhatnak kifejezést. E motívumoknak vagy szálaknak bizonyára nem mindegyike hatja át egyformán költészetét, de még azok is, amelyek e nem nagy egésznek a legkisebb, mintegy epizódyszerű részét alkotják, az élő, forró hangok teljességével szólnak” – foglalhatjuk össze életének lezáró alkotó korszakát Andrzej Bolecki szavaival. Jellemző kulcsszavai: lélek, szellem, Isten, hit. Ez jelzi, hogy versei részben vallásos tárgyúak. Ez kiderül a címekből is: *Hiszek, Hála Néked Atyám Istene, Ha Néked nem épít házat az Úr...* Az utolsó évek költői szellemiségének és esztétikai remeklésének szimbólumaként is idézhetjük *Az utolsó, végső napon* című versét, amelyet búcsúkölteménynek szánt, amikor 1848 tavaszán útnak indult a forradalmi lázban égő Poroszország lengyel tartományába, a Poznańi Nagyhercegségbe:

*Az utolsó, végső napon
Leltél száraz tölgy törzsére,
Madár, madár, az utadon,
Látszott rajta villám éle.*

*És a síró madárdalra,
Mikor hang szállott hazánkból,
Előtűnt egy ember arca
A megégett ősi fából.*

*Íj aranylott leveliben,
Fénylett keze, s koronája –
Tölgyben lakott a szláv Isten,
S láttátok egy villanásra.*

Słowacki azonban nem tudott búcsút venni az emigrációtól. A porosz-országi lengyel mozgalom elbukott, akárcsak a galíciai. A forradalmi Franciaország éppúgy nem segítette a felosztott országot, mint tizen-nyolc évvel korábban, amikor elhagyta a hazáját. A szétdarabolt lengyel honból ismét Párizsba vitte útja. Ott élte meg „az utolsó, végső napot”. 1849. április 4-én halt meg.

ZYGMUNT KRASIŃSKI

Az Istentelen színjáték költője

Zygmunt Krasiński 1812. február 12-én született Párizsban. Őt keresztnéve közül ekkor még Napóleon szerepelt az első helyen, s a Zygmunt az utolsón. Apja, Wincenty Krasiński tábornok, a gárda könnyűlovasezredének parancsnoka mindig kitűnő érzékkel tudta megválogatni – (esetenként váltogatni) – pártfogóit. Így a Francia Császárság bukása után természetes volt, hogy – igaz, Napóleon jóváhagyásával – I. Sándor cár pártfogásába ajánlotta magát és a Grand Empire mellett végsőkéig kitartó lengyel csapatokat. Napóleon „kedvenc” tábornokából, a Francia Császárság grófjából máról holnapra a cár „kegyeltje” lett. Wincenty Krasiński rendíthetetlen hűségével élete végéig rászolgált a pétervári udvar bizalmára.

Zygmunt, aki korán elveszítette édesanyját, minden idegszálával kötődött apjához, életét meghatározó utasításait feltétlen engedelemmel követte, még akkor is, ha azok közül többel egyáltalán nem értett egyet. Úgy érezte, hogy apjával, a jeles történelmi nemzetség fejével történő esetleges szakítás tragikusabb lelki meghasonlást idézne elő benne, mint az, hogy ha a saját meggyőződése ellenére cselekszik. (Anyagi meggon-dolások nem jöhettek számításba, mivel az anyai örökség közvetlenül őt, a Krasiński-família egyedüli egyenesági leszármazottját illette.)

Az opinogórai és varsói családi palota feudális–történelmi légkö-re kora gyermekkorától meghatározta Zygmunt Krasiński szellemét. Nemcsak édesapját, Napóleon katonáját övezte tisztelettel, hanem őseit, a bari konföderációt szervező Krasiński-fivérekét is. A serdülő Krasiński neveltetésénél fogva a középkor romlatlan lovagjait látta a lengyel arisztokrácia, a lengyel nemesség tagjaiban, akik az ország-határokkal együtt a keresztény kultúrát is önfeláldozóan védelmezték. Az a tény, hogy a nemesség végül is elveszejtette az országot, nem árnyékolta be a róla alkotott eszményi képet. Ellenkezőleg: a nemesség országot teremtett, hiszen a Napóloen mellett hozott áldozataiért alkotta meg a bécsi kongresszus és I. Sándor cár a Lengyel Királyságot.

Ezért hűség illeti mind a lengyel nemességet, mind a lengyel királyt, azaz a mindenkori orosz cárt. Hogy politikai világképe mennyire ennek a „kettős hűség”-nek a rajzolata volt, bizonyítja egyik legkorábbi műve, a tizennégy évesen írt *Napoleon beszélgetése I. Sándorral az Elíziumi Mezőkön*, amelyben a világ két ura beszélget a lengyelség (a lengyel nemesség) erényeiről.

Krasiński történelem iránti érdeklődését bizonyára a görög szabadságharc egész Európát megrázó eseményei is gazdagították érzelmileg. A Schiller Wallenstein-drámájára emlékeztető *A Rechstal família sírboltja*, a családi krónikának készült *Három halom ura* és a középkorba visszanyúló *A bosszúálló törpe és Masław, a mazóviai herceg* című regényeiben felfedezhetők a hatások forrásai. Walter Scottnál és Schillernél is erősebben jelen van a kora romantikus francia rémregénynek, főleg Victor Hugo *Izlandi Hanjának* történelmi keretbe zárt eseményszerkezete. Szembetűnő, hogy Byron mennyire az inspirátorok másodvonalán túlra került. (Talán azért, mert Krasiński nem érzett tehetséget a verselésre. Először akkor próbálkozott rímekkel, amikor 1830 nyarán személyes ismeretséget kötött Mickiewiczssel.) Byron „kirekesztettségét” az is bizonyítja, hogy az induló Krasiński nem fektetett különösebb hangsúlyt hősei lelkületének ábrázolására. Alkotószellemének művészi erjedésével azonban Byron fokozatosan előtérbe kerül, s éppen központi alakjainak pszichológiai árnyaltsága válik egyik költői erényévé.

Krasiński összes serdülőkori munkáit apjának ajánlotta. Wincenty, aki az egyik legelőkelőbb irodalmi szalont tartotta fenn Varsóban, elnézte fia „literátori passzióját”, mivel az nem ment a tanulás rovására. Ő a cár diplomatájának szánta Zygmuntot. Wincenty I. Miklós trónra-ültetésétől kezdve feltétlen kiszolgálója – a lengyel alkotmányt is felszámoló – uralkodói utasításoknak. Egyedüli bíró, aki halált kért a dekabrista összeesküvésben részt vett és a Lengyel Királyság állampolgáraiként Varsóban bíróság elő állított lengyel tisztek fejére. Ezzel kiváltotta az egész lengyel társadalom megvetését. Jócskán kijutott belőle az apja utasításainak mindenben engedelmeskedő Zygmuntnak is, akit diáktársai közösitettek ki. Helyzete 1829 tavaszára tarthatatlanná vált a hazafias és forradalmi szellemű Varsói Egyetemen. Apja fél évvel később, tanulmányai folytatása végett, Genfbe küldte fiát.

A genfi évek

A genfi universitas Európa legjobb egyetemei közé tartozott. Krasiński politikai gazdaságtant, jogot és ókori történelmet hallgatott falai között. A fiatal „lengyel gróf” hamar beilleszkedett a város előkelő társadalmába. Még Charles Victor de Bonstetten svájci filozófussal és történésszel is kapcsolatba került, akinek racionalizmust spiritualizmussal elegyített eklektikus bölcselése korábban ugyan visszariasztotta az ifjú Krasińskit.

A vele kötött ismeretségnek egy fontos irodalomtörténeti tanulmány köszönhető, amelynek külön emeli a jelentőségét, hogy néhány év múlva magyarul is napvilágot látott. 1830 elején Krasiński *Levél Bonstetten úrnak a lengyel irodalom jelenlegi állapotáról* címen értekezést írt a Bibliothèque Universelle számára, amely Genfben érkezésének idején mutatta be az orosz irodalmat. Ez az egyetlen munkája Krasińskinak, amely még életében megjelent magyarul. „Az ifjú lengyel levelét” Toldy Ferenc tette közzé a Tudománytár 1834-es 2. számában. Szerzőjének kilétére csak közel másfél század múlva derült fény.

Zygmunt Krasiński alapos irodalomtörténeti tájékozottságát, műveltségét, érzékét mi sem bizonyítja jobban, hogy a felvilágosodás költői között felállított értékrendje ma is helytálló. A „romántos”, a kortárs költők közül Mickiewiczet emeli ki. Írásában külön szemelvényezi a *Konrad Wallenrod*ot, amelyről már néhány évvel azelőtt is az elragadtatás hangján írt. Apjának a Szaniszló utáni klasszicizmus képviselőit pártfogoló szalonja ellenére Zygmunt Krasiński a romantika mellett kötelezte el magát.

Krasiński eszmei és művészi fejlődése – így élete főművének, az *Istentelen színjátéknak* genezise – szempontjából döntő fontosságúak voltak a Genfben töltött évek. Történetfilozófiáját itt mélyítette el, helyezte tudományos alapokra, a társadalmi osztályok egymásnak feszülő mozgására itt döbbsent rá, itt érték olyan új esztétikai hatások – (Chateaubriand) –, amelyek a lengyel irodalomban addig ismeretlen költői prózanyelv megteremtésére inspirálták. Itt ismerte meg Mickiewiczet, de ami ennél is lényegesebb, itt kötött barátságot az angol Henry Reeve-vel. Az utóbbinak köszönhető, hogy lelkileg, szel-

lemileg nem maradt bezárkózó. Biztatására mélyült el Byron és Moore költészetében, Shakespeare drámáiban. Reeve levéltudósításaiból szerzett tudomást az 1831 őszen lezajlott angol Reform Bill-mozgalomról és a néhány hónappal későbbi londoni zavargásokról. A Genf szomszédságában, Lyonban lezajlott takácsfelkelésről személyes élményei voltak. A két munkásmegmozdulás egy majdani egyetemes földindulás távoli morajaként hatott Krasiński szívében. Különösen azért, mert apja is elhitette vele, hogy az 1830. november 29-én Varsóban kirobbant felkelés is a nép műve volt.

Ami irodalomtörténeti szempontból rendkívüli hangsúlyt ad Krasiński és Reeve barátságának, az a közöttük közel hét esztendőn át tartó levelezés. Krasiński nem csupán Reeve-vel váltott sűrűn leveleket. Alkotó életének több mint négy évtizede során naponta három borítéknyi szöveget postázott. Távoli rokonai, barátai, ismerősei episztolái révén lettek közeli vitapartnerek, beszélgetőtársak. E mindennapi eszmecserebe életművének jelentős részét beépítette. Kazimerz Wyka, a 20. század egyik legsokszínűbb lengyel irodalomtörténésze szavaival: Zygmunt Krasińskinak az *Istentelen színjáték* mellett levelei alkotják életműve legjelentősebb, legmaradandóbb részét. Történetfilozófiai, esztétikai, politikai nézeteit leveleiben fejtette ki legtisztábban, legkövetkezetesebben. Beszámolt mindennapjairól, olvasmányélményeiről, vitakozott más szerzők véleményével, tudósított terveiről, készülő műveiről, s azokból gyakran közölt részleteket is. „Partnereit” hasonló szellemű és terjedelmű válaszokra ösztökölte. Az irodalom- és művelődéstörténet felmérhetetlenül sokat köszönhet Krasiński levelezési szenvedélyének.

A barátság és a szerelem felszabadító és megköthető élményei mellett rendkívül fontosak olvasmányai, tanulmányai, amelyek jelentős mértékben módosították és (igaz, egy irányban) elmélyítették történetfilozófiai gondolkodását. Mindenekelőtt korának híres francia filozófusait ismerte meg, akik azonban esetenként a német bölcselet eredményeit is közvetítették a befogadók felé. Jules Michelet Herder evolúciós nézeteit népszerűsítette, Victor Cousin a hegeli dialektikára hívta fel a figyelmet. Krasiński a későbbiek folyamán alaposan elmélyed Hegel tanaiban, de nem válik hegeliánussá. Legmeghatározóbban Joseph de Maistre és Pierre Simon Ballanche tana szívódott fel Krasiński gondolkodásába,

mivel e filozófusok a nagy francia forradalomra is megpróbáltak valósi és erkölcsi magyarázatot adni. Ballanche tanítása szerint az emberi akarat két erőnek van alárendelve: a Gondviselésnek és a Végzetnek (Fátumnak). A kereszténység kiemelte az embert a Végzet pellengéréből, s felelősséggel ruházta fel. Az ember érdeke, hogy törekvése egyezzen Isten szándékaival, mert ez biztosítja létének harmonikus fejlődését.

Az 1830-as júliusi forradalom után színre lépő saint-simonisták ugyanakkor Claude Henri de Saint-Simon tanaira is felhívták Krasiński figyelmét. A korabeli társadalom széthullásának veszélyére, illetve szükségességére az ő új kereszténységének hívei döbbsenítették rá. „Biztos lehetsz abban, hogy a világnak nincs sok hátra, hogy hatalmas szakadék támad, amely elnyeli majd a régi társadalmat, és hogy, bár észrevétlen, számtalan új csíra van már kifejlődőben a világon, hogy valami újat létrehozson. Ki az, aki ma a demokrácia és a despotizmus között választ?” – írja Reeve-nek 1832 februárjában, amikor arról tudósítja őt Párizsból, hogy éppen a saint-simonisták prédikációjára igyekszik. Krasiński egyenlőségjelet tesz a despotizmus és a demokrácia közé. Tulajdonképpen mindkettőt elítéli. De nem egyformán. A despotizmus a múlthoz kötődik, s a múlt nagy erkölcsi és vallási értékek hordozója.

Amikor e sorokat írja Reeve-nek, már túl van élete legmeggrázóbb élményén. Az 1830. november 29-én kitört szabadságharc eseményei erkölcsileg kétszer semmisítik meg. Apja, Wincenty Krasiński nem viselkedik hazafi módjára, sőt árulóként már a felkelés kezdetén Pétervárra szökik, s hűségével tüntet Miklós cár mellett. Fia, a család becsületének védelmében is, csatlakozni akar a felkelt nemzet hadseregéhez, apja azonban ezt kereken megtiltja neki. Zygmunt végül ezúttal is engedelmeskedik akaratának, de úgy érzi, hogy nincs többé jogában az élet három nagy céljának jegyében – szerelem, haza, hírnév – cselekedni. Lelkiismeretét az billenti csak helyre, hogy apja közli vele; a novemberi felkelés karbonári összeesküvők és a csőcselék műve volt. Fellélegezve írja Reeve-nek 1832 júliusában: „A klubok tagjai veszejtettek el bennünket. Arisztokrácia! A mi harmadik rendünk – bohócok, parasztjaink – gépek. Csak mi vagyunk Lengyelország!” A „feudális patriotizmus” és a „korszerű hazafiság” harcából tehát bevallottan is az előbbi került ki győztesen.

1832 tavaszán Krasiński apja sokadik kérésének eleget téve hazaindul Lengyelországba.

A genfi korszak nemcsak egyéni és társadalmi élményekkel, ismeretekkel gazdagította Krasińskit. Effektív irodalmi munkásságának is fontos fejezetét alkotja az itt töltött időszak. Byron költészetében elmélyült. Walter Scott történelemszemléletét műveibe építette, Friedrich Schlegel esztétikai nézeteit megismerte, de még az induló Balzac is megérintette. Az otthon elkezdett és Genfben befejezett „történelmi regény”, a *Władysław Herman és udvara* még nem sokban különbözik az előző írásoktól. A szentimentális történelmi regény, az angol rémregény, Walter Scott és a koraromantikus francia rémirodalom ügyes hatáskeveréke volt, melynek valójában Krasiński a főhőse és nem a középkori lengyel uralkodó.

Az *Agaj han* című „prózaí poéma” nemcsak a genfi korszak legkiemelkedőbb alkotása, s egyben fontos mérföldköve Krasiński életművének, hanem a lengyel prózafejlődésnek is kikerülhetetlen fejezete. Első ízben sikerült lengyel írónak megszabadulnia idegen hatásoktól, s létrehozni egy olyan irodalmi művet, amely lélekábrázolásában újszerű, modern. A ritmikus próza korlátlan lehetőségeit kihasználva árnyalja Maryna, Zarucki és Agaj han történelem-feletti küzdelmét, gyűlöletét, szerelmét, mindazokat a problémákat, amelyekkel a romantikus individuumoknak is szembe kellett néznie. Áldimitrij kudarccal végződő botrányos válalkozása itt csak keret, bár van abban némi célzatosság, hogy mintegy mellékesen egy oroszellenes lengyel hadjárat történetét mondja el.

A költői prózának, amely kísérletképpen akár szabadverssé is „tördelhető”, mondat szerkezete elüt a köznyelvtől, mégsem hat mesterkéltnek. Maria Janion méltató szavaival: Krasiński expresszív pátozzsal áthatott ritmikus prózája hitelesen jeleníti meg a hősök feszültséggel teli, elfojtott, robbanással fenyegető belső világát.

Az *Agaj han* nemcsak a lengyel olvasók körében aratott sikert. 1835-ben František Ladislav Celakovský fordításában csehül is megjelent, s némileg hatott a cseh romantikus költészetre. A lengyel modernista próza nagy alakja, Stefan Żeromski is szívesen merített a műből. A *Gondolatok a hetmanról* című elbeszélésének az *Agaj han* volt a legfőbb ihletforrása.

Istentelen komédia

1832 őszén Krasiński szembeszállt apja akaratával. Elkísérte ugyan Pétervárra, de nem vállalt cári diplomáciai szolgálatot. Az uralkodói kihallgatáson engedélyt kért Miklós cártól, hogy szembajának gyógykezeltetése végett külföldre mehessen. 1833 húsvétja után Bécsbe utazott, s ettől kezdve élete java részét egészen 1859-ben bekövetkezett haláláig – „voyageurként” éli.

1833 őszén Velencében kelt levelében a következőkről tudósítja költő-barátját, Konstanty Gaszyńskit: „Van egy, a századunk ügyeit érintő drámám. Két princípiumnak, az arisztokráciának és a demokráciának harcáról van benne szó – címe: *A férfi* (...) Az ügy, azt hiszem, jól meg van írva. Védelme mindannak, amire a sok ágrólszakadt fenekezik: védelme a vallásnak és a múlt dicsőségének.”

Zygmunt Krasiński alig múlt huszonegy éves, és megírta a lengyel romantika – *Ősök* melletti – legnagyobb drámáját, s ez a tény művének világirodalmi rangját is jelzi. Beleépítette mindazt, amit a genfi évek során tanult, átélt és tapasztalt. Mindazt, ami szellemiségét meghatározta. Így jutott el annak megállapításához, mibe foglalt kinyilatkoztatásához, hogy az emberiség új kora nem az országok, birodalmak, népek, hanem az osztályok egymás ellen vívott harcából fog megszületni. Ebben a küzdelemben az arisztokrácia menthetetlenül elpusztul, a „vagyonatlanok” győzelme azonban nem oldja meg az emberiség jövőjének kérdését, kezdődik minden előlről.

A mű két nagyobb egységből áll: egy személyes (családi) és egy társadalmi drámából. Ahogy Henrik egyéni emberi léte számára erkölcsileg elfogadhatatlan, mesterkélt köteléket jelent a család – *Az ember tragédiája* Évjához hasonlóan nem jelent számára tartós boldogságot az Asszony – ugyanolyan helyzetbe kerül osztályához kötődve, hiszen annak nemcsak erényeivel, hanem bűneivel is kénytelen társadalmilag és emberileg azonosulni. A család – álnokság és képmutatás: a hetedíziglieni kárhozat forrása. Fiát, Orciót, mintha az ő bűnei miatt sújtotta volna a sors költői elhivatottsággal és – valóságos vaksággal.

Henrik akkor boldog igazán, amikor a Szentháromság Sáncai nevű helységet védő sereg élére kerülve dicsőséget arathat, mint hajdani ősei.

Jelentőségét fokozza, hogy a rábízott erődtítmény az utolsó, amelyet még nem vettek be Pankracy ostromló hadai, nem adta meg magát a forradalomnak.

Az *Istentelen színjáték* egyetemes dráma. Egyetlen lengyel vonatkozási pontja éppen a Henrik-védeltezte erődtítmény neve: Szentháromság Sáncai (Okopy Św. Trójcy). Ezt a Dnyeszter partján emelkedő várat 1770-ben Kazimierz Pułaski konföderációs csapata tartotta megszállva, s védte az utolsó emberig. Mintha Zygmunt a Krasiński-fivérek szervezte bari konföderáció egyik hőstettére emlékeztetve, apja gyalázatos árulására is fátylat próbált volna dobni. Krasiński azonban azt is érzékeltethette a konkrét topográfiai pont kiemelésével, hogy már egész Európában győzött a karbonári mozgalom – (amely 1833/34-re tervezte a „világforradalmat”) – s az utolsó életben maradt hercegek, grófok, bankárok, tehát a feudális és kapitalista rend képviselői, ebben az isten háta mögötti helységben húzták meg magukat. A francia, német és lengyel nevekből – Volsagun, Goldberg, Jan z Czarnolasu – is kiolvasható a menekültek nemzetközi egyvelege. A francia a feudális földbirtokosság, a német a kapitalista pénzarisztokrácia, a lengyel (Jan z Czarnolasu utalás a reneszánsz költőre, Jan Kochanowskira) a múlt kultúrájának jelképe: mindegyikükre pusztulás vár.

Nem kár értük. Bűneiket Henrik sorolja fel, amikor esküjüket megszegve fel akarják adni a várat, és ennek sikere érdekében még parancsnokukat is hajlandók lennének kiszolgáltatni Pankracynak.

„Midőn szólítottatok, megesküdtem, hogy e falakon lelem haláloamat – eskümet megtartom, és ti valamennyien velem együtt fogtok veszni.

Ha, hát még élni akaródzik nektek!

Ha, kérdezzétek meg atyáitokat, miért zsarnokoskodtak és uraszkodtak!

Egy grófhhoz.

És te miért nyomtad el alattvalóidat?

Egy másikhhoz.

És te miért kártyáztattad és utazgattad el ifjú éveidet távol a hazától?

Egy harmadikhhoz.

Te hízelegtél a fölötted állóknak, s megvetetted, kik nem értek föl hozzád.

Egy asszonyhoz.

Miért nem neveltetd oltalmazó lovagokká gyermekeidet?

Most kezdhethnél velük valamit – (...)

Megáll és kinyújtja karját.

Miért siettek a gyalázatba – mi ösztökél arra benneteket, hogy utolsó perceiteket megalázzátok?”

De Henrik azokról sincs külön véleménynyel, aki a bukott uralkodó arisztokrácia helyét elfoglalják. Véleményét a Pankracyval folytatott beszélgetés során fejt ki róluk:

„Én is ismerlek, s nem kevésbé világodat. – Az éj árnyai közt láttam a csürhe táncát, amelynek nyakán te fölkapaszkodsz, – a világ valamennyi régi bűnét láttam új köntösben, s új körtáncot ropva – de a végkifejlet ugyanaz, mint ezer év előtt – bujaság, vér és arany.”

Henrik valóban bejárta a forradalmi tábort. A francia forradalom szabadságfájának és nyaktilójának árnyékában szabadkőműves, saint-simonista és karbonári összeesküvő-szertartások váltogatták egymást úgy, ahogy őket Krasziński elképzelte. De megjelent a színen a halálra nyomorított lyoni proletár is, annak a felkelésnek képviselője, amelynek zászlain az „Inkább golyótól pusztuljunk el, mintsem éhen haljunk” jelmondat vöröslött.

„Legyenek átkozottak a kereskedők, legyenek átkozottak a gyárigazgatók – legszebb éveimben, mialatt mások szerelmet vallanak, nyílt téren küzdenek, nyílt tengeren vitorláznak, egy szűk kamrában, szövőgép fölött görnyedtem...”

HENRIK

Hajtsd ki azt a serleget, mit kezeden tartasz.

PROLETÁR

Nincs erőm – ajkamig emelni képtelen vagyok – alig tudtam idáig kúszni, rám már nem süt a szabadság napja. – Legyenek átkozottak a selyemkereskedők s az urak, akik a selymet hordják, – legyenek átkozottak, legyenek átkozottak.

Meghal.”

Henrik tulajdonképpen elismeri a társadalmi forradalom szükségességét és jogát, számára tökéletesen elfogadható Pankracy véleménye és érvelése:

„Az én hitem erősebb a Tiédnél. – Ezrek és ezrek kétségbeesett és fájdalmas sikolya – a proletárok éhsége – a jobbágyok nyomora – feleségük és lányaik meggyalázása – az előítélettel és kétellyel és állati szokásokkal megbéklyózott emberiség megalázása – íme, az én hitem – az Istenem pedig mára – az én gondolatom – hatalmam pedig – amely kenyeret és tiszteletet oszt nekik századokra.”

Krasiński tudja, hogy osztálya, az arisztokrácia halálra van ítélve. A feudalizmus bűnei és a nép nyomorúsága miatt, melyért egyes-egyedül felelős, pusztulnia kell. A Hegeltől átvett gondolat határozza meg felfogását: a forradalmak nem isteni sugallatra törnek ki, a tömegek bűnös szándékaikat akarják ürügyén megvalósítani. Akaratuk ellenére szolgálják Isten „világot tökéletesítő” tervét.

Henrik tragédiája Krasiński szerint az, hogy egyenes jellemű, tiszta erkölcsű emberként rossz ügyért harcol: a jövő ellen lázad. De a dráma utolsó színen a forradalmi tábor egyenes jellemű és tiszta erkölcsű hőse is meghal: lázadni a múlt ellen se lehet büntetlenül. Tragédiája a forradalom győzelmének tragédiája: az, hogy az új rend élére sohase a Pankracy-szerű hősök kerülnek, hanem a társadalmi átalakulás legfőbb hasznélvezői – Leonard és a mindenki fölött álló – egyébként Blanquit és Buonarottit jelképező – Bianchetti tábornok, akikben Henrik gróf és Krasiński a majdani arisztokrácia képviselőit látja.

Krasiński drámája nem *Az ember tragédiájának* egyértelmű biztatásával zárul. Krisztus jelenik meg a távoli égbolton... Biztatóan?... Fenyegetően?... Apokaliptikusan?... Megváltóan? Ennek eldöntését Krasiński kinek-kinek a lelkére bízta.

A dráma nyelve – feszes, tömör, ritmikus próza. A képek, színek is ugyanolyan pattogó ütemben váltják egymást, mint a mondatok, gondolatok. Az *Istentelen színjáték* nemcsak gondolatilag, hanem esztétikailag is Krasiński alkotó művészetének apogeumát jelenti.

Irydion

1836-ban jelent meg Krasiński második drámája, amelynek témája már az *Istentelen színjáték* előtt is foglalkoztatta a költőt. Megírására az 1830-as novemberi szabadságharc eseményei és az egész Európát behálózó összekülvő mozgalmak inspirálták. A dráma róluk mondott ítélet is. Irydion Heliogabalnak, a 3. században uralkodó római császárnak görög–germán származású alattvalója. Elhatározza, hogy bosszút áll Rómán görög hazája szabadságának eltiprásáért. Bosszúja nem eszköz, nem a Görögorszáért vívandó harc előfeltétele. A bosszú – Irydion tevékenységének egyedüli célja, egyedüli eszméje: bosszú a bosszúért. Mindazonáltal úgy készül végrehajtására, mintha a Római Birodalom romjain egy új világot akarna felépíteni: körültekintően, a biztos siker tudatában.

Tisztában van vállalkozásának emberfeletti voltával. Mindent alárendel a sikernek. Emberi, testvéri, baráti mivoltából kivetkőzik, az érzelmeket kitepi magából – az önmagáról való pokoli lemondás lesz forrása az erejének – ahogy drámájának beavatott méltatója, Jerzy Kreczmar kiemeli. Ezáltal lesz méltó arra, hogy a Végzetet képviselő Masynissa eszközül válassza őt. Mert Irydion tulajdonképpen nem ura akaratának, tetteit fátum irányítja. (Masynissa és Lucifer között feltűnő a rokonság.) Masynissa pedig nem szenvedhet vereséget. Ravasz módon, évezredes álmából felébresztve Irydiont, megmutatja neki a Római Birodalom romjait, a jelképes Colosseumot, amelynek porondján, ahol egyszer keresztények haltak vértanúhalált, keresztfa hirdeti a – Rómát is ledöntő – Gondviselés diadalát.

Irydion legveszélyesebb ellenfele nem is Heliogabal császár, hanem Aleksander, aki erős légioi élén meg akarja dönteni imperátora zsarnok uralmát, hogy Róma tekintélyét és hatalmát ezáltal helyreállítsa. Ő Irydion igazi ellenfele.

Nincs olyan aljas eszköz, amelytől Irydion visszariadna célja elérésének érdekében. Húgát, Elsionét – (Aleksander szerelmesét) – fennkölt beszéddel ráveszi, hogy legyen Heliogabal ágyasa, felveszi a kereszténységet – pusztán azért, hogy megnyerje magának a hekatombák fegyveres erejét, mindenkit megvet, aki hívéül szegődik, mert csupán célja vak eszközeit látja bennük.

Többen polemikus művet láttak az *Irydion*ban. Mintha drámáját Krasincki a *Konrad Wallenrod* kései polemikus visszhangjaként írta volna meg. (Kétségtelen, hogy Rómában könnyen felfedezhető Pétervár. Irydion alakját esetleg az 1830-as novemberi felkelés napján a hadapródokat harcba vezető Piotr Wysockival lehetne azonosítani.) De Konrad Wallenrod árulása „termékeny”, megmenti nemzetét, míg Irydioné hitvány és teljesen értelmetlen, ráadásul eredménytelen is. Krasincki célja, hogy az összeesküvéseknek, fegyveres felkeléseknek eredménytelen, végső soron céltalan voltát bemutassa, s a nemzeti és egyetemes felszabadulást „évszázadok munkájára” bízza. (Nyilvánvaló, hogy az evolúció nem fenyegeti úgy a nemességet, mint a fegyveres társadalmi, függetlenségi harc.)

Irydion Krasincki ballanche-i filozófiája szerint a Végzet eszköze, s ez felmenti őt erkölcsileg. A Gondviselésnek inkább szövetségese Aleksander, noha pogány, és Róma stabilizálásáért száll síkra. Irydion túl korán született, nem végezheti be a Gondviselés későbbre tervezett munkáját. Mégis, a dráma utolsó színéig, Krasincki mintha híve volna hőségnek, elköteleztette a tettnek. (Irydion terve végül is azon bukik meg, hogy a keresztény fegyveresek az utolsó pillanatban nem csatlakoznak hozzá. Váratlan passzivitásuk viszont dramaturgiailag nincs kellő hitelességgel megindokolva.) Mintha a költő attól tartana, hogy a végén még ő is Irydion híve marad. Fölmenti, megérti, magyarázza hőségét – mintha az 1830-as szabadságharc emigrációba vonult lengyel hőseiről volna szó. Az ő tetteiket is elítélte.

Az Irydion, noha sok fontos, ma is érvényes gondolatot közöl a történelemről, társadalomról, kultúráról, mint dráma széteső, és nyelvi-leg sem közelíti meg az *Istentelen színjátékot*. Hősei végső soron korlátolt, ostoba allegorikus figurákká válnak, akikkel a szerző azt tesz, amit akar, mintha egy kiadás római lakoma mámorából riasztaná őket, hogy világmegváltó céljait megvalósítsák. Nem válik előnyére a műnek, hogy a cselekményt átható mély pesszimizmus és a végkicsen-gés optimizmusa között nincsen különösebben motivált kapcsolat.

Mindazonáltal az *Irydion* korszerű dráma, s a ma lengyel színháza is megtalálja a kulcsot elfogadható értelmezéséhez.

Krasiński *Hajnala* és *Zsoltárai*

A negyvenes évek elejétől kezdődik Zygmunt Krasiński alkotó korszakának hanyatló korszaka. Műfajt változtat: előtérbe kerülnek a versek és poémák. Ezeknek esztétikai színvonala nem haladja meg a romantikus költészet átlagszínvonalát, gyakran rímbe foglalt publicisztikai írások csupán.

Hazája sorsának ő is misztikus, messianisztikus magyarázatát adja, akárcsak Mickiewicz, de az ő messianizmusa mindazonáltal racionalista alapokra épül. Átveszi filozófus kortársának és barátjának, August Cieszkowskinak azt a nézetét, hogy a „szellem korába” nem forradalmakon, hanem az egyén és közösség „evangéliumi erkölcsiségének” mindennapi gyakorlatán át vezet az út. E gondolat töredékesen Krasiński több versében – *A császár álma*, *Legenda*, *Álom*, *Értekezés a Szentháromságról* – jelen van, de csak az 1834-ben írt és két évvel később megjelentetett *Hajnal* című poémában alkot egységes rendszert. A műhöz írt történetfilozófiai bevezetőben a költő kifejti és bizonyítja, hogy új korszak előtt áll az emberiség. A tulajdonképpeni poémában Lengyelországnak az eljövendő „aranykorban” betöltendő szerepéről rajzol képet.

Az emberiség történetében két nagy korszak volt: az egyik Caesar, a másik Napóleon uralkodásához kötődik, illetve attól számítandó. Caesar, azáltal, hogy a legkülönbözőbb népek hatalmas tömegét fogta össze, megkönnyítette Krisztus tanainak elterjedését. Napóleon legnagyobb érdeme, hogy nemzetté alakította az országokat, s ezzel meggyorsította az emberiség fejlődését, isteni tökéletesedését. Nemzet, nemzetiség nélkül ugyanis az emberiség eszméje megvalósíthatatlan. Egy „szent nemzetiséget” felosztani, megsemmisíteni „az isteni örökigazság elleni vétek: szentségtörés”. Az emberiség fejlődésének az az előfeltétele, hogy az ilyen jellegű vétkeket jóváteszik. Lengyelország esetében: államiságát helyreállítják. Az eljövendő, emberiséget felemelő korszak lényegéből, az evolúció logikájából következik Polónia feltámadása. A Nemesi Köztársaság nem elbukott, krisztusi küldetést vállalt csupán, mivel a többi nép boldogságáért szenvedett mártíromságot. A lengyel nemességet ennél fogva nem terheli felelősség az utóbbi

háromnegyedszázad tragédiáiért, mert nem is követett el semmilyen bűnt. A lengyel nemesség felmentését, rehabilitálását a sírjából előlépő Czarniecki főhetman, a lengyel–svéd háború hőse mondja ki: *Áldjátok bűneit atyáitoknak!*

Egyetlen lengyel irodalmi műnek se volt akkora sikere az 1840-es években, mint a *Hajnal*nak. Krasiński ugyanis nem hivatkozik semmiféle isteni kinyilatkoztatásra, nem parancsol rá semmiféle hitet olvasóira. Egyszerűen elmondja meggyőződését. A beléfoglalt igazság annak logikájából következik: Lengyelország nemcsak hogy feltámad, áldozataiért, „tapasztalataiért” megkülönböztetett hely illeti meg a népek között.

Krasiński „tiszára mossa” a lengyel nemességet: büntelen, s továbbra is az ország vezetésére hivatott. Ezen a véleményén az 1846-os véres galíciai eseménysor mit sem változtatott. A *Hajnalt* követő *zsoltára*-iban – *A hit zsoltára*, *A remény zsoltára*, *A szeretet zsoltára*, *A jóakarat zsoltára* – állandóan visszatérő gondolat: „A Lengyel Nemességgel a Lengyel Nép”, mivel „Ő a Nép káplánja”, „ő vezeti csatába a Népet”.

Juliusz Słowacki a *Költő és az ihlet* című versében, valamint a *Márk atya* című poémájában szállt vitába Krasińskival. Sokkal apokaliptikusabbnak, véresebbnek látta az ország feltámasztásához vezető utat, s egyáltalán nem hitt költőtársa „evolúciós elméletében”.

A századvég modernista drámaírója, Stanisław Wyspiański viszont elfogadja és két drámájában – *A légió*, *Felszabadítás* – is szervező eszmeként építi be Krasiński *Hajnal*ának látomásait.

Krasiński *Zsoltárai*, szerzőjük szándékától függetlenül, tettere buzdító, pozitív szerepet játszottak az 1863-as januári szabadságharcot megelőző években azáltal is, hogy egy sajátos „nemzeti egységfront” eszméjét hirdették.

A Párizsban megjelenő lengyel nyelvű újság, a „Wiadomości Polskie” 1859. február 26-i számában hosszabb cikk jelent meg, amelynek leglényegesebb mondata: „Február 23-án hosszan tartó, súlyos betegség után Párizsban elhunyt gróf Zygmunt Krasiński.” Halálos ágyánál ott volt a költőtárs, Cyprian Kamil Norwid is, aki azt fájalta barátnőjének írt levelében, hogy a lengyel emigránsok másnapi bálját nem halasztották el. „Hajnali ötig táncoltak, mulattak a Zygmunt halálát követő huszonnég órán belül”.

A lengyel irodalmi közvélemény tudatában még mindig ott áll a nemzet váteszeinek – Mickiewicznek, Słowackinak, Krasińskinak – hármasoltára, amelyet a 19. század második felének irodalomtörténetészei – Stanisław Tarnowski, Józef Kallenbach – emeltek. Zygmunt Krasiński helyére ma már szívesebben állítanak Cyprian Kamil Norwidot. A három idézett költőt azonban nem esztétikai teljesítményük alapján sorolták egymás mellé. Ha ugyanis az ilyen jellegű megfontolás volna a döntő – az irodalomkutatás új eredményeire hivatkozva – végre lehetne hajtani a „helycserét”. A költők „nagy hármának” megalkotását Lengyelországnak messianisztikus küldetést biztosító hasonló történetfilozófiai alapállásuk sugallta. Mickiewicz elhallgatása után szerepét e vonatkozásban Krasiński vette át. Az ő művei „tartották a népben a lelket”. Ezeknek ma már csupán irodalomtörténeti, eszmetörténeti jelentőségük van. Krasiński tudatunkban ma az *Istentelen színjáték* költője, a lengyel költészet filozofikus ágának megteremtője.

A nemzet képzeletének szervezője

A szegénységet megváltó halacska által elnyelt aranygyűrűbe Norwid nevét is belevésték. A költő nevében ott lüktet munkássága is, mert név, sors és életmű minden nagy alkotó esetében egyetlen fogalommá nemesül.

A költészet az emberiséget fölnevelő évszakok fel-feltámadása, az anyanyelv hite.

Norwid a hiány szimbóluma is. Évtizedekig nem tudtak róla hazájában. Mennyire ismerik Magyarországon? Lehet-e igazságos a megismerés? Kit fogadunk el és kinek nem adunk helyet a tudatunkban? Bizony a választás Justitiája gyakorta agyvérzéses: mérleget tartó bal keze hányszor, de hányszor béna...

Nézzük tehát a halál utáni csillagképet: az odafönt hunyorgó Mérleget. Az élet fölötti fényserpenyőben egyetlen verseskötet, a Lipcsei Brockhaus kiadó által 1862-ben megjelentetett *Vade-mecum* fekszik, a másik oldalon tíz fehér könyv: Norwidnak az 1970-es években napvilágot látott összes művei. (Később kiegészítve egy tizenegyesdik kötettel is.)

Két azonos számtani művelet, két kivonás eredményeként ott rideglik a költő tragédiája. Kinek számoljunk el 109 évvel és kilenc kötettel? Az elmúlásnak? A művek hiánya, elsikkadása is az elmúlást szegényítette. Mert minden tisztességes értéket létrehozó (és leromboló) ember halálában benne van a mi életünk, így a mi elmúlásunk is. De ne üzenjünk vigaszt halottainknak, mert azt saját jövőnknek is célozzuk.

*E föld bélyege – a hía-lényeg:
A T e l j e s s é g ?... az fáj neki!...
Ő – szeret mindig kezdeni
És támasztani Hia-ny-kezességet!*

A *Chopin zongorája* kapcsán írt sorokat Norwid, mintha önmagával összefüggésben fogalmazta volna. Benne van az alkotás, az élet lényegének eszméje: a kényszer – az egymásra épülő és egymást építő örökös újrakezdetés kényszere.

Tanuljuk Norwidot! Lengyelország is meg kellett tanulja őt.

A később irodalomszervező munkásságáról híres Zenon Przesmycki 1897-ben a bécsi könyvtárak lengyel anyagait bújva bukkant rá Norwid 1862-es verseskötetére. A felvágatlan példányt Przesmycki olvasta először. Emlékezett rá, hogy élt Párizsban egy különc, bogaras lengyel emigráns, aki költőnek képzelte magát. Az 1880-as években egy lengyel emigránsok részére alapított szegényházban halt meg. Przesmyckit megdöbbenették a kötet versei. Úgy érezte, hogy minden idők legjelentősebb lengyel „írásművészenek” alkotásaival találkozott. Egyszeriben életcélja lett, hogy felkutassa, összegyűjtse és közzétegye a mostoha sorsú költő írásait.

A „gyanakvó irgalmasnővérek” Norwid kéziratainak egy részét elégették, de a paksaméták nagyobb részét átadták a költő egyik párizsi ismerősének. Zenon Przesmycki 1898-ban itt bukkant rá a verseket, poémákat, drámákat, tanulmányokat, novellákat, kritikákat, leveleket, rajzokat, akvarelleket oltalmazó norwidi archívumra. (A dokumentumgyűjtemény azonban közel sem tartalmazott minden kéziratot. A 20. század csaknem minden esztendeje adott a világnak ismeretlen vagy addig elveszettnek hitt Norwid-írásokat. Juliusz Wiktor Gomulicki, akinek érdeme az 1971-ben megjelent tíz kötet gondozása, még ezt követően is szert tudott tenni levelekre. Az 1978-ban megjelent XI. kiegészítő kötet tartalmazza a hatvanas évek végétől megkerült írásokat, rajzokat.) Norwid életműve tehát a 20. század utolsó negyedére kelt teljes életre. Hogy milyen életre, az már a befogadókön is múlik.

Nevét, felfedezése óta, minden művészeti irányzat zászlajára tűzte.

Örökségének legtudatosabban, legalaposabban átgondolt, jövőbe ható vállalása a Sztuka i Naród (Művészet és nemzet) című havilap költő- és írószerkesztőinek nevéhez, tevékenységéhez fűződik. A lap első számát 1942 májusában adta ki a föld alá kényszerített Varsói Egyetem lengyel szakos hallgatóinak egy csoportja. Wacław Bojarski (álneve: Jan Marzec) beköszöntő cikkében a két világháború közötti

korszak irodalmi hagyományait kategorikusan elvetve, íróit elítélve, Norwidhoz nyúlt vissza, hirdetve: a jövő lengyel művészetét az ő életművére kell építeni. A cikket lezáró Norwid-idézet – *A művész a nemzet képzeletének szervezője* – a Sztuka i Naród fejléc-mottója lett.

A Sztuka i Naród 16. száma már nem jutott el az olvasókhhoz. Varsóval együtt elégett. Szerzőit, szerkesztőit – Kopczyńskit, Bojarskit, Andrzej Trzebińskit, Tadeusz Gajcyt, Zdzisław Stroiński – kivégezték, vagy a varsói felkelés harcai pusztították el őket. S mintha Norwid gondolatait, esztétikai értékeit, etikai tartását példaként felmutató igyekezetük is semmivé lett volna. Elképzelésük kudarcot vallott, a háború utáni évtized nem kedvezett az eszményükkel foglalkozó kutatásoknak.

A kérdés: „Ki volt Norwid?” az 1960-as évek elején tették fel ismét. A lengyel irodalomtörténeti kutatás, az irodalomtudomány váltását jelzi a negyedévenként megjelenő Pamiętnik Literacki 4. füzete, amelyet joggal nevezhetnénk Norwid-különszámnak is. Az 1971-es jubileumi évforduló értekezéseit három esztendővel megelőző szám bevezető tanulmánya Zofia Stefanowskának, a lengyel romantika és Mickiewicz-életmű nemzetközi hírű kutatójának tollából származik. A tanulmány szerzője nem csupán Norwid helyét határozza meg a lengyel romantika két hullámának költői közt, de egy másik – ugyanabban az évben megjelent – cikkében értékeli a költő Mickiewiczzen és Słowackin túlmutató nagyságát is.

Cyprian Norwid 1821-ben egy mazóviai kisnemesi család harmadik gyermekeként látta meg a napvilágot. A dátum jelzi, hogy ahhoz az első irodalmi nemzedékhez tartozott, amelyet sajátos módon sem érintett meg a független lengyel állam léte. A lengyel–litván állam végleges felosztása után huszonhat évvel s a Napóleon leverése után az új európai rendet Bécsben megalkotó kongresszus után hat évvel született. Mint a bécsi kongresszuson létrehozott alkotmányos Lengyel Királyság lakója a lengyel király alattvalója volt ugyan, de a lengyel király egyben „minden oroszok cárja” is volt. A Lengyel Királyság alkotmánya törekény volt, Moszkva hatalma viszont rendíthetetlen.

Cyprian Norwid emberi és művészi eszmélése az 1830/31-es szabadságharc leverését követő évtizedre esik, amikor I. Miklós cár boszszúja az alkotmánnyal együtt a Lengyel Királyság politikai, kulturális

és oktatási intézményeit, majd közigazgatási szerkezetét is felszámolta. A lengyel politikai és művészi értelmiség nagy része emigrációba vonult. Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki és Zygmunt Krasiński, de még a Norwid kortársának számító Teofil Lenartowicz is a dermedt Varsótól távol, a lengyel politikai és kulturális élettől pezsgő Párizsban, Genfben és Rómában teremtett nagy irodalmat.

Norwid gyermekfejjel volt tanúja a lesznói gimnázium szétverésének – a szó átvitt és valódi értelmében. Osztálytársaival kivégzett hazafiak akasztófája alatt tett fogadalmat, s amikor visszaemlékezik a szülői szeretet becéző szavaira, fájdalmas szomorúsággal tolul fel benne a refrénszerű mondat: „Ha majd megnősz és elmész a Lengyelorszáért vívandó nagy háborúba...”

A nemzet megmaradását az új körülmények között az anyanyelv ismerete, a történelmi és kulturális hagyományok ápolása jelentette. Lengyel nyelvet a század derekától csak két hivatalosnak számító intézményben lehetett használni: a templomban és a színházban. Az irodalom azonban nem halt el. A magánlakásokban szerveződő szalonok éppen 1831 után szaporodtak meg. Társas, szórakoztató összejövetelek örve alatt iskolákat és minisztériumokat, könyvtárakat és egyetemeket helyettesítettek.

A tizennyolc éves Norwid a Paszkevics által leigázott, ellenőrzött és nap mint nap megalázott Varsónak ezekben a szalonjaiban tűnt fel és vált ünnepelt költővé! Az 1830-as évek végére átmenetileg a cári terror is enyhült valamelyest. A fiatal poéta verseit örömmel közölték a lapok. A cenzúra művészi kijátszása bizonyára már ekkor ösztönözte költői eszközeinek gazdagítására.

A lengyel literatúrának nem volt még ilyen fiatalon ennyire nagyra értékelt és népszerű poétája. Ifjú alkotótársai, a romantika második nemzedékének tagjai verseket írtak hozzá. És Norwid huszonegy évesen, népszerűségének határtalan tudatában vágott neki a nagyvilágnak. Talán attól tartott, hogy letartóztatják, mert kapcsolatban állott egy időközben lebukott összeesküvő szervezettel? Tény, hogy szabályos útlevéllal, képzőművészeti tanulmányok folytatása céljából hagyta el Orosz-Lengyelországot. Barátai azonban sejtették, hogy vándorlása nem tanulmányút, hanem emigráns-menekülés.

*Isten Veled, Norwid, Lengyel földnek bárdja,
Vezéreljen Isten, érv egy jobb világba.*

(.....)

Szól így az anya, ha gyermekét becézi:

„Vér a véremből, ki fájdalmaim érzi!”

Lengyelhon holtan is, vagy kiáltja élve,

Vére költője vagy... és a szenvedése.

búcsúzik tőle Albert Szeliga Potocki.

1842 tavaszán kezdi európai vándorlásait. Galíciai, csehországi, németországi, itáliai városok jelzik utazásának egy-egy állomását. Eleinte még hazai lapoknak postázza új verseit, így az első kiemelkedő alkotásának tartott *Adam Kraft*ot is.

A politikai emigrációt csak 1848 után vállalta nyíltan. Döntése azonban nem jelentette azt, hogy az emigráció bármelyik szárnyával is szövetkezett volna. Nem közeledett sem a Hotel Lambert Czartoryski vezette köréhez, sem pedig a Lengyel Demokrata Társasághoz. Politikai, művészi különállása nagy vonalakban már ekkor felfedhető.

„Ellensége a forradalmaknak és a felkeléseknek, de kegyelettel emlékezik meg az önfeláldozásról és a hősiességről. Byronnak, Mickiewicznek, John Brownnak, mindazoknak a neve, akik a szabadságért harcoltak, együtt szerepel a passzív áldozatot vállaló névtelen Quidamokkal.

Pápista, de imádja Michelet-t. Tárgyal Kamiński-vel, levelezik Herzennel. Tiszteli Krasińskit, de ezzel a konzervatív gondolkodóval szemben egyike azoknak, akik a jobbágykérdés megoldásától teszik függővé a lengyel kultúra további fejlődését” – írja róla találóan a lengyel romantika korát talán legalaposabban ismerő 20. századi költő, Mieczysław Jastrun.

1848 Itáliájában, 1849/1852 Párizsában Norwid sorsdöntő események tanúja volt. A politikai küzdelmekbe azonban akkor sem kapcsolódott be. Eszmei függetlenségre törekvő művész, gondolkodó volt, aki az események szigorú, megfontolt mérlegelése után döntött és cselekedett. Döntéseit, cselekedeteit befolyásolta katolicizmussal átitatott világnézete. Ez – túl az egyetemes erkölcsi parancsolatokon

– igen erősen a Vatikánhoz kötötte. Ennek legnyilvánvalóbb bizonyítéka, hogy 1848 áprilisában – Róma népének megmozdulásáról hallván – a pápa védelmére sietett. (Igaz, annak a Piusznak lett önkéntes testőre, aki 1846-ban, hivatalba lépésekor, liberális kormányt hívott életre, a polgári fejlődés irányába ható, társadalmi reformokat vezetett be. Tevékenységének hatására sokan benne látták Itália leendő egyesítőjét. Az 1848 májusáig személyében képviselt politikai–társadalmi törekvések tökéletes összhangban voltak Norwid elveivel is.) Ennek az elvi „összhangnak” hiánya vezetett kevéssel azelőtt – az egyébként mélyen tisztelt – Mickiewiczssel való tragikus összetűzéshez, akinek programjában „az emberiség fejlődéstörvényének megsértését” és „pánszlávizmust” látott. Norwid a szlávságot elsősorban egy bizonyos „történelmileg meghatározott kultúra” hordozójának tekintette, társadalmi intézményeivel együtt. Szerinte a nemzet is önnön kulturális szintjének függvénye. A nemzet oly arányban lehet alkotója az emberi (állampolgári) tudatnak, amilyen arányban gazdagítja az emberiség egyetemes kultúráját. Ezért tulajdonított nagy szerepet az egyénnek, aki műveltségével, gondolkodó voltával még a szétdarabolt Lengyelországban is egységes közösséget alkothat. Így érthető, 1848 nyara után miért roppant meg Krasiniskival kötött barátsága, akinek a nemzet közösségéből épp a dolgozó tömegeket kizáró konzervatív felfogásával nem értett egyet. Felháborította, hogy „Lengyelország jövőjét illetően csak a nemességben lehet bízni”. „Norwid számára a nemesség anakronisztikus jelenség és egy kicsit egzotikus is.” (...) „Éles szemű kritikus a nemesi osztálynak, mint civilizációs elmaradottságot jelképező társadalmi modellnek, gondolkodásmódnak”.

1848 más szempontból is fontos Norwid életében. Maria Kalergis, a lengyel emigráns körök népszerű, közismert alakja, akihez több esztendeje közeledett gyengéd érzelmekkel, nyári párizsi útja során utasította el végérvényes határozottsággal. Kalergis emléke Norwidot élete végéig elkísérte.

1848 őszére Róma megszűnt a lengyel emigráció második központja lenni. A Mickiewicz által szervezett lengyel légio Észak-Itáliába vonult, majd néhány összecsapás után szétszéledt. Krasiniski már a nyár folyamán elhagyta Rómát. Norwid magára maradt. November

15-én egyedül volt tanúja Rossi miniszterelnök meggyilkolásának és a pápa menekülésének. 1849 elején Párizsba települt le. A júniusi munkásfelkelés megbosszulását és Napóleon államcsínyét közvetlen közléről élte át. Bizonyára a történelmi csatlódások is hozzájárultak ahhoz, hogy 1852 végén elhagyta Európát és az Újvilágba hajózott át, ahonnan két év múlva tért vissza. Az Egyesült Államokban Kossuth diadalútjának is tanúja volt.

A Párizsban töltött közel négy esztendő, az ekkor született írásokat számba véve, rendkívül termékeny korszaknak bizonyult. A drámákon, poémákon kívül Norwid negyvenkilenc verset írt, szemben az azt megelőző hat év tizenkilenc versével. Ez a rendkívüli termékenységek elsősorban 1848 – egyéni életét is erősen befolyásoló – európai, elsősorban itáliai eseményeinek köszönhető. Az 1848 nyarán írt *Még egy szót* című vers, az 1849-es *Vendôme*, az 1850-ben született *Epigramma*, az egy évvel későbbi *Korszakunk* és az ugyancsak 1851-es *Gyászraprózódia Bem emlékének* egyazon alkotói korszak termékei, mindegyikükben ott lüktetnek 1848 és 1849 forradalmi és ellenforradalmi eseményei, amelyek a költő művészetének filozófiai és esztétikai erjedéséhez jelentősen hozzájárultak.

Az alkotások száma azonban ellentétben áll a közlések számával. Norwid számára ezek a munkásségek elmagányosodásának is alapokat ásnak. S az elkövetkező három évtizedet is a magára hagyottság, emberi és szellemi egyedüllét jellemzi. A művek elhallgatása tudatosítja árvaságát. Az 1840-es évek végéig poznaói folyóiratok pártolták verseit, poémáit. Írásai röpiratos formában is napvilágot láttak. Kinyomtatásukhoz a pénzt barátai folyósították: 1848-ban Zygmunt Krasiński. A baráti kapcsolatok megszakadása után e pénzforrások befagytak, ő maga egyszerre érthetetlen, hálátlan különccé vált, akiért nem érdemes semmi áldozatot hozni.

„Amennyire tőlünk tellett, őt magát minden igyekezetünkkel támogattuk. Igaz, poémáit nem nyomtattuk ki. Vártuk ugyanis, hogy valami világos, érthető írás kerül ki tolla alól, amelyet rajtunk kívül a nagyközönség is fogni tud, mert mi haszna származnék abból, ha műveiből az olvasók semmit, az égvilágon semmit se lennének képesek megérteni. Én magam, bevallom, alig értek valamit is a gondolatai-

ból, ha pedig töredéknyit értek is, azt véres veríték árán” – olvashatjuk az egykori barát, Zygmunt Krasiński 1851-ben kelt egyik levelében. S mintha az idézett sorok Norwid-ellenes mottóvá váltak volna. A *Promethidion* című, esztétikai elveket fejtegető, részleteiben magával ragadó poéma, ha meg is jelent, vitriolos elemzést kapott az egyik – egyébként Krasińskiért lelkesedő – krakkói kritikustól. A Poznańi Szemle szerkesztője „megfeledkezett” az olyan kiváló költeményekről is, mint a *Gyászrapróda Bem emlékének* és a *John Brown polgártársához*. Hagyatékában találták meg őket – évtizedek múlva. A *Chopin zongorája* című poémát is hasonló sors érte, s a példákat keserű szívvel lehetne folytatni. Ennek tudatában szinte meglepő, hogy 1862-ben mégis megjelent a *Vade-mecum*. S ezt húzza alá Norwid fájdalmas sóhaja is: „Én már nem keresek senkit, aki jogaim érvényesítésében megértsen – mert arról nincs kivel mit beszélnem – nincs, aki bármit is képes volna felfogni.”

Kora miért nem értette meg Norwidot? Mert Norwid túlságosan is megértette a korát. A technikai civilizáció első lengyel költője lett – olvasók nélkül. Holott a korszak egyetlen alkotója sem számított és épített úgy a befogadókra, mint Norwid. Nemcsak eltartatni akarta magát velük – (azt, hogy „művész-mester”, a társadalmi munkamegosztásból eredő foglalkozásnak tartotta és természetesnek tekintette) – az alkotás folyamatába is aktívan bevonta őket. Ez legszembeszökőbben az 1860-as, 1870-es években keletkezett drámáin – *A színész*, *A nagyasszony gyűrűje*, *Caesar és Kleopatra*, *A színpad mögött* – bizonyítható. A cselekmény egyszerre két idősíkon és térben történő bonyolítására példa *A színpad mögött*. A darabban a színpad két részre tagolódik, két – önmagában is megálló – színjátéknak lehetünk tanúi: egy ókori és egy modern tragédiának. A „modern” dráma az ókori Görögországot megidéző előadással egyidőben, annak nézőterén játszódik. A harmadik drámai síkot a két darab vonzásának és taszításának erőtere teremti meg. A késleltetett megoldás maradandó példája a krakkói színházi pályázatra írt (és figyelemre se méltatott) *A nagyasszony gyűrűje*. A körülmények kényszere következtében hiába végződik „happy end”-del, azaz házassággal a gőgös „nagyasszony” és a földönfutó költő eladdig rideg kapcsolata. Az öngyilkos pisztoly

mégis eldördül – jóval a függöny legördülése után – a befogadó tudatában. (A norwidi örökségből a 20. század utolsó évtizedeinek kiváló lengyel színháza sokat merített.)

Legelőbbek azonban versei, az egykor érthetetlenek. Klasszikus kötött formában írt, fegyelmezetten: képalkotó fantáziája mégis mintha lerázta volna a rímek és ritmusok aranybilincseit. Bizonyára azért, mert minden eszközzel a gondolatot szolgálta. Az embert pedig a teremtő gondolat szolgálja és válthatja meg leginkább. Hány új fogalmat honosított meg és tett otthonossá az irodalomban. A *szocializmus*, a *tőke*, *közgazdaság*, *technika* ugyanolyan polgárjogot nyerek műveiben, mint a természetesnek tartott *szelíd holdfény*, *vad forgatag*, *dagadó vitorla*. Már a 19. század közepén megérezte a modern kor veszélyeit, legyen az akár a környezetszennyeződés, akár a szavak elértéktelenedése, akár az, hogy egyre nagyobb az embertömeg és egyre kevesebb az ember.

Ő is azt vallotta, hogy a művészetet megismerése avatja művészetté, a megismerés által válik az emberi létezés tiszta forrásává.

TARTALOM

Előszó	5
KIRÁLYOK ÉS FELOSZTÁSOK, KITÜNTETÉSEK ÉS HIMNUSZOK	7
A lengyel állam és nemzeti szimbólumai	9
A magyar–lengyel barátság anatómiája	30
„EGYTESTVÉR A MAGYAR ÉS A LENGYEL”	39
Balassi Bálint lengyel szálakkal átszőtt élete és költészete	41
Bocskai István a lengyel történetírásban	53
Egy 17. századi lengyel nemesember emlékiratai	60
A felszabadító háború kezdeményezője	78
A nagy visszavonulások hőse	80
Osztrolenka	105
A lengyel Jeanne d'Arc	118
Józef Wysocki élete, működése és a magyarországi lengyel légio	124
Batthyány Lajos és a lengyelek	146
Arad 1848. december 4-i ostroma lengyel önkéntesek és egy császári mérnökkari tiszt szemével	152
A hatvani csata a lengyel légionisták emlékirataiban	164
Bem tábornok a nyári erdélyi hadjáratban	174
Agaton Giller és Wiktoria Śliwowska névsorai	181
A magyar szabadságharc lengyel mártírjai	190
Az osztrák–lengyel kiegyezés mint eszköz	208
A LENGYEL ROMANTIKA KÖLTŐINEK ARCKÉPCSARNOKA	211
„Mindnyájan belőle nőttünk ki...”	
Adam Mickiewicz élete és művészete	213
Óda az ifjúsághoz	216
Balladák és románcok	217
Krimi szonettek	220
Mickiewicz elbeszélő költeményei: <i>Grażyna</i> , <i>Konrad Wallenrod</i>	223

<i>Az Ősök</i>	226
<i>A lengyel nemzet és a lengyel zarándokság könyvei</i>	233
<i>Pan Tadeusz</i>	235
A költői elhallgatás, az eszmék és a tettek évei	238
Mickiewicz visszhangja és jelenléte a kortárs irodalomban . . .	241
Julius Słowacki	
A költészet temploma	243
A varsói korszak költői regényei	244
<i>A Lambro és a Kordián</i>	247
<i>A Helvéciától a Lilla Wenedáig</i>	250
Az utolsó korszak drámái, poémái, versei	256
Zygmunt Krasiński	
<i>Az Istentelen színjáték</i> költője	261
A genfi évek	263
<i>Istentelen komédia</i>	267
<i>Irydion</i>	271
Krasiński <i>Hajnala és Zsoltárai</i>	273
Cyprian Kamill Norwid	
A nemzet képzeletének szervezője	276
KÉPMELLÉKLET	287

KÉPMELLÉKLET

Szent Adalbert halála a tenkiti oltár-
képen

IV. Béla lánya, Boldog Jolán

Szent Kinga

Boldog Salomea

Szent Hedvig királynő

A częstochowai
Fekete Madonna

Hedvig királynő férje, Jagello Ulászló

A Várnánál elesett I. Ulászló magyar király (Lengyel uralkodóként III. Ulászló)

Jagello Ulászló és Hedvig királynő újraalapítja a krakkói egyetemet

Balassi Bálint krakkói emléktáblája
Bronisław Chromy alkotása

Báthory István

Jan Czarniecki hetman

Az 1655-ben svédek
által ostromolt
Jasna Góra-i kolostor

Jakub Sobieski, akit apja szívesen látott volna a magyar trónon

Sobieski János király

A Sobieski által vívott párkányi csata

Jan Henryk Dąbrowski tábornok

Virtuti Militari - Katonai Érdemrend

A napóleoni korszak lengyel
dzsidása

Henryk Rodakowski festménye
Demiński tábornokról

Józef Chłopicki tábornok

Józef Dwernicki tábornok

Jan Skrynecki tábornok

„A 4. ezred utolsó 10 embere” az osztrolenkai csata után

Ignacy Prądzyński tábornok

A száműzött ifjú Adam Mickiewicz

Emilia Plater

Adam Mickiewicz

A lengyel nemzet és a lengyel zarándokság könyveinek címlapja

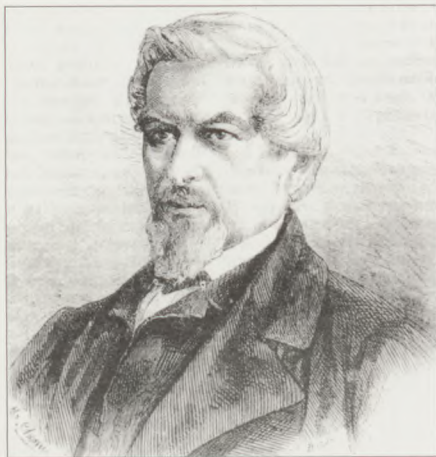

Juliusz Słowacki

Az ifjú Zygmunt Krasiński

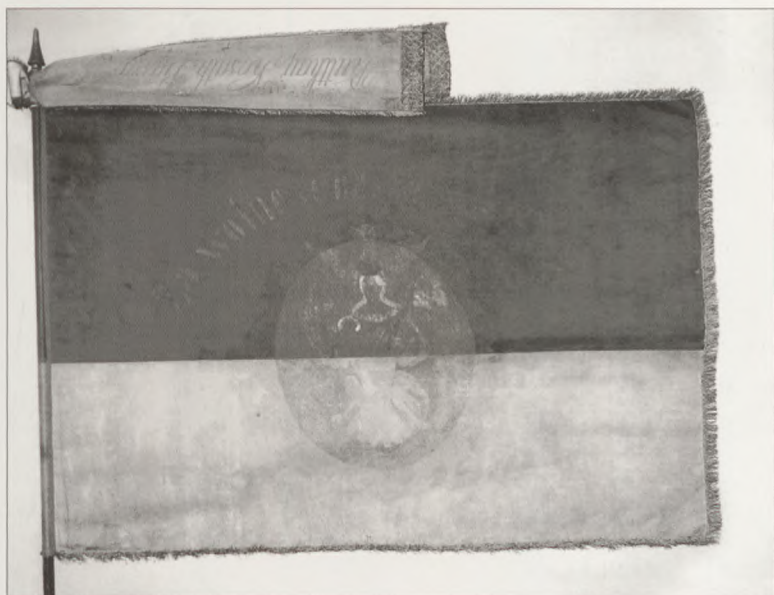
Józef Wysocki tábornok

A lengyel légió gyalogosa és
dzsídása

Lengyel légionista és
magyar huszár

A lengyel légio gyalogságának zászlaja

A lengyel légio 2. dzsidásezredének zászlója

A szolnoki csata – Damjanich tábornok háttérében a rohamozó lengyel dzsidások

A hatvani ütközet

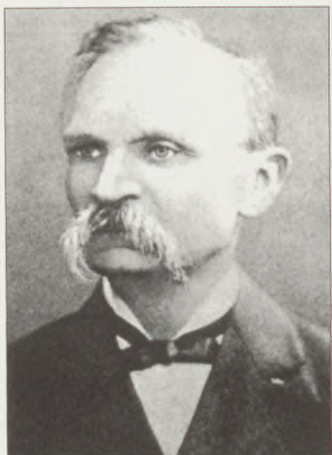

Bem tábornok honvéd egyen-
ruhában

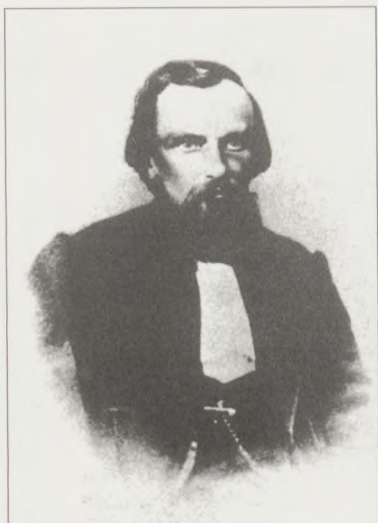

A segesvári csatatér még a beépítés előtt.

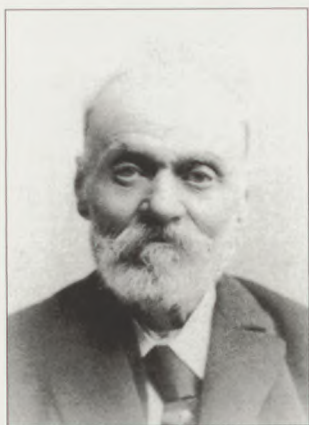

Zygmunt Miłkowski

Antoni Jeziorański

Antoni Marcinkiewicz

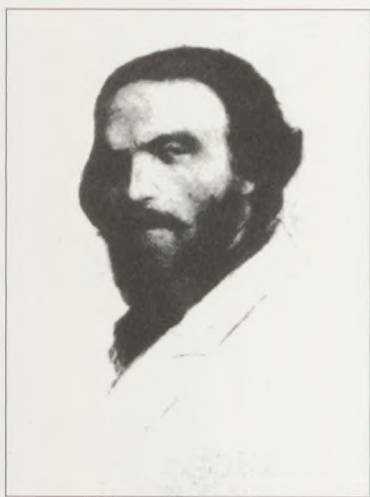

Karol d'Abancourt

Mieczysław Woroniechi

Cyprian Kamil Norwid

ISBN 978 963 7486 88 3

Kiadja a Széphalom Könyvműhely
1068 Budapest, Városligeti fasor 38.

Tel./fax: 351-0593

E-mail: iroszak@t-online.hu,
www.szephalom-konyvmuhely.hu

Felelős kiadó: Mezey Katalin

Nyomdai előkészítés és borítóterv: Pető Zsuzsa
Nyomdai műveletek: Nalors Grafika Kft., Vác

922/08

Kovács István (Budapest, 1945) költő, műfordító, prózaíró, történész, diplomata. 1968-ban az ELTE Bölcsészkarának történelem–lengyel szakán végzett. Költőként az 1969-ban napvilágot látott *Elérhetetlen föld* című antológiában mutatkozott be. Eddig hat verseskönyve jelent meg, legutóbb *Az idő torkában* című kötete (2007-ben). *A gyermekkor tündöklete* című regényéből

2006-ban *Budakeszi srácok* címmel film készült. Az 1970-es évek elejétől foglalkozik hivatásszerűen a magyar–lengyel kapcsolatok kutatásával, népszerűsítésével. E területen legújabb munkája *A lengyel légió lexikona, 1848–1849*, amelyet munkahelye, az MTA Történettudományi Intézete adott ki. Lengyel történelmi és irodalmi témájú esszégyűjteményének első könyve a kiegyezés évtizedéig tekint át a magyar–lengyel történelmi kapcsolatokat – elsősorban a lengyel–litván állam első (1773-as) felosztása utáni évszázadra irányítva a figyelmet. A kötetzáró rész a lengyel romantika négy legnagyobb költőjét – Mickiewiczet, Słowackit, Krasińskit és Norwidot – mutatja be.

Ára: 2 500 Ft

KOVÁCS ISTVÁN A barátság anatómiája — *Első könyv*